

TC
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MİSYONERLİK VE HARPUT'TAKİ AMERİKAN MİSYONER OKULLARI
ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Salih AYDEMİR

HAZIRLAYAN
Mustafa CİNTOSUN

ŞANLIURFA

2006

ÖZET

Misyonerlik çeşitli dinlerde bulunmasına rağmen tarihi süreçte Hıristiyanlık dininde kurumsallaşmıştır. Diğer dünya dinleri içerisinde kurumsal ve sistematik olarak en gelişmiş şekli Hıristiyanlıkta ortaya çıkmıştır.

Kurumsallaşmış misyoner teşkilatlarından olan Amerikan Board misyoner teşkilatının Harput'taki faaliyetlerini ele alan "Misyonerlik ve Harput'taki Amerikan Misyoner Okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma" adlı çalışmamız, giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde, çalışmada kullanılan yöntem ve teknikler hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci Bölümde, Sosyolojik açıdan din'in tanımı, Misyonerlik ve Aziz Pavlus, Harput, Din bilimcilerin dinler üzerine yaptıkları tipolojiler ve değerlendirilmesi başlıkları üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, Board misyonerlerinin Türkiye'ye ve buradan Harput'a gelişlerinin tarihsel serüveni ve Harput'ta açtıkları kurumlar hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde de, misyonerlerin açtıkları kurumlar aracılığıyla Harput'un toplumsal yapısı üzerinde meydana getirdikleri değişim ve gelişim ele alınmıştır.

Çalışma, sonuç ve bibliyografya ile sona ermiştir.

ABSTRACT

Although missionary activity exists in many religions, historically speaking, it came out as an institution in Christianity. It can be said that missionary activity was best developed both as an institution and a system in Christianity.

This study, entitled *Missionary Activity and a Sociological Research on the American Missionary Schools in Harput*, focuses on the activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, which is an institutionalized missionary body, in Harput. The thesis consists of an introduction and three chapters.

In Introduction, the method and techniques used in the study have been described.

In Chapter I, the sociological definition of religion, mission and St Paul, Harput, the typologies developed by the scholars of religion and their evaluation were the subjects studied.

In Chapter II, a historical account of the arrival of the Board of Commissioners to Turkey was presented and some information about the institutions they established in Harput was provided.

In Chapter III, the changes and developments occurred in Harput's societal structure through the missionary institutions have been examined.

The study concluded with an evaluation and a bibliography.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
2. Evren ve Sınırlılıklar.....	2
3. Yöntem ve Teknikler.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYOLOJİK AÇIDAN DİNLERİN KONUMU VE KATEGORİLERİ

1.1. Temel Kavramlar.....	3
1.1.1. Sosyolojik Din.....	3
1.1.2. Misyon ve Misyonerlik.....	4
1.1.3. Hıristiyan Misyonerliğin Tarihçesi ve Aziz Pavlus.....	5
1.1.4. Harput.....	11
1.1.5. Toplumsal İlişki.....	14
1.1.6. Çalışmamızda Kullanılan Özel Kavramlar.....	15
1.2. Din Bilimcilerin Dinler Üzerine Yaptıkları Tipolojiler ve Değerlendirilmesi.....	16
1.2.1. Kabile Dinleri.....	16
1.2.2. Yayılmacı Dinler.....	17
1.3. Hıristiyanlık ve Hıristiyanlığın Diğer Dinlerle İlişkisi.....	18
1.3.1. Hıristiyanlıkta Mezhepler Arası İlişkiler.....	18
1.3.2. Hıristiyanlık İle İslâm Arası İlişkiler.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

HARPUT'UN TARİHİ TOPLUMSAL YAPISI VE MİSYONERLİK AÇISINDAN ÖNEMİ

2.1. Türkiye Misyonunun Kuruluşu.....	22
2.2. Harput'a Misyoner Gönderen Ülkeler ve Mezhepler.....	27
2.3. Harput'un Coğrafi Yapısı, Misyonerlik Açısından Önemi ve Harput Misyonunun Kuruluşu.....	29

2.4. Harput'un Demografik Yapısı.....	31
2.5. Harput'ta Misyoner Faaliyetleri	33
2.5.1. Okul Açma Faaliyetleri.....	34
2.5.1.1. Teoloji (İlahiyat) Okulları.....	37
2.5.1.2. Kız Hazırlama Okulları.....	41
2.5.1.3. Fırat Koleji.....	43
2.5.2. Konsolosluk Faaliyetleri.....	52
2.5.3. Sağlık Hizmetleri Faaliyetleri.....	58
2.5.4. Ticari Faaliyetleri.....	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HARPUT'TAKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN SONUÇLARI

3.1. Harput'ta Misyonerliğin Toplumsal Değişime Etkileri.....	68
3.1.1. Din.....	72
3.1.2. Eğitim.....	77
3.1.3. Ticaret.....	85
3.1.4. Sağlık.....	90
3.1.5. Misyoner Okulları Sonrası Yerel Ermeni- Müslüman İlişkileri...94	
3.2. Misyonerlik Etkisi İle Din ve Mezhep Değiştirenler ve Misyonerliğe Gösterilen Tepkiler.....	101
3.2.1. Ermenilerden Mezhep Değiştirip Katolik ve Protestan Olanlar ve Yerel Hıristiyan Mezheplerinin Tepkileri.....	101
3.2.2. Müslümanlardan Hıristiyan Olanlar ve Müslüman Halkın Tepkileri.....	103
3.2.3. Yönetimin Tepkisi ve Alınan Tedbirler.....	107
3.3. Misyonerlik Sonrası Göç.....	114
SONUÇ.....	120
BİBLİYOGRAFYA.....	123

KISALTMALAR

ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ABCFM	: Amerikan Board for Commissioners for Foreing Mission (Amerika Yabancı Misyonerler Teşkilatı)
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Der.	: Dergi
D.E.Ü.İ.F.Y.	: Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Yayınları
Dr.	: Doktor
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİD	: Diyanet İlmi Dergi
E.Ü.İ.F.D.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAV	: İslâmî Araştırmalar Vakfı
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
M.Ü.İ.F.Y.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Yayınları
n.	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
S.Ü.İ.F.D.	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi
T.D.V.Y.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Ter.	: Tercüme
v.b.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayıncılık
Y.Ü.Rek. Yay.	: Yüzüncü Yıl Rektörlüğü Yayınları

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti XVI. yy.dan itibaren farklı din ve etnik unsurdan milletleri egemenliği altında bulundurmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, azınlıklara tanıdığı olduğu dinî ve siyasi özgürlükler sayesinde azınlıklarla iyi ilişkilerini XIX. yy.a kadar sürdürebilmiştir.

Avrupalı ülkeler yeni dünyanın keşfiyle beraber zenginleşmeye başlamışlardır. Bunun yanında Osmanlı Devleti farklı yollarla ticarete yönelen Avrupalı tacirleri kendi topraklarına çekebilmek için kapitülasyonlar vasıtasıyla birçok Avrupa ülkesine imtiyazlar sağlamıştır. ABD'nin bağımsızlığını kazanması ile bu ülke tacirleri de Osmanlı'nın Avrupalı ülke tacirlerine tanıdığı imtiyazlardan yararlanmak istemişlerdir. Osmanlı ile imzalanan dostluk anlaşmasıyla, daha önce İngiliz bayrağı altında Osmanlı ile ticaret yapan Amerikalı tüccarlar, Osmanlı topraklarında kendi bayrakları altında ticari faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Osmanlı yöneticileri ABD'nin askeri teknolojisine hayranlık duymalarından dolayı ABD'ye karşı daha müsamahalı davranmışlardır.

Osmanlı topraklarında ticarete başlayan Amerikalı tüccarlar daha sonra kendi ticari geleceklerini ve ABD'nin bu ülkedeki uzun vadeli dinî, siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlarını koruyacak beyin gücünü yetiştirecek olan Amerikan misyoner örgütü Board'ın çalışanlarını da beraberinde buraya taşımaya başlamışlardır.

Osmanlı egemenliği altındaki dinsizleri, Yahudileri ve Müslümanları Hıristiyanlığın Protestan mezhebine kazandırma çabalarının kısa süre sonra imkânsız olduğu misyonerler tarafından anlaşılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı egemenliğinde bulunan başta Ermeniler olmak üzere, farklı Hıristiyan mezhebine mensup dindaşlarını Protestan mezhebine kazandırma girişimleri sonucunda, Osmanlı devletinin yıkılmasına neden olacak büyük olayların doğmasına sebep olmuşlardır.

Misyoner faaliyetleri daha önce birçok tarihçi ve araştırmacı tarafından çalışılmış olmasına rağmen, misyoner faaliyetlerinin sosyolojik açıdan ele alınmamış olması bu olayın toplumsal yapımıza etkisinin ne ölçüde olduğu hususunda bir boşluk oluşturmuştur.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, önemi ve kapsamı ele alınmıştır.

Birinci bölüm, misyonerlik terimi, misyonerliğin tarihi gelişimi, ilk misyoner olarak kabul edilen Aziz Pavlus, Sosyolojik Din, Farklı Din Tipolojileri, Hıristiyan Mezhepler Arasındaki İlişkiler, Hıristiyanlığın İslâm diniyle olan ilişkileri ve Harput Tarihi hakkında kısa bilgi içermektedir.

İkinci bölümde, Harput'un tarihi toplumsal yapısı ve misyonerlik açısından önemi, Türkiye misyonunun kuruluşu, Harput misyonunun kuruluşu, Misyonerlerin Harput'taki Okul, Konsolosluk, Sağlık Misyonu ve Ticari Faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise, Harput'taki misyonerlik faaliyetlerinin sonuçları, toplumsal değişime, din, eğitim, ticaret, sağlık konularına etkileri ve misyonerlik sonrası yerel Ermeni-Müslüman ilişkileri ele alınmıştır. Ayrıca misyonerlerin etkisiyle mezhep değiştiren Ermenilere eski mezheplerine mensup kişilerin tepkileri, Müslümanların misyonerlere ve yönetime gösterdiği tepkiler, yönetimin aldığı tedbirler ve misyoner çalışmalarıyla bağlantılı olarak göç olayları üzerinde sosyolojik açıdan durularak değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışmamız sonuç bölümü ile bitirilmiştir.

Çalışmamızın bundan sonra yapılacak çalışmalara yardımcı olmasını dilerken, engin fikirlerinden istifade ettiğim değerli hocam, Prof. Dr. Zuhâl KARAHAN KARA'ya teşekkür ederim. Gerek konunun seçilmesinde, gerek çalışmamızın her safhasında sabır ve titizlikle yaptığımız değerlendirmeleri gözden geçiren, her zaman yakın ilgi ve desteğini gördüğüm danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Salih AYDEMİR Bey'e teşekkürü borç bilirim.

Mustafa CİNTOSUN

Elazığ 2006

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Din bireysel ve toplumsal yaşamın önemli bir ögesidir. Her din başlangıç itibarı ile bireyin iç dünyasında kabul görür, içselleşir ve bireyi kendine bağlar. Daha sonra zorunlu olarak bireyi aşırıp ona inananlar arasında zorunlu bir bağ kurarak kolektif bir biçim alır. Genel olarak bütün dinler bu süreçten geçer. Ancak bazı dinlerin niteliği bununda ötesinde sürekli bir yayılma eğilimi gösterir. İslâm ve Hıristiyanlık gibi büyük dinler bu kategori içerisinde yer alan dinlerdir. Yayılma eğilimi gösteren dinlerde yayılmayı sağlayan mekanizma meşruiyetini dinin temel öğretisinden almakta ve zamanla kurumsallaşmaktadır.

Hıristiyanlık ortaya çıkışından kısa bir süre sonra (Hz. İsa'dan sonra) başta Pavlus olmak üzere havarilerin seyahatleri ve mektupları ile misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Başlangıçta kişisel bir çaba olan misyonerlik, tarihi süreçte kurumsallaşmış ve dünya dinleri içerisinde kurumsal ve sistematik olarak en gelişmiş biçimi bu din bünyesinde ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık öğretisinden referans alan misyonerlik zamanla öğretinin en önemli unsuru haline gelmiştir.

Hıristiyanlıkta misyonerliğin kurumsal ve sistematik olması bu dinin kendi mezhepleri ve diğer din mensupları ile olan ilişkilerinde sürekli problem teşkil etmiştir. Özellikle kendisi gibi yayılma eğilimi taşıyan Müslümanlık ve Hıristiyanlık arasındaki ilişkilerde (çoğunlukla çatışma) belirleyici olan misyonerlik olmuştur.

Misyonerlik süreci XIX. yy.da Harput ve çevresinde çok yoğun olarak yaşanmıştır. Ülkemizin uzun zamandan beri başını ağrıtan Ermenilerin katliam, Türkiye'nin tehcir diye tanımladığı Türk-Ermeni sorununu, misyonerlik bağlamı dikkate alınmadan açıklamak ve çözümlenmek yeterli olmayacaktır.

Günümüzde toplumlar arası ilişkilerin en önemli boyutunu hala dinler arası ilişkiler oluşturmaktadır. Gerek bu açıdan gerekse bölgesel açıdan bir yarar umarak Harput'un tarihi toplumsal yapısının anlaşılmasına katkı sağlayacağı ümidi ile Harput misyoner okullarını sosyolojik açıdan incelemeyi araştırma konusu olarak seçtik.

2. Evren ve Sınırlılıklar

Coğrafi keşiflerle zenginleşen Almanya, Fransa, İtalya, İspanya gibi birçok Avrupa ülkesi ve yeni kurulan ABD dünyanın farklı bölgelerinde misyonerlik faaliyetlerine destek vermişlerdir. Dünya üzerinde XIX. yy.da en yoğun şekilde misyonerlik faaliyetlerine maruz kalan toplum Osmanlı toplumu olmuştur. Bu ülkelerin destekleriyle yapılan misyonerlik faaliyetlerini bir bütün olarak ele almak konunun tüm bağlantılarını kavramak bakımından yararlı ve gerekli görülse de konunun genişliği bir Yüksek Lisans Tezi'nin çok ötesinde olduğu için özünü kaçırmamıza neden olacak ve anlaşılmasını güçleştirecektir.

Gerek zaman gerekse imkânlar göz önüne alındığında konu ile ilgili kaynakların hepsine ulaşmanın mümkün olmadığı görülecektir. Türkiye'deki misyonerlik faaliyetlerini XIX. yy.ın ilk çeyreğinden cumhuriyetin kuruluşuyla beraber kapatılan Misyonerlik ve Harput misyoner okullarıyla sınırlandırarak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak istedik. Birçok ülke misyonerlerinin faaliyetleri arasında konuyu Amerikan misyonerleri bağlamında ele almamız konunun kapsamını daha makul bir seviyede ortaya konmasına yardımcı olacaktır.

3. Yöntem ve Teknikler

Amerikan Board misyonerlerinin Protestan mezhebini yayma çalışmalarında Harput çevresindeki faaliyetleri ile ilgili olarak daha önce çalışılmış olan kaynaklara ulaşarak onlardan istifade etmeye çalıştık. Bunun yanında Türkiye'de sık sık yapılmaya başlanan misyonerlik konulu konferansların sunumlarından konumuzla ilgili olanlara ulaştık. Derlenen kitap ve makalelere elimizden geldiğince ulaşarak bunları konumuzu işlerken kullanmaya gayret gösterdik. Misyonerlik konusunda son dönemde sıkça kaynak kitap sayılacak eserler yazılmıştır. Konumuzu ilgilendiren birinci elden kaynak olmasa da misyonerliğe farklı bir bakış açısı kazandırması ve misyonerliğin farklı boyutlarını ortaya koymuş olması nedeniyle bu eserlerden çalışmamızda kaynak eser olarak yararlanmaya özen gösterdik. Kaynaklar taranırken bilimsel objektifliğin gereği olarak tek yanlı alıntılar değil konu ile ilgili derlenmiş olan bilimsel ve objektif çalışmalardan eleştirel olarak alınan bilgiler objektif değerlendirmeler sonucunda ortaya konacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYOLOJİK AÇIDAN DİNLERİN KONUMU VE KATEGORİLERİ

1.1. Temel Kavramlar

1.1.1. Sosyolojik Din

İnsan toplumları arasında en etkili ve en derinden hissedilen güçlerden biri olan din, sosyal hayatın önemli bir boyutudur. “Kompleks bir sosyal fenomen olarak din, inançlar, ritüeller, semboller ve normların karşılıklı bağlantılı-etkileşimsel setine sahip kültürel bir sistemdir.”¹

*“Tarihsel ve sosyal bir inşa boyutuna da sahip bulunan din, ayrıca kurulu rolleri olan yapısal bir sistemdir. Bu yapısal sistemin tesis edilmiş rolleri, örgütsel kalıpları, arkadaşlık ağları ve gurup sınırları vardır. Din büyük sosyal sistemin bir parçası olup hem bu sosyal sistemi etkiler hem bu sosyal sistemden etkilenir.”*² Bir diğer ifade ile şöyle söyleye biliriz, Din “sosyal sistemle karşılıklılık esasına dayalı bir ilişki biçimine sahip sosyal bir fenomendir.”³

*“Başlangıcı insanlık tarihi kadar eskilere uzanan din, tarihin her döneminde bireyleri ve toplumları etkileyen en önemli kurumlardan biri olmuştur. Öyle ki, tarihi süreç içerisinde her hangi bir dine mensup olmayan insanlara rastlamakla birlikte, dini olmayan bir toplum bu güne kadar görülmemiştir.”*⁴

Din tanımlanmasında çok sayıda farklı ifade tarzı ortaya konabilir. Her bilim dalı kendi içeriği gereği dini farklı tanımlamıştır. Parsons’a göre din, “kâinatta insanın yeri, insanın diğerleriyle ilişkisi, çevresi ve diğer insanlarla ilişkilere bağlı olarak arzu edilir olan ve olmayan şeyler hakkında geliştirilen bir anlayıştır.”⁵ Gordon Marshall Sosyoloji Sözlüğü’nde tercih ettiği Durkheim’in tanımında Din’i, “kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren inançlar, semboller ve pratikler kümesi”⁶ olarak yapılan tanımlamayı tercih etmiştir.

¹ Ejder Okumuş, Toplumsal Değişme ve Din, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 52.

² Ejder Okumuş, a.g.e., s. 52.

³ Ejder Okumuş, a.g.e., s. 52 - 53.

⁴ Yahya Mustafa Keskin, Kırsal Kesim Aleviliği Elazığ Sünköy Örneği, İlahiyat Yayınları, İstanbul, 2004, s. 37.

⁵ Zeki Arslantürk, M.T. Amman, Sosyoloji, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2001, s. 306.

⁶ Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü, Bilim-Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 156.

“Kavram olarak aşkın bir varlığa bağlanma ve bu inancın gerektirdiği düşünce ve uygulamaların bütünü şeklinde ifade edilen din, bir inanç, ibadet ve ahlak sistemidir. Ancak, bir inancın sosyal geçerliliği ya da sosyal bağlayıcılığı varsa, o inancın sosyolojik din olduğunu söyleyebiliriz.”⁷

Din sosyologuna düşen vazife “dinin sosyal fonksiyonu ve toplum üzerindeki etkilerinin yanı sıra, toplumsal şartlar ve olayların dinî vakıalar üzerindeki etki ve tepkilerini de ortaya çıkarmak”⁸ tır.

Misyonerlik faaliyetleri, Hıristiyanlıkta dini duygu ve düşüncelerin tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Din Sosyolojisi bağlamında Misyonerliğin Harput ve çevresinde sosyal fonksiyonunu, toplumsal yapıya etkileri ve dinî vakıalar üzerindeki etki ve tepkilerini ortaya koymak düşüncesi ile bu çalışmayı hazırladık.

1.1.2. Misyon ve Misyonerlik

Misyonerlik “inanç propagandası yapmak üzere, dinî teşkilatlar tarafından din adamlarının muhtelif yerlere gönderilmesi olarak”⁹ tanımlanır.

“Misyon ve Misyoner kelimeleri Latince menşeli *Missio* kelimesinden alınmış olup, İngilizce ve Fransızca’da müşterek olarak *Mission* ve *Missionaire* şeklinde kullanılır.”¹⁰ Misyon kelimesinin lügatte ki manası: “görev, yetki, vekâlet ve bir kimseye bir işi yapması için özel olarak verilen görev”¹¹ anlamlarına gelir.

Misyoner kelimesi ise: “yetkili, görevli kimse, görevli rahip ve papaz manalarına gelmektedir.”¹² Misyonerliğin bugün yaygın olarak kullanılan anlamı ise: “Hıristiyan kiliselerinin, Hıristiyan ülkelerde bu dini yaymak maksadı ile kurdukları müesseseler ve bu müesseselerde faaliyet gösteren, çalışan ve görev yapan kimselerdir. Bu amaçla kurulan müesseselere misyon; misyonlarda görev yapanlara da Misyoner denmektedir.”¹³ Teşkilatlı misyonerlik Hıristiyanlığı kendi dindaşlarına

⁷ Yahya Mustafa Keskin, a.g.e., s. 38.

⁸ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 52.*

⁹ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, (Tercüme: Cem Tarık Yüksel), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 7*

¹⁰ Şaban Kuzgun, *Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Kayseri, 1983, s. 59*

¹¹ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 59

¹² Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 59

¹³ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 59

anlatmak amacıyla kurulmuş olmasına rağmen belli bir süre sonra gelişerek farklı dinlere mensup kişilere karşı anlatma ihtiyacı hissetmişlerdir.

“Çeşitli dinlerin kendi mesajlarını başkalarına yayma gayeleri olmakla beraber Misyoner ve Misyonerlik kavramları genellikle Hıristiyanlık için kullanılmakta veya misyonerlik denince Hıristiyanlık anlaşılmaktadır. Çünkü Latince kökenli olan bu kelime ilk defa Hıristiyanlar tarafından bu anlamda kullanılmıştır.”¹⁴

“XVI. yy.dan itibaren Hıristiyan inancını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisiyle donatılmış din adamlarının çevreye gönderilmesine misyon (mission), bu gibi görevlilere de misyoner (missionary)”¹⁵ denmiştir. Fakat XVII. yy.dan sonra ise bu anlam dinsel boyutlardan kısmen sıyrılarak seküler anlamla “ticari yada siyasi amaçlarla yabancı bir ülkeye özel görevliler gönderilmesine de misyon denmiş”¹⁶ tir.

Misyonerlik uzunca bir süre emperyalizmin bir aracı olarak kullanılmasından dolayı günümüzde bu kötü çağrışımı yapmamak için farklı isimler altında anılmaktadır.

“İncili yayma anlamında: Evangelisation veya Christinization, Conversion, Proselytisme, Witness ve Proclamation gibi başka kavramlar kullanılmakta, İslâmî terminolojide ise İslâmî gerçekleri başkalarına duyurma ve İslâmî gerçeklerden haberdar etme anlamında ‘Tebliğ’ terimi yer almaktadır.”¹⁷

“Miyon, misyoner ve misyonerlik kelimeleri genel olarak Budizm, Hıristiyanlık ve İslâm gibi evrensel dinlere, özel olarakda Hıristiyanlığa şamil bulunmaktadır.”¹⁸

Türkiye’de özellikle Harput ve çevresinde faaliyetlerini yoğunlaştıran Protestan misyoner teşkilatı Board’a göre misyoner, “İncil-i Şerif’in hizmetkârlığına atanmış kişi”¹⁹ dir.

---

¹⁴ Ömer Faruk Harman, *Genel Olarak Misyonerlik*, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri (İsav), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.

s. 25.

¹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 13.

¹⁶ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 13.

¹⁷ Ömer Faruk Harman, a.g.m., s. 26.

¹⁸ Ali Erbaş, *Hıristiyan Misyonerliğine Genel Bir Bakış*, S.Ü.İ.F.D., 7/2003, s. 2.

¹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 32.

1.1.3. Hıristiyan Misyonerliğinin Tarihçesi ve Aziz Pavlus

Hz. İsa'ya peygamberlik 30 yaşında verilmiştir. 3 yıl kadar Hıristiyan dinini içinde yaşadığı topluma anlatan Hz. İsa, Hıristiyanlara göre çarmıha gerilerek öldürülmüş, İslâm inancına göre ise öldürülmemiş, Allah tarafından insanlar arasından alınarak farklı bir âlemde yaşatılmıştır. Hz. İsa'ya vahyedilmiş olan İncil, hemen yazıya geçirilmemiş ancak Hz. İsa'nın insanlar arasından ayrılışından uzun bir zaman sonra havarileri tarafından yazıya aktarılmıştır. Çeşitli müelliflerin kaleminden çıkan İnciller vardır. Kilise bu İncillerden yalnız dördünü: Matta, Markus, Luka ve Yuhanna İncillerini muteber olarak kabul etmektedir. Elimizdeki en eski İncil nüshası M.S. 280 yılında oluşturulduğu anlaşılan Hz. İsa ve havarilerinin konuştuğu Aramice dilinde değil de Grekçe bir nüshadır.²⁰

Hıristiyanlığın yayılması Hz. İsa dönemine kadar uzanır.

“Gerek Hz. İsa'nın gerekse havarilerinin yapmış oldukları dini yayma çalışmaları, teşkilat halinde yapılan organize bir faaliyet olmayıp sadece tebliğ amacı taşıdığından, bu dönemdeki çalışmalara misyoner faaliyetleri olarak bakmamak lazımdır. Bütün çerçevesiyle ortaya konan ve teşkilatlı bir yapıya bürünen misyonerlik “haçlı seferlerinden sonra ortaya çıkmıştır.”²¹

Misyonerliğin ilahi temelleri Hz. İsa'nın Havarilerine, *“Gidiniz! Gerçeği (Kutsal Kitabı) onlara anlatınız!”²²* emrinde gizlidir. Matta İncil'inde,

“gökte ve yeryüzünde tüm yetki bana verilmiştir. Bu nedenle, gidin bütün ulusları öğrencim yapın. Onları Baba, Oğul ve Kutsal ruh adına vaftiz edin (İsa öğrencilerine kardeşleri gözüyle bakar). Sizlere buyurduğum her şeyi tutmaları için kendilerini eğitin. Bilesiniz ki çağın sonuna kadar sizinle beraberim.”²³

Hıristiyan öğretisine gönül vermiş misyonerler bu ayetin gereğini yapmak için, kendilerinden olmayan veya kendilerinden olup mezhep farklılığı olan toplumlara karşı ‘insanları eğitmek’ için büyük bir gayret sarf etmişlerdir. Tarihin farklı dönemlerinde çok değişik yöntemlerle bu emrin gereklerini yapmaya yeltenmişlerdir. Markos İncil’inde ise; “Dünyanın dört bucağına gidin ve

²⁰ Ahmet Yüksel Özemre, Din ve Misyonerlik, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51.

²¹ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 66.

²² Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 13.

²³ İncil, Matta (28: 18 – 20).

Sevindirici Haberi herkese yayın”²⁴ ayeti misyonerliğin emir telakki edilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Hz. İsa, getirmiş olduğu esasları yaymak için sadece yaşadığı toplumu esas almış ancak kendisinden sonra gelen Pavlus misyonerlik hareketini başlatmıştır.

“Günümüz Hıristiyan akidesinin hemen her ögesinin, onun geliştirdiği/yorumladığı öğretilere dayanması nedeniyle, Hıristiyanlık tarihinde haklı bir yere ve şöhrete sahip olan Pavlus, Hıristiyan geleneğinde, tarihsel İsa'nın da ötesinde, merkezi yer tutan bir şahsiyettir. Bir başka açıdan Pavlus, Hıristiyan tarihinin en önemli ve başarılı misyoneri”²⁵ ve “Misyonerliği pratik hayata aktaran ilk örnektir. Ayrıca Pavlus, misyonerliği pratize eden biri olmanın yanı sıra sistematik anlamda misyonerlik yapan ilk kişidir. Kendisinden önce Roma İmparatorluğunun değişik bölgelerinde Hıristiyan geleneğine bağlı olarak öncü misyonerler varsa da bunların hiç biri Pavlus kadar etkili ve başarılı olamamıştır.”²⁶

“İlahi Oğul Rab İsa Mesih’ inancını yaymak amacıyla Kudüs, Antakya, Konya, Efes, Makedonya ve Selanik’e kadar üç önemli misyonerlik seyahati düzenlemiştir.”²⁷ Hıristiyanlığı yaymak için büyük bir gayret sarf eden Aziz Pavlus’u “Hıristiyan kaynakları bu dinin kurucusu olarak nitelendirmektedir.”²⁸ Tarsuslu bir Yahudi olan Pavlus, İskenderiye felsefesine vakıftır. Bir gün Şam’da Sinagog’da Hıristiyanları kötölemek isterken, gördüğü rüya üzerine Hıristiyanları övmeğe başlamıştır. Hıristiyanlığa mal edilen Hz. İsa’nın Mesihliği ve Teslis inancı onun eseridir. Yahudiliği Hıristiyanlıktan ayırmak için Yahudilerin Cumartesi’si yerine, Mitrahaizm’in Pazar’ını tatil günü olarak kabul eden de Aziz Pavlus olmuştur.²⁹

Hıristiyan dinine sonradan katılan Pavlus’un, ilim ve hikmetten haberdar olmasının yanı sıra mücadeleci, atak ve cazibeli şahsiyeti onu Hz. İsa adına, ama O’nun tebliğ ve sünnet anlayışıyla örtüşmeyen bütün dünyayı Hıristiyanlaştırma iddiasıyla, tohumlarını kendisinin ektiği ‘beşer icadı bir dinin misyoneri’ kıldı.³⁰

²⁴ İncil, Markos (16: 15).

²⁵ Şinasi Gündüz, *Dinin Siyasallaşması ve Hıristiyan Misyonu*, İslâmîyat, C. 5, S. 3, 2002, s. 53.

²⁶ Şinasi Gündüz, a.g.m., s. 53.

²⁷ Ali Erbaş, a.g.e., s. 3.

²⁸ Osman Cilacı,, *Tarih Boyunca Anadolu’da Yaşayan Gayr-i Müslimlere Genel Bir Bakış*, DİD, C. 35, S. 4, s. 19.

²⁹ Osman Cilacı, a.g.m., s. 19.

³⁰ Ahmet Yüksel Özemre, a.g.e., s. 45.

Roma İmparatorluğunun 70 yıllarında Kudüs'ü egemenliği altına almasıyla beraber Roma şehri Hıristiyanlıkla tanışarak Hıristiyanlığın merkezi konumuna gelmiştir. Bu gelişmelerden sonra, “Hıristiyanlığın Hz. İsa'nın te'yid ve ihya ettiği şeriattan uzaklaşıp Pavlus'un icadı olan ve Grek medeniyeti ile Grek felsefesinin ağırlığını taşıyan bir din olarak yayılmasına imkân hazırladı.”³¹

Meşhur Hıristiyan ilahiyatçı H. Küng'ün tespitinde; “Pavlus olmaksızın ne Katolik kilisesinden, ne Yunan ya da Latin patristik teolojisinden ve ne de Hıristiyan-Helenistik kültürden bahsedilebilir.” Pavlus Hıristiyan dininin anlaşılabilmesi için olmazsa olmaz niteliktedir.

Misyonerlik faaliyetlerinin yöntem ve tekniklerini belirlemede Pavlus'un rolü büyük olmuştur. Pavlus, “kişisel yaşamında farklı ortamlara uyum sağlama noktasında oldukça esnek davranışlar sergileyen; örneğin, tanrısal yasaya karşı şiddetli muhalefetine rağmen, bazen şartlar gereği bu yasaların gereğine uymakta tereddüt”³² etmemiştir. O, misyon faaliyetleri sırasında nasıl davrandığını, Korintlilere I. Mektubunda şöyle anlatmaktadır:

*“Özgür olmama ve kimsenin uşağı sayılmamama karşın, kendimi herkese uşak kıldım. Amacım daha çok kişiyi Mesih'e kazandırmaktır. Yahudilerle Yahudi gibi oldum. Amacım Yahudileri Mesih'e kazandırmaktır. Kendim ruhsal bir yasa bağımlısı olmamama karşın, ruhsal yasa bağımlılarıyla ruhsal yasa bağımlısı gibi oldum. Amacım ruhsal yasa bağımlılarını Mesih'e kazandırmaktır. Ruhsal yasa bağımlısı olmayanlara ben de ruhsal yasa bağımlısı değilmişim gibi davrandım. Amacım ruhsal yasa bağımlısı olmayanları Mesih'e kazandırmaktır. Oysa Tanrı doğrultusunda ruhsal yasadaki bağımsız biri değilim; Mesih yasaının bağımlısıyım. Bağlılıkta zayıf olanlarla ben de zayıf gibi oldum. Amacım bağlılıkta zayıf olanları Mesih'e kazandırmaktır. Herkesle her şey oldum. Amacım her yola başvurarak insanların bir kesimini kurtarmaktır. Sevindirici haber yararına bunların tümünü yapıyorum.”*³³

Misyonerlik anlayışı Pavlus döneminde, bu günkü anlayış kadar olmasa bile, ilkelerinin gelişmiş olduğu ve kurumsallaşma yolunda çok önemli ipuçları verdiği görülmektedir. Kendi inanç ilkelerini çiğneyecek davranışlar sergileyerek misyonerlik yapma gayreti içine girilmiş olmasına rağmen salt dinsel amacın

³¹ Yüksel Özemre, a.g.e., s. 78.

³² Şinasi Gündüz, a.g.m., s. 53.

³³ İncil, Korintlulara I. Mektup, 9: 19 – 23.

öncelikli olarak Mesih'e bağlılık ve Mesih'e bağlılığı artırma olduğu dikkat çekmektedir.

“Pavlus'un yanında o dönemlerde ve ondan sonraki dönemlerde çeşitli Hıristiyan azizleri de misyoner olarak görev yapmışlardır.”³⁴ Bu dönemlerde Hıristiyan misyonerler Erivan'a ve çevresine kadar gitmişlerdir. Ermenilerin toptan Hıristiyan olmasını sağlayan ve Ermeni kralı Tridat'ın Hıristiyan olmasına sebep olan Gregoire olmuştur. 313'te Hıristiyanlığa sempati duymaya başlayan Roma İmparatoru Konstantin'den sonra Hıristiyanlar rahatlamış ve Konsiller tarihi başlamıştır. 325 yılından sonra toplanmaya başlayan Konsillerin ardından 383 yılında Hıristiyanlığın Romanın devlet dini haline gelmesiyle yayılma daha hızlanmıştır. Romanın hâkimiyeti altında bulunan Şam, Mısır, Habeşistan, Yemen, Avrupa ve Anadolu'daki merkezlere kavuşmuştur. Bugün Hıristiyan olan toplumların büyük çoğunluğu X. Yüzyılda Hıristiyan olan toplumlardır.³⁵

Hıristiyan misyonerliği, tarihte yedi aşama geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Bunlar aşağıdaki şekilde yedi dönemi meydana getirirler.

- i. “33–100 arası havariler dönemi.
- ii. 100–800 arası kiliselerin kuruluş dönemi.
- iii. 800–1500 arası ortaçağ dönemi.
- iv. 1500–1650 arası reformasyon dönemi.
- v. 1650–1793 arası reformasyon sonrası dönem.
- vi. 1793–1965 arası modern dönem.
- vii. 1965 sonrası diyaloglar dönemi.”³⁶

Misyonerlik faaliyetlerinde Hıristiyan mezheplerinin kendilerine has metotlar benimsediklerini görüyoruz. Ortak olan tek noktaları ise kendi değerlerini 'yaymak'tır. Katolikler “kendi dışındaki mezheplere bağlı bulunanları yeniden içine çekmek için misyonerlik faaliyetlerinin sınırlarını geniş tutar.”³⁷ Yani Katolikler, kendi dışındaki din ve mezheplerden olan herkesi hedef kitle olarak görürler. Ortodokslar, “kendilerini Hıristiyanlığın özünü muhafaza eden kimseler olarak görürler. Bunun için tüm Hıristiyanların özlerine dönmelerini arzu ederler. Diğer

---

³⁴ Ali Erbaş, a.g.m., s. 4.

³⁵ Ali Erbaş, a.g.m., s. 4.

³⁶ Abdurrahman Küçük, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, T.D.V.Y., Ankara, 1996, s. 37.

³⁷ Ali Erbaş, a.g.m., s. 5.

Hıristiyan mezheplere mesafeli dururlar, ilişkileri sıcak değildir.” Bu mezhebin Misyonerlik faaliyetlerindeki asıl hedef kitlesi Müslümanlardır.³⁸

Misyonerlik faaliyetleri içerisinde Protestan mezhebinin ayrı bir yeri vardır. Günümüzde de dünyada misyonerlik faaliyetlerinde Protestan mezhebi en yoğun faaliyet gösteren mezheptir. İlk döneminde önde gelen misyoneri “Hollandalı Adrien Savaria (1531–1613) Protestanlığın Müslümanlarla ve Yahudilerle ilişki içerisinde olmasını istiyordu.”³⁹ Osmanlı topraklarında en fazla faaliyet gösteren Hıristiyan mezhebi de Protestanlık olmuştur.

Ayrıca Protestan mezhebini diğer mezheplerden farklı kılan diğer önemli bir husus ise Hollanda’da 1602’de kurulan ‘Hollanda Misyonerlik topluluğu’ isimli misyonerlik teşkilatıdır. Misyonerliğe yeni bir hüviyet kazandıran bu kurum, teşkilatlı olarak yapılan misyonerlik faaliyetleri sahasında ilk sırayı alır.⁴⁰

Misyonerlerin Amerikan misyonlarının başlangıcı, 1675 yılında John Eliot’in Amerika’da yaptığı İncil tercümesine dayanmaktadır. İlk faaliyetlerini Kızılderililer arasında Hıristiyanlığı yaymakla başlayan Amerikalı misyonerler, Avrupa’dan beraberlerinde getirdikleri misyonerlik ruhu Amerika’da gittikçe daha da güçleniyordu. Bu ruhu daha etkin bir şekilde kullanmak isteyen misyonerler teşkilatlanmaya önem verdiler. Birkaç farklı teşkilatın birleşmesiyle ortaya çıkan ve Osmanlı toprakları üzerinde de faaliyetleri yürüten Amerikan Board’dır. Board teşkilatının Kızılderililerin dışında faaliyete başlaması 1810’da olmuştur. Kendi toprakları dışında ilk ilgilendikleri yer Sandwich Adaları ve peşinden de 1820’de Osmanlı toprakları olmuştur.⁴¹

Bu misyoner teşkilatları planlı ve programlı olarak yürüttükleri faaliyetlerde arkalarındaki ekonomik güç oranında başarı sağlamışlardır. Misyonerler faaliyete başladıklarında ilk etapta hedef kitle/toplum belirlemişlerdir. Bu kitleler:

- Ekonomik veya sosyal ve siyasal sıkıntı çeken yöre halkları,
- Mülteciler ve sürgünde olanlar,
- Tarihsel olarak Hıristiyan bir geçmişe sahip olanlar,
- Savaş, iç çatışma ve kargaşa ortamındaki halklardır.⁴²

³⁸ Ali Erbaş, a.g.m., s. 5.

³⁹ Ali Erbaş, a.g.m., s. 5.

⁴⁰ Ali Erbaş, a.g.m., s. 5.

⁴¹ George E. White, a.g.e., s. 13 - 14.

⁴² Ş. Gündüz, M. Aydın, Misyonerlik, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 46.

Hedef kitlenin belirlenmesinden sonra misyonerler, faaliyetlerine hazırlık aşaması olarak bu toplumun arasına yerleşmeye çalışır ve ilk etapta kendilerini saklama ihtiyacı hissederler. Farklı mesleklerde çalışan misyonerler, paravan kurum ve kuruluşları -özellikle, sağlık, eğitim, turizm, ticari, konsolosluk, dil merkezleri vb.- kullanarak çalışmalarını sürdürürler.

Üçüncü olarak, faaliyette bulunacakları toplumda, dil, kültür, sosyal ve geleneksel yaşam açısından adaptasyonunu sağlarlar. Dördüncü basamakta ise, yerleştikleri toplumu tanıma, toplumsal değerleri sosyo-kültürel yönden etüt etme ve toplumsal çatışma ve birleşme noktalarını kavramaya çalışırlar. Son olarak ise, yerleşilen toplumun inanç yapısını, dinsel değerlerini ve dinsel kaynaklarını inceler ve bu bilgileri misyonerlik açısından değerlendirmeye tabi tutarak⁴³ misyonerlik faaliyetlerinde kullanırlar.

Protestan misyonerler İslâm ülkelerinde faaliyette bulunurken takiyye ve gerektiğinde olmadığı gibi görünmeye çalışmışlardır. Müslüman toplumunun dilini kullanmanın yanı sıra dua ve vaazlarda İslâm diniyle çelişmeyen noktaları kullanmışlardır (fatiha suresi gibi). Giyim ve kuşam gibi konularda Müslümanlarla özdeşleşmişlerdir. Yani Protestan Hıristiyan misyonerler hedefe giden her yolu mübah gören bir zihniyet anlayışıyla hareket etmişlerdir.⁴⁴

1.1.4. Harput

Bu gün Elazığ ilinin eski yerleşim yeri olan Harput ve çevresi eski çağlardan beri yerleşim yeri olma özelliğini korumuştur. M.Ö. 3. ve 4. binli yıllarda Subarlar'ın Harput'ta yaşadıkları, Harput'un yanı başında akan nehrine Fırat ismini ilk verenlerin ve madeni ilk kez kullananların Subarlar oldukları yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır.⁴⁵

Harput'ta, çevresindeki yerlere göre daha yüksek olan büyük bir kayalığın üzerine "Urartular tarafından"⁴⁶ inşa edilen bir kale ile yerleşim merkezinin korunduğunu bugün bile tarihi kalıntılarından anlayabiliyoruz.

---

⁴³ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 46 - 50.

⁴⁴ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 50 - 52.

⁴⁵ Ahmet Aksın, 19. Yüzyılda Harput, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ, 1999, s. 20.

⁴⁶ Nurettin Ardıçoğlu, Harput Tarihi, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1997, s. 10.

Subarlardan sonra sırasıyla Hititler ve Urartular bölgeye hâkim olmuşlardır. Urartuların bu bölgedeki hâkimiyetine M.S I. yy. içerisinde Roma İmparatorluğu son vermiştir. VII. yy.a kadar İran tehdidine rağmen Roma İmparatorluğu bölgedeki hâkimiyetini devam ettirmiştir. VII. yy.da Hz. Ömer döneminde bölgeye gelen Müslüman Araplar tarafından fethedilen Harput, X. yy.a kadar Müslüman olan Hamdanoğulları'nın yönetimi altında kalmıştır.

Müslüman Arap hâkimiyetinin son bulmasıyla bu bölgede uzun bir dönem otorite boşluğu oluşmuştur. Malazgirt savaşından sonra Türkmenler guruplar halinde Harput ve çevresine gelmeye başlamışlardır. O dönemde Harput'a Bizans'ın Maraş garnizon komutanı olan Filaret isimli bir Ermeni hâkimdir. Bu Ermeni komutanı mağlup ederek Harput ve çevresini hâkimiyeti altına alan Türkmen Beyi Emir Çubuk burada Çubukoğulları Beyliğini kurmuştur. Bundan sonra 1113 yılında Artukoğulları'nın eline geçen Harput, 1234 yılında Selçuklular'ın idaresine geçmiştir. 1243 yılında Moğollara yenilen Selçukluların ardından bu bölgede XIV. yy.a kadar Moğol hâkimiyeti sürmüştür. 1339 yılında Harput, Dulkadiroğulları Beyliğinin hâkimiyeti altına girmiştir. Akkoyunlu Devletinin Hükümdarı Uzun Hasan tarafından ele geçirilen Harput, 1507'de Safevi Devleti hâkimiyetine geçmiş, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Safeviler'e karşı kazandığı Çaldıran Savaşından sonra 1516 yılında Harput Osmanlı devletinin egemenliğine girmiştir.⁴⁷

Osmanlı egemenliğindeki Harput, Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak olarak idari yapısını sürdürmüştür. 20 Eylül 1845 tarihli bir fermanla Diyarbakır eyaletinden ayrılarak Mutasarrıflık haline getirilmiş, 1 Nisan 1846 tarihinde Harput müstakil bir eyalet statüsüne kavuşturulmuştur.⁴⁸

Tablo 1: 1856–1859 tarihlerinde Harput eyaletinin idari taksimatı:⁴⁹

HARPUT SANCAĞI KAZALARI	1- Harput
	2- Akçadağ
	3- Balaban
	4- Çemişgezek

⁴⁷ Ahmet Aksın, a.g.e., s. 21 - 22 - 23.

⁴⁸ Ahmet Aksın, a.g.e., s. 22 - 29 - 30.

⁴⁹ Ahmet Aksın, a.g.e., s. 33.

	5- Arapgir
	6- Malatya
	7- Şiro
	8- Eğin
MADEN-İ HUMAYUN SANCAĞI KAZALARI	1- Arguvan
	2- Hasan Çelebi
	3- Ebu Tahir
	4- Hekimhan
	5- Ergani
	6- Ayvalıdere
	7- Palu
	8- Eğil
	9- Keban Madeni
	10- Çüngüş
	11- Çermik
	12- Ergani Madeni
DERSİM SANCAĞI KAZALARI	1- Kuruçay
	2- Kemah
	3- Gürcanis
	4- Çarsancak
	5- Koçkiri
	6- Dersim ma'a Hozat
	7- Ovacık
	8- Malazgirt
BEHİSNİ SANCAĞI KAZALARI	1- Gerger
	2- Samsad
	3- Besni
	4- Siverek
	5-Hins-ı Mansur

1867 tarihli bir idare kaydına göre Harput'ta ikamet eden halkın büyük bir oranı Mezraa olarak adlandırılan ovaya (Bugünkü Elazığ ilinin kurulduğu yer) göç

etmişlerdir. Aynı yıl Harput'un ismi Osmanlı padişahı Abdülaziz'in ismine izafeten Ma'muratü'l-Aziz olarak değiştirilmiştir.⁵⁰

1867 yılından sonra Ma'muratü'l-Aziz Eyaleti tekrar Diyarbakır Eyaletine bağlı hale getirilmiştir. 1875 yılında Diyarbakır eyaletinden ayrılarak müstakil mutasarrıflık hüviyetine, 1878 yılında ise tekrar vilayet haline getirilmiştir.

Tablo 2: 1876 Tarihinde Ma'muratü'l Aziz Mutasarrıflığı idari Taksimatı⁵¹

MA'MURATÜ'L AZİZ SANCAĞI	1- Ma'muratü'l Aziz Kazası
	2- Arapgir Kazası
	3- Eğin Kazası
	4- Keban Madeni Kazası
	5- Çarsacak Kazası
ERGANİ MADENİ SANCAĞI	1- Ergani Kazası
	2- Siverek Kazası
	3- Palu Kazası
	4- Bakır Madeni Kazası

1883 yılında ise Harput'un idari taksimat yine değişmiştir.

Tablo 3: 1883 Tarihinde Ma'muratü'l Aziz Vilayetinin İdari Taksimatı⁵²

MA'MURATÜ'L AZİZ SANCAĞI	1- Ma'muratü'l Aziz Kazası
	2- Arapgir Kazası
	3- Eğin Kazası
	4- Keban Madeni Kazası
MALATYA SANCAĞI	1- Malatya Kazası
	2- Akçadağ Kazası
	3- Hınısımansur Kazası
	4- Kahta Kazası
	5- Behisni Kazası

1.1.5. Toplumsal İlişki

⁵⁰ Ahmet Aksın, a.g.e., s. 34 - 35.

⁵¹ Ahmet Aksın, a.g.e., s. 35 - 36.

⁵² Ahmet Aksın, a.g.e., s. 35.

Toplumsal ilişki, “Toplum üyelerinin ortaklaşa maddi ve manevî faaliyetleri dolayısıyla aralarında oluşan bağlantıların tamamına”⁵³ denir. İnsan olmanın gereği olarak bir arada yaşama zorunluluğu bulunan insanlar kaçınılmaz olarak toplumsal ilişkide bulunurlar.

İnsanların toplumsal ilişkilerinin belirlenmesinde farklı kurum ve olguların etkisi görülmektedir. Dinde, “bir toplumda, sosyo-kültürel yapının önemli bir unsuru olarak sosyal ilişkilerin belirlenmesindeki yerini alır.”⁵⁴ “Dinin sosyal işlevleri, dinin sosyal boyutları kapsamında değerlendirilebilecek önemli konulardandır... Dinin sosyal işleviyle kastedilen, dinin toplumdaki yeri ve etkileri, toplum için gördüğü iş ve görevlerdir.”⁵⁵

Sosyologlar dinin sosyal işlevini ele alırken “indirgemeci bir yaklaşımla dini salt sosyal işlevlerine hasretmezler, ancak kendisini dinin var olan sosyal işlevlerini, dinin toplumdaki yeri ve etkilerini incelemekle sınırlandırır.”⁵⁶

Şunu belirtmekte fayda vardır ki, toplumsal işlevi bakımından dinin sadece olumlu bir işlevi bulunmamaktadır. “dinin aynı zamanda olumsuz ters işlevleri de mevcuttur. Din sadece fonksiyonel değil, aynı zamanda disfonksiyonel de olabilmektedir.”⁵⁷

Dinin sosyal işlevleri arasında açıklığı/görünürlülüğü, kapalılığı/gizliliği hususunda insanların bir araya gelip Allah’a ibadet etmelerindeki, dinin görünen işlevi huzur hissi iken, dinin görünmeyen işlevi ise sosyal bütünleşmedir. Dinin, zihniyet kazandırma, bütünleştirme, çatışma ve parçalama, organizasyon, sosyalleşme ve sosyal kontrol, kimlik kazandırma, yapılandırma ve düzenleme, bir kültürü koruma ve gelecek nesillere aktarma, değerler hiyerarşisi sağlama ve meşrulaştırma gibi sosyal işlevleri de vardır.⁵⁸

1.1.6. Çalışmamızda Kullanılan Özel Kavramlar

İstasyon: Misyonerler çalışmalarını sistemli bir şekilde yürütmüşlerdir. Faaliyette buldukları ülkeleri kendi kriterleri açısından bölgelere

---

⁵³ Ünver Günay, a.g.e., s. 20.

⁵⁴ Ünver Günay, a.g.e., s. 20.

⁵⁵ Ejder Okumuş, a.g.e., s. 67.

⁵⁶ Ejder Okumuş, a.g.e., s. 67.

⁵⁷ Ejder Okumuş, a.g.e., s. 68.

⁵⁸ Ejder Okumuş, a.g.e., s. 68 – 86.

ayırmışlardır. Bu bölgelerde jeopolitik konumunu uygun gördükleri bir yerleşim yerini merkez olarak seçerek buradan o bölgedeki faaliyetleri yönetmişlerdir. Seçtikleri bu yerleşim yerlerini istasyon olarak adlandırmışlardır.

Dayı: Misyonerler ve misyonerlik ile doğrudan ilişkisi olmayan Osmanlı devleti yapılanmasında yer alan bir idari statüdür. Osmanlı egemenliği altında bulunan Cezayirli yöneticilere Dayı denmektedir. XIX. yy.da Osmanlı topraklarındaki misyonerler Cezayir yöneticileri olan Dayılar ile ilişkiye girmek istedikleri için çalışmamızda bu kavrama atıfta bulunmaktadır.

Mezree: Bugünkü Elazığ ilinin kurulduğu, Harput'a 4 km. uzaklıkta bulunan yerin Ma'muratü'l-Aziz ismini almadan önceki özel adıdır. Ancak bu yerleşim yeri Harput misyonerliği açısından önemli merkezi bir yer adıdır.

Ma'muratü'l-Aziz: Bu günkü Elazığ iline Osmanlının son dönemlerinde verilen isimdir.

1.2. Din Bilimcilerin Dinler Üzerine Yaptıkları Tipolojiler ve Değerlendirilmesi

Dinler tarihçileri ve sosyologlar, dinler üzerine yaptıkları tasniflerde dinleri ele alırken dinlerin başka insanlara aktarılıp aktarılmaması, “misyoner olan veya misyoner olmayan”⁵⁹, Mensching'in kategorize ettiğine göre “Milli Dinler, Alemşûmül Dinler”⁶⁰ olarak ele alarak dinleri ikiye ayırmıştır. Biz ise dinleri, Kabile Dinleri ve Yayılmacı Dinler olarak ikiye ayıracağız.

1.2.1. Kabile Dinleri

Dünya üzerinde yaşayan bazı dinler yayılma amacı gütmeyiz. Hatta bu dinlerden bazıları “sır dinleri olup”⁶¹, içeriklerinin başkaları tarafından öğrenilmesini dahi istemezler. “Bu dinlerin büyük kısmı kabile ve millet seviyesindeki iptidai dinlerdir.”⁶² Kabile dinleri “cemaat tipi toplulukların dinleri olup, bu cemaatler, Tönnies'in kriterlerine uygun olarak ‘zorunlu irade’den neş’et etmiş, soy esasına

---

⁵⁹ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 60.

⁶⁰ Ünver Günay, a.g.e, s. 159.

⁶¹ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 60.

⁶² Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 60.

dayalı organik ve tabii cemaatlerdir.”⁶³ Bu dinler “ilk çağlara mahsus aile, klan, kabile gibi toplulukların sınırları dâhilinde kalan dinlerdir.”⁶⁴

Yayıma amacı ve misyoneri olmayan dinler; Zerdüştlük, Hinduizm ve Yahudiliktir.⁶⁵

1.2.2. Yayılmacı Dinler

Yayılmacı dinleri genel anlamda misyoneri olan veya kendi inanç kalıplarını başkalarına benimsetme amacı güden dinler olarak tanımlamak yerinde olur.

Semavi dinlerin kutsal kitaplarından anlıyoruz ki; “Allah (c.c.) tarafından gönderilen peygamberlerin büyük bir kısmı, içinde yaşamış olduğu toplumu imana davet etmekle vazifeli olup, sadece kendi kavimlerini ıslah etmekle memur olmuşlardır. Peygamberler içinde daveti umumi olan ilk peygamber Hz. İbrahim”⁶⁶ olmuştur.

İslâm dininde ise Hz. Muhammed’in bütün hayatı, gerek Araplara, gerekse tüm insanlara İslâmı tebliğ ile geçmiştir. Hz. Muhammed: “benden önce her peygamber, kendi kavmine gönderilmişti; ben ise bütün insanlara gönderildim”⁶⁷ demektedir. Hz. Muhammed, İslâm dinini diğer milletlere anlatmayı İslâm’ın bir parçası olarak saymış ve kendisine teklif edilen mal ve makama karşı, “Canımı elinde tutan Allah’a yemin ederimki şu ilahi tebliğ vazifemi terk edeyim diye güneşi sağ elime, ay’ı da sol elime verip bana bağışlasalar, ... Onların bu dediklerini yapmam... Rabbim Allah bana yeter”⁶⁸ diyerek cevap vermesi bizzat kendisinin İslâmı tebliğle vazifeli olduğunu ortaya koymaktadır. Kendisinin ve kendisinden sonra gelen sahabenin bu çizgide yürüttüğü İslâm dinini yayma(tebliğ) anlayışı günümüze kadar gelmiştir.

Hz. İsa’dan önce ortaya çıkan bazı dinlerin de yayılma amacı güttüğünü görüyoruz.

Gerek “MÖ. VI. yy.da yaşayan Buda gerekse MS. 3. yy.da yaşayan Mani, savunduğu öğretileri diğer insanlara tebliğ etmek için öğrencilerini çeşitli bölgelere göndermişlerdir. Buddha, öğretilerine kulak vererek

⁶³ Ünver Günay, a.g.e., s. 159.

⁶⁴ Ünver Günay, a.g.e., s. 159.

⁶⁵ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 60.

⁶⁶ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 60 - 61.

⁶⁷ Ahmet Yüksel Özemre, s. 47.

⁶⁸ Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, İmaj Baskı, Ankara, 2003, s. 101.

aydınlanan öğrencilerini şu sözlerle Dharma'nın yayılması için civar bölgelere göndermiştir: Keşişler! Halkın takdisi, mutluluğu, dünyaya merhamet, tanrıların ve insanların refah, mutluluk ve takdisi için yola çıkan."⁶⁹

Kendi inançlarını yaymak için yola çıkan Budist rahipler, M.Ö. V. yy.dan kısa bir süre sonra Çin'e, güney ve Güney Asya'ya hatta zamanla Türkistan, Kore, Japonya gibi ülkelere de yayılmışlardır. Budizm'deki misyonerlik anlayışı, metodu bakımından Hıristiyanlıktaki misyonerlik kurumunu ciddi şekilde etkilemiştir. Budizm'de rahiplerin rahatça propaganda yapabilmeleri için evlenmeleri yasaklanarak aile sorumluluğundan kurtarılmışlardır. Bu yasak aynı gerekçe ile Katolik mezhebindeki rahipler için de geçerlidir.

M.Ö. V. yy.da ortaya çıkan Konfüçyanizm dini de yayılmacı bir dindir. M.S. Japonya'ya kadar ulaşmış ve kendisine taraftar bulmuştur.

Misyonerlik faaliyetleri anlayışında Hıristiyanlığa örnek teşkil edecek ve "Hıristiyanlığın misyoner kurumuna en benzer teşkilat"⁷⁰ in olduğu din, M.S. III. yy.da ortaya çıkan Maniheizm'dir. Bu dinde de rahiplerin evlenmesi yasaktır. Mani rahipleri dinin kurucusu olan Mani gibi dinin propagandasını yapmak için durmadan gezerlerdi. Uygur asıllı Mani rahipleri Çin'deki ibadethanelerini birer ticarethane olarak kullanmışlardır. Ayrıca buralarda birer casus gibi çalışarak Çin'de ayaklanmalar tertip etmişlerdir. Hıristiyan misyoner faaliyetlerinde ekonomik sömürü daima gizli hedefdir. XX. yy.da dünyaya dağılan güler yüzlü Hıristiyan misyonerler faaliyet gösterdikleri ülkelerde birer casus gibi çalışmış, zaman zaman anarşist yetiştirerek ihtilal kışkırtıcılığı yapmışlardır.⁷¹ Bunlar Hıristiyanlıktaki misyonerliğin çeşitli dinlerden etkilendiğinin en büyük göstergesidir.

Hindistan'da ortaya çıkan Brahmanizm dini ile İran'da çıkan Mecusilik dininin de yayılmacı dinler olduğunu görüyoruz

1.3. Hıristiyanlık Ve Hıristiyanlığın Diğer Dinlerle İlişkisi

1.3.1. Hıristiyanlıkta Mezhepler Arası İlişkiler

Hıristiyan kilisesi "daha başlangıçtan beri akide ve amel nifakı içine düşmüş ve IV. yy.ın başında Roma İmparatorluğu bünyesinde bulduğu dini hürriyetle, bu

⁶⁹ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 14.

⁷⁰ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 15.

⁷¹ Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 62 - 63.

nifakı su üstüne çıkarmış; böylece, Hıristiyanlık bir yandan Roma İmparatorluğu kanunları içinde bulunduğu resmi destekle hızla yayılırken, diğer yandan da doktrinel çatışmaların mayalanmasına sahne olmuştur.”⁷²

Hıristiyanlar arasında kutsal ruhun nerden çıktığı konusunda yaşanan ihtilafların ardından 1054 yılında kesin olarak bölünme yaşanmıştır. Doğu Hıristiyanları yani Ortodokslar, kutsal ruhun Baba’dan çıktığını söylerken, Batı kiliseleri yani Katolikler kutsal ruhun hem Baba’dan hem de Oğuldan çıktığını söylemişlerdir. 1054 yılında yaşanan ayrılığın ardından Roma’dan ayrılmış olan Ortodokslar, İstanbul’un fethinden sonra asırlarca Osmanlı Devletine tabi olarak yaşamışlardır. Katolik Avrupa ile politik rekabetler, yaşanan düşünce ve sanat mücadelelerinin ardından iki mezhep tamamen ayrılmışlardır.⁷³

Hıristiyanlığın en büyük üç mezhebinden biri olan Protestanlık, 16. yy.da Martin Luther ve Jean Calvin’in öncülüğünde Katolik kilisesine ve papanın otoritesine karşı girişilen reform hareketinin sonucunda doğmuştur. Protestanlık reforme olmuş kiliselerin Katolikliğe karşı dayanışma içerisine girdikleri andan itibaren ortaya çıkmıştır. Protestan terimi kendilerini Roma Katoliklerinden ve Doğu Ortodoks kiliselerinden ayrı tutan Hıristiyan kiliseleri için ilk defa 1529 yılında kullanılmıştır.⁷⁴

Protestan mezhebini ortaya çıkaran reform hareketini Katolik kilisesi, “evrensel kiliseye karşı bir isyan olarak algılamış, Protestan terimini de reform taraftarları için isyancı anlamında kullanmıştır.” XVI. yy.da din savaşlarının ortaya çıkması, sınıflar arasındaki maddi çıkarlar, sınıf çatışmaları, dinî kılıf adı altında sınıfların çıkarlarını ön plana çıkarması, ekonomik nedenler ve daha önce kilisenin uyguladığı engizisyon ve endüljans Protestanlığı doğuran reform hareketlerine sebep olmuştur.⁷⁵

Misyonerlerin Anadolu’da faaliyet gösterdikleri dönemde Hıristiyan mezhepleri, Katolik, Ortodoks ve Protestan olmak üzere üç mezhepten oluşmaktaydı. Osmanlı devletinde Balkanlarda yaşayan (Macarlar hariç) Hıristiyanların ekseriyeti

---

⁷² Mehmet Aydın, *Katolik Misyonerliğinin Dünü Ve Bugünü*, İSAV, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 96.

⁷³ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 17.

⁷⁴ Ali Erbaş, a.g.e., s. 15 - 60 - 61.

⁷⁵ Ali Erbaş, a.g.e., s. 63.

Ortodoks mezhebindedir. Ermenilerde küçük bir azınlık dışında Ortodoks'tur. Mezhepleri Ortodoksluğun eski bir şekli olan Gregorion'dur.⁷⁶

Bugünkü Hıristiyanlıktaki din anlayışı, "hepsi Hz. İsa'ya dayanan fakat gerek amentüleri gerekse uygulamaları açısından birbirinden ayrılan ve kimisi tavır, kimisi yol, kimisi mezhep ve kimisi de bağımsız din görünümlü itikat sisteminin bir terkibi"⁷⁷ şeklindedir.

Osmanlı Devleti ve özelde Harput Misyonunda Misyonerlik faaliyetlerine katılan bu mezhepler arasında 'hayırda yarış' olduğu gibi temelde yardımlaşma ve birlikte hareket etme konusunda ittifak vardır.

1.3.2. Hıristiyanlık ile İslâm Arası İlişkiler

Hız. Muhammed'den itibaren Müslümanlar, tebliği, -insanlara İslâm öğretisinin ulaştırılıp aydınlatılmasını- görev bilmişlerdir. Kuran'ın çeşitli ayetlerinde Hız. Peygamberin görevinin, İslâm'ı anlatmak olduğu vurgulanmıştır. İnsanların İslâmı kabul edip etmemesinin, insanlar ile Allah arasında bir mesele olduğu belirtilmiştir. İslâm'ın egemenliği altında 1400 yıl yaşamış olmasına rağmen kendi inançlarından hiçbir şey kaybetmeden yaşayan insanlar İslâm'ın engin hoşgörüsünden yararlanmışlardır. İslâm peygamberi ve Müslümanların görevlerinin 'İslâm dininin öğretilerini sadece diğer insanlara duyurmak' olduğu ancak Hıristiyan misyonerliğinde 'muhatap alınan kimselerin İsa Mesih'in öğrencileri yapılmaları ve vaftiz edilmeleri, ne yapıp edip insanların kazanılması' hedeflenmektedir. Yani insanlara mesajın ulaştırılması değil insanların Hıristiyanlaştırılması amaçlanmıştır.⁷⁸

İslâm inancına göre Hıristiyanlık, Hız. İsa'nın peygamberi olduğu, ilk misyonerler olarak kabul edilen havariler ve inananları Kur'an da övülen Hak bir dindir.⁷⁹ Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinde havariler ve ilk Hıristiyan müminlerden şöyle bahsedilmektedir:

"İsa onların inkârını sezince, 'Allah yolunda yardımcıları kim?' dedi.

Havariler, 'Biziz Allah yolunun yardımcıları. Allah'a iman ettik. Şahit ol, biz

Müslümanlarız' dediler.⁸⁰

⁷⁶ Osman Cilacı, a.g.m., . 19 – 22 – 23.

⁷⁷ Ahmet Yüksel Özemre, a.g.e., s. 49.

⁷⁸ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 16 - 17.

⁷⁹ Osman Cilacı, a.g.m., s. 19.

⁸⁰ Kur'an-ı Kerim, 3/52.

“Andolsun, Allah İsrailoğulları’ndan sağlam söz almıştı. Onlardan on iki yardımcı-başkan(havari) seçmiştik. Allah şöyle demişti: ‘sizinle beraberim, andolsun eğer namaz kılar, zekâtı verir ve elçilerime inanır, onları desteklerseniz, Allah’a güzel borç verirsiniz, elbette sizin kötülüklerinizi örterim ve andolsun sizi, içinden ırmaklar geçen cennetlere koyarım. Ama bundan sonra sizden kim inkâr ederse, mutlaka o, dümdüz yoldan sapmıştır.”⁸¹

“Ey iman edenler! Allah’ın yardımcıları olun. Nasıl ki Meryem oğlu İsa da havarilerine, “Allah’a giden yolda benim yardımcıları kimdir? Demişti. Havarilerde ‘biz Allah’ın yardımcılarıyız’ demişlerdi.”⁸²

Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilk ilişkiler İslâm’ın ortaya çıktığı VII. yy.a kadar uzanmaktadır. Ortaya çıkışıyla beraber İslâm dini, genç ve dinamik inanç sistemi olmasından dolayı hızlı bir gelişme göstererek Hıristiyanlığın anavatanı sayılan bölgeleri egemenliği altına almıştır. İslâm’ın siyasi-kültürel yükselişi ve yayılışından oldukça rahatsız olan papalık, uzun yıllar İslâm dininin hızlı yükselişini durdurmanın planları içerisinde olmuştur. Bunun neticesinde asırlarca süren Haçlı Seferlerinde kısmi başarılar sağlayan Hıristiyanlar, Müslümanlardan ele geçirdikleri yerlerde İslâmî kültürel değerlerin yok edilmesine çalışmışlardır. Müslümanların her yönüyle güçlü oldukları bu dönemlerde Hıristiyanların amacı Müslümanları Hıristiyanlaştırma olmamıştır. Fakat İslâm egemenliği altında yaşayan farklı Hıristiyan mezhebine mensup dindaşlarını İslâm’ın güçlü inanç sisteminden etkilenmelerini engellemek için İslâm’ın inanç sistemine karşı polemikler üretmek konusunda yoğun çaba göstermişlerdir.⁸³

XIX. yy.a kadar İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki ilişkiler bu çerçevede devam etmiştir. Fakat ortaçağ sonrası dönemde yenedünyada Hıristiyanlığın hızlı yayılışı ile birlikte Avrupa ve Amerika’da da misyoner teşkilatları yeni bir yapılanmaya giderek Haçlı Seferlerinden sonra ‘silahsız Haçlı Seferleriyle’ İslâm dininin yaşadığı topraklarda misyonerlik merkezleri oluşturmaya başlamışlardır. XIX. yy.da Amerika’da Hıristiyan olmayan toplumların Hıristiyanlaştırılması amacıyla çok sayıda merkezler oluşturulmuştur. 1893 yılında ABD merkezli misyoner teşkilatlarının sayısı 861’dir.⁸⁴ Hıristiyanlar Müslümanlara karşı Haçlı

⁸¹ Kur’an-ı Kerim, 5/12.

⁸² Kur’an-ı Kerim, 61/14.

⁸³ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 35.

⁸⁴ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 36.

Seferlerinde yakalayamadıkları başarıyı bu kez kılıç yerine kalemle yapmak düşüncesiyle Osmanlı topraklarında ve burada da Harput misyonunda aktif şekilde çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

HARPUT'UN TARİHİ TOPLUMSAL YAPISI VE MİSYONERLİK AÇISINDAN ÖNEMİ

2.1. Türkiye Misyonunun Kuruluşu

Birinci yy.da Avrupa, ikinci yy.da Afrika ve Amerika Hıristiyanlaşınca misyonerler gözlerini Asya'ya çevirdiler. Asya'da ise misyonerlere jeopolitik açıdan en uygun yer olarak Osmanlı toplumunu seçtiler. Bir misyoner “Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye Asya'nın anahtarıdır”⁸⁵ demektedir.

1800'lü yıllarda Osmanlının içinde bulunduğu sosyo-ekonomik çöküntü, savaşların vermiş olduğu yorgunluk ve ciddi bir eğitim teşkilatından yoksun oluşu etkili olmuştur. Bir misyonerin ifadesi ile Osmanlı yöneticileri “belki de dünyada hiçbir devletin yapamadığı tarzda tebaasının din işlerine karışmamakta ve galiba ancak Müslümanlar bu kaidenin dışında kalmaktadır”⁸⁶ diyerek Gayr-i Müslimlere tanınan özgürlük alanının genişliğini ifade ediyordu. Bu nedenlerden dolayı Osmanlı toplumu, misyoner faaliyetleri için bakir bir alan oluşturuyordu.

Aziz Pavlus, tarihte ‘İlahi Oğul Rab İsa Mesih’ inancını yaymak maksadıyla önemli misyonerlik seyahati düzenlemişti. Aziz Pavlus’un Hıristiyan inancını yaymak maksadıyla seyahatler de bulunduğu yerlerin tamamının XIX. yy. itibariyle, Osmanlı sınırları içerisinde yer alıyor olması yapılan misyoner faaliyetlerin anlamını ortaya koymaktadır.

Amerika'dan Anadolu(Türkiye)'ya ilk gelenler kaptanlar ve tüccarlardır. Bunlardan sonra ise gelenler Protestan mezhebine bağlı misyonerler olmuştur. Osmanlı topraklarında etkili olan ‘Amerikan Board’(ABCFM) misyoner teşkilatına

---

⁸⁵ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 23.

⁸⁶ Erdal Açıkşes, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 49.

bağlı misyonerlerdir. Protestanlığı Amerika’da yaymada büyük başarılar sağlayan misyonerler, inançlarını tüm dünya üzerinde yaymak amacıyla Amerikan Board misyonerlik teşkilatını 1810 yılında kurmuşlardır. Amerika’da yeterli alt yapı ve finansmanı sağladıktan sonra 1819 Türkiye’yi de programlarına alarak misyonerlik çalışmalarında bulunacak personelini Türkiye’ye göndermişlerdir.⁸⁷

*“Osmanlı mülküne ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısıra gönderilen İngiliz Church of Missionary Society’ye bağlı bir papazdır. Onu 1820 yılının ocak ayında İzmir’e ilk ayak basan Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki Amerikalı misyoner izlemiştir.”*⁸⁸ Bu iki misyoner Osmanlı imparatorluğunda en yaygın olarak faaliyet gösteren ABCFM ya da BOARD diye anılan 1810 yılında kurulmuş olan Amerikan Board for Commissioners for Foreign Mission’a (Amerika Yabancı Misyonerler Teşkilatı) bağlı olarak çalışıyorlardı *“Fisk ve Parsons’un nihai hedefleri Kudüs’tü. Bu kutsal kente gidecekler ve oradan başlayarak tüm dinsizleri, Müslümanları, Musevileri ve de sözde Hıristiyanları (bu tanımın içine Protestanlar dışındaki tüm Hıristiyan mezhep ve tarikatlar giriyor) doğru yola davet edeceklerdi.”*⁸⁹

Amerika ile ilk resmi ilişkilerin başlaması 1830 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması ile sağlanmıştır. Bu antlaşmanın gizli kısmı Amerika’nın Osmanlıya askerî malzemeler satışıyla ilgiliydi. Açık kısmı ise tamamen Amerika’nın faydasına diyebileceğimiz maddeler içeriyordu. Osmanlı Amerika’da elçilik açamayacak, Amerikan tebeası Osmanlı tarafından değil de elçilikler tarafından kontrol edilecek, suç işlerse elçilikler suçlanacak ve cezayı elçilikler verecek, Amerikalı tüccarlar her dinden ve milletten simsarlar kullanabilecek gibi maddelerle ABD’ye o güne kadar Osmanlı toprakları üzerinde ‘en ziyade müsamahaya mazhar ülke’ statüsü verilmiş oluyordu.⁹⁰

Amerikan Board’a bağlı misyonerlerin Anadolu’ya gelmelerinden sonra yaptıkları ilk iş, içinde çalışacakları alanları derinlemesine araştırmaktı. Anadolu’daki ilk misyonerlerden olan William Goodell 1829 yılında Boston’daki arkadaşlarına yazdığı mektupta bir misyonerin ilk uygulaması gerekli olan stratejiyi şöyle açıklıyordu:

---

⁸⁷ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 35.

⁸⁸ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 15.

⁸⁹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 23

⁹⁰ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 32.

“Misyonerler halkın arasına karışacaklardı... Bana öyle geliyor ki, bir misyoner ilk üç yıl hiçbir şey yapmadan halkın arasına karışsa ve onların gerçekte ne denli zayıf, cahil, aptal ve önyargılı olduğunu öğrense, bu kendileri için, Osmanlı imparatorluğunda konuşulan tüm dilleri öğrenmekten daha büyük bir kazanım olur...”⁹¹

14 Ocak 1920 yılında İzmir’e ayak basan Amerikan Board misyonerleri Pliny Fisk ve Levi Parsons bir yıl İzmir’de kalarak buradaki Rum Okullarını incelemişlerdir. Sakız Adasına geçerek buradaki Rum Manastırında baskı makinesini kullanarak çeşitli broşürleri çoğaltmışlardır. İzmir’e dönen misyonerler, seyyar kitap satıcısı gibi çalışarak geniş bir alan taramasına çıkmış ve bu broşürleri ve kırk bir İncil dağıtmayı başarmışlardır.⁹²

Misyonerler dil öğrenmek (Arapça, Türkçe, Kürtçe ve Ermenice) ve çevreyi tanımak için yaptıkları çalışmalar sırasında, eşlerinin boş kalmaması için

“ihtiyaç içindeki ailelerin çocuklarına yönelik olarak başlatılan eğitim formal bir yapıya bürünmüş, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk Protestan Amerikan Misyoner Okulu 28 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut’ta, Hıristiyan Arap Tannus el Haddad’ın başöğretmenliği ve yedi öğrenci ile öğrenime açılmıştı.”⁹³

Bu okulun açılmasında yoğun gayretleri bulunan William Goodell ve İsaac Bird daha çok Yahudilere yönelik olarak çalışmak için bölgede bulunuyorlardı. Misyonerlerin gayretleri sonucu iki Ermeni papazının Protestan olması ile faaliyetlerini daha çok Ermenilere yönelik olarak artırmışlardır.⁹⁴

Amerikan Board’ın Beyrut’tan sonra Anadolu’da okul alanındaki faaliyetlerinin “başlangıç tarihi olarak 1826 kabul edilir. Bu gelişmeler ve birikim sonucu ilk olarak bir ilkokul, 1826 yılında İzmir’e gelen Mary Reynold tarafından açılmıştır.”⁹⁵

Protestan dindarların bağışlarıyla faaliyet gösteren Amerikan Board’ın tüzüğüne göre misyonerlerin gayesi “dinsizler arasında Hıristiyanlığı yaymaktır.”⁹⁶ Board’a bağlı misyonerler ilk önce kendilerine hedef kitle olarak Osmanlıda hâkim millet olan Müslümanları seçtiler ve Müslümanlar üzerinde çalışmaya başladılar.

⁹¹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 26.

⁹² Erdal Açıkkes, a.g.e., s. 36 - 37.

⁹³ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 28

⁹⁴ Erdal Açıkkes, a.g.e., s. 37.

⁹⁵ Erdal Açıkkes, a.g.e., s. 40.

⁹⁶ Erdal Açıkkes, a.g.e., s. 36.

Ancak Müslümanların dinî yaşayışlarına gösterdikleri sıkı sıkıya bağlılıktan dolayı bir sonuç alamayacaklarını anlayınca bu kez kendilerine hedef kitle olarak Musevileri seçtiler. Bunun için görevlendirilen William G. Schaffer Musevilerin dinine bağlılıkları karşısında da bir şey yapamayacağını anlayınca hedef kitle yine değiştirildi. Üçüncü hedef kitle Hıristiyanlığın diğer mezheplerini Protestanlaştırma olarak benimsenerek İstanbul'daki Rumlar üzerinde çalışıldı. Rumların bilinçlendiği ve şuurlu Rumları kendi doğrultularında kullanamayacağını anlayan misyonerler 1829 yılında Malta Adasında yaptıkları toplantıda Ermenilere yönelik çalışılması gerektiğini ve bunun için Anadolu'da bir istasyon kurulması kararı alındı. Sr. Eli Smith ve Henry Gray Otis Swight Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Türkler ve Kürtler üzerinde araştırma yapmaları için gönderilme kararı alındı. Boston özellikle Ermenilerin üzerine bir araştırma yapıp sonuçlarının kendilerine gönderilmesini istiyordu. Ardından Anadolu'daki Ermeniler hedef kitle seçilerek Protestanlaştırma faaliyetlerine hız verildi.⁹⁷

Amerika ile Osmanlı arasında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması sonucunda misyonerler daha rahat hareket etme imkânı bulmuşlardır. Hem de resmi merkezin kurulması için şartların oluşmasını sağlamıştır. Bu nedenle Amerikan Board, Tripoli ve Beyrut bölgesindeki misyonerlik çalışmalarının başında bulunan William Goodell'i İstanbul'a tayin etmiştir. 1831 tarihinde eşi ve çocukları ile İstanbul'a gelen Goodell aynı yıl içerisinde Amerika Board'ın ilk resmi merkezini açılarak çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar daha çok eğitim eksenli olmuştur.

Daha çok ilköğretim düzeyinde okuma-yazma öğretme şeklinde gerçekleşen faaliyetlerin yanında gerçek niyetlerini gizleyen misyonerler, Ermenilerle daha yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve bu dönemde Gregoryen Patriği de bu faaliyetlere destek vermiştir..⁹⁸

Misyonerlik faaliyetlerinde kullanılacak olan ders kitapları, broşürler, İncil v.b gibi eserlerin basımı için İngilizlerin kurdukları dört adet küçük matbaanın ardından Amerikan misyonerleri de Malta'da 1922 yılında bir matbaa kurmuşlardır. 1826 tarihine kadar sekiz milyon sayfaya yakın baskı (211 850 adet) gerçekleştirilmiştir. Malta'ya 1824 ve 1827 iki yeni baskı makinesi, 1828 yılında ise üçüncü baskı

⁹⁷ Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Etkileri*, IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu, Elazığ, 2004, s. 297.

⁹⁸ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 41 - 42.

makinesi satın alınmış ve burada Ermeni harfli Türkçe İncil'in (Ahd-i Cedid) basımı da gerçekleştirilmiştir. Amerika-Osmanlı Dostluk Antlaşmasından sonra legal hale gelen matbaanın İstanbul'a taşınması gündeme gelince Babiâli'nin işe karışacağı düşüncesi ile İzmir'e taşınması kararlaştırılmıştır. 1853'ten sonra ise matbaacılık faaliyetleri İstanbul'a taşınmıştır.⁹⁹

Misyonerler bir yandan yayımcılık yaparken diğer yandan her istasyon merkezine birer kitaplık oluşturmayı ihmal etmemişler 1836 yılında İstanbul'daki kitaplıkta 155, Bursa'da 113, İzmir'de ise 1100 cilt eser ve 20 süreli yayının varlığı düşünülürse bu işe ne kadar önem verdiklerinin göstergesidir. 1850'lere gelindiğinde ise birkaç istasyondaki kitaplıklarda yirmi bini aşan kitap mevcuttur.¹⁰⁰

Özellikle Türkiye'de etkin rol oynayan Amerikan misyoner teşkilatı Board *“1830'larda İstanbul'u merkez yaptıktan sonra Türkiye'yi dört çalışma bölgesine ayırdılar. Bu bölgelerden biri Rumeli'de Bulgarlar için, diğer üçü ise Anadolu'da Ermeniler içindi.*

Bölgeler şunlardı: 1) Rumeli Bölgesi: Filibe, Samakov, Selanik ve Manastır yörelerini içine alıyordu.

Anadolu'da Ermeniler için ayrılan misyoner çalışma bölgeleri şunlardır: 2) Batı Anadolu Bölgesi: İzmir, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri ve Trabzon yörelerini kapsıyordu. 3) Orta Anadolu Bölgesi: Toros dağlarının güneyinden Fırat nehri vadisine kadar ki yerleri içine alıyordu ve özellikle Antep ve Maraş'a ağırlık veriliyordu. 4) Doğu Anadolu Bölgesi: Harput(Elazığ), Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis kentlerinden başka Rus ve İran sınırına kadar bütün doğu Anadolu topraklarını kapsıyordu.”¹⁰¹ Amerikan misyonerleri Anadolu'daki tüm bölgeleri çalışma alanı içerisine almışlardır.

Beyrut, İzmir ve İstanbul gibi merkezlerin oluşturulmasından sonra 1835 yılında Anadolu'nun içlerine ulaşabilecekleri bir 'istasyon' kurulması kararı alınmış ve Anadolu'nun içlerine ulaşmanın kolay olduğu liman şehri Trabzon uygun bulunarak buraya istasyon kurulmuştur.¹⁰² 1839 yılında Board'ın ilk yıllık toplantısı

⁹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 38 - 39.

¹⁰⁰ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 40.

¹⁰¹ Bilal Şimşir, *Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, Ankara, 1984, s. 93.

¹⁰² Erdal Açıkse, a.g.e., s. 51.

yapılarak faaliyetlerinin Erzurum’u içine alacak şekilde genişletilmesi kararı alındıktan sonra aynı yıl Erzurum’da da bir istasyon kurulmuştur.¹⁰³

1836–1838 yılları arasında Osmanlı Türkiye’sinde misyonerlerin faaliyetleri “iki misyon (İstanbul ve Küçük Asya), dört istasyon (İstanbul, Bursa, İzmir ve Trabzon) çerçevesinde, on bir misyoner, bir matbaacı, on bir misyoner yardımcısı ve on yerli yardımcı”¹⁰⁴dan müteşekkil bir kadrodan oluşuyordu.

Amerikan misyoner örgütünün Boston’daki merkezinde sekreter olan Judson Smith, 1893 yılında, “Hamdolsun, Çanakkale ve Akdeniz kıyılarından Rus sınırına ve Karadeniz’den Suriye’ye kadar, Türkiye’nin hemen hemen bütün kent ve köylerine erişebildik”¹⁰⁵ demektedir. Misyonerler çok kısa bir sürede en ücra köylere kadar ulaşmışlardır.

*“Anadolu’da Ermenilerin evlerine kadar girmeyi başaran Amerikan misyonerlerinin başarılarının karşısında İngiliz ve Fransız misyonerleri kurmuş oldukları istasyonlar dışına çıkamamışlardır. Bunu Amerikan misyonerleri bir başarısızlık olarak görerek kendi çabalarından övgüyle bahsederler.”*¹⁰⁶

Amerikan Board misyonerleri, 1839 Tanzimat fermanının getirmiş olduğu özgürlüklerden de faydalanarak Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini rahatça sürdürmüşlerdir. Yıllardan beri yaptıkları çalışmalar sonucunda elde edilen birikimle faaliyet sahalarını genişleterek Doğu ve Güneydoğu Anadolu’yu faaliyet kapsamına almışlardır. “1850 yılında yapılan Türkiye Misyonunun yıllık toplantısında Harput, Muş, Bitlis ve Van illeri daha önce kurulmuş olan Erzurum istasyonu tarafından yakından takip edilmesi karara bağlanmıştır.”¹⁰⁷ Bu karardan sonra Harput’ta Board misyonerlerinin faaliyet alanına girmiş oluyordu.

2.2. Harput’a Misyoner Gönderen Ülkeler ve Mezhepler

Harput’ta Amerikan Board Misyonerlerinin dışında farklı Hristiyan mezheplerine mensup misyonerler de faaliyet göstermişlerdir. Ama maalesef bu grupların misyonerlik çalışmaları Board’ın faaliyetleri kadar üzerinde çalışılmadığından çok iyi bilinmemektedir.

¹⁰³ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 42.

¹⁰⁴ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 46.

¹⁰⁵ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 93.

¹⁰⁶ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 93

¹⁰⁷ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 57.

Harput'ta ilk olarak Protestan Amerikan Misyonerleri çalışmaya başlamışlardır. Amerikan misyonerlerinin açtığı okulların yanı sıra Harput'ta Katolik mezhebine bağlı birçok okul da vardır. “Özellikle Fransız, İspanyol ve İtalyan papazlar tarafından yönlendirilen Latin okulları geniş bir teşkilatlanma sağlamıştır. Yerli Katolikler de bunlara yardım ediyorlardı. Özellikle Kapuçin rahipleri bölgede Malatya, Diyarbakır ve Harput'ta etkili olmuşlardır. Bunlar yerli yardımcılarını genellikle Suriye ve Musul bölgelerinde eğiterek tekrar Harput'a geri göndermekteydiler.”¹⁰⁸

Osmanlı devletinin değişik bölgelerinde Fransız misyonerleri de okullar açmışlardır. Bu arda şunu da belirtmek gerekir ki misyoner okulları misyon faaliyetlerinde yüzde yüz başarılı değillerdir. Misyoner okullarında okumuş olan mutlaka misyoner olacak ya da o doğrultuda bir donanıma sahip olacak diye bir kayıt söz konusu değildir. Öyle ki Türkiye'ye yönelik misyonerliğin deyim yerinde ise kökünü kazıyan ve her türkü misyonerlik faaliyetlerine son veren bununla ilgili yasal düzenlemeleri bizzat yaptıran Mustafa Kemal'de çocukluk yıllarında bu okullarda eğitim görmüştür. Mustafa Kemal'in “Biz hepimiz Fransa'nın kültür kaynağından içtik. Ben bile çocukken bir Fransız okuluna gittim”¹⁰⁹ dediği Fransız okulları Harput'ta da eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Fransızlar, Harput yerine Mezre'de okul açmayı tercih ederek kolej seviyesinde bir okul açmışlardır. Fransız misyonerler Mezre'yi kendilerine merkez olarak seçmiş olmakla beraber değişik yerleşim yerlerinde de okullar açmışlardır. Gezici Kapuçin misyonerleri daha çok Malatya ve Ma'muratü'l-Aziz'de faaliyet göstermişlerdir. Harput, Amerikan, Fransız misyonerlerinden sonra Alman Misyonerlerinin açmış olduğu okullarla üç misyonun mücadele ettiği bir şehir haline gelmiştir.¹¹⁰

Harput'ta yaşayan Gregoryan Ermenilerin de açmış olduğu okullar da vardır. Bunlar ilk önceleri küçük çaplı okullar olmasına rağmen Amerikan Protestan misyonerlerin açmış oldukları okullarda okuyan Ermeni gençlerinin mezun olduktan sonra bu okullarda öğretmen olarak görev yapmaya başlamalarından sonra bu okullar kolej seviyesinde eğitim veren okullar haline gelerek Amerikan misyonerlerinin etkileri altına girmişlerdir. Bu okullar İstanbul'daki Ermeni sosyetesine mensup

¹⁰⁸ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 69.

¹⁰⁹ Seyfettin Turan, Atatürk'te Konular Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 545.

¹¹⁰ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 70.

şahıslar tarafından idare edilmiş ve masrafları karşılanmıştır. Bu okullarda Türkçe, Fransızca ve Ermenice dillerinde eğitim yapılmıştır. Ayrıca Harput'ta Süryani mahallesinde Süryani çocuklarının gittiği 40–50 öğrencinin eğitim gördüğü bir okulda eğitim veriyordu.¹¹¹ “Çok az sayıdaki Rum cemaati de kendi çocuklarının eğitimi için buldukları yörelerde okul açmışlardır.”¹¹²

2.3. Harput'un Coğrafi Yapısı, Misyonerlik Açısından Önemi ve Harput Misyonunun Kuruluşu

Harput, misyonerler için jeopolitik bir konum arz ediyordu. Bu merkez, Misyonerlerin asıl üzerinde çalışmak istedikleri Ermeni halkının yaşadığı coğrafyanın ortasında yer almakla beraber, Mezopotamya topraklarının başlangıç noktasında duruyordu.

“1852 yılında Misyoner George W. Dunmore'un Boston'a yazdığı rapor sonucu Harput'ta Misyon açılmasına karar verildi. Raporda: Harput ovası Anadolu da gördüğüm en zengin en umut vaat eden bir mevkide... ...bildiğime göre böylesine şahane imtiyazlı imkânları olan bir bölgede Amerika Birleşik Devletleri gelecekte ticari üstünlüğünü muhafaza için Amerikalı öğretmenlerin, eğitim araçlarının, metot ve fikirlerinin bu bölgeye benimsetilmesi lazımdır.”¹¹³

diyordu. Misyoner Dunmore, içinde bulunacakları faaliyetleri, kısa süreli din değiştirme faaliyeti güden bir misyoner yahut sadece o an ki izlenimlerini aktaran bir casus değil de tesirleri uzun bir zamanı kapsayacak çalışmanın programını çizen strateji uzmanı gibi gördüklerini yorumlayıp Amerikalı misyonerlerin merkezi Bostan'a rapor etmiştir.

Ayrıca bu misyonerler Harput'a dinî bir değer atfederek adeta kutsal bir belde olarak nitelendirmişlerdir. Harput'ta bulunan bir misyonerin bakış açısına göre Harput, “İncil'deki tarihi bilgilerde yer alan Fırat Nehri ile Dicle Nehri arasındaki Cennet Bahçesi ve uygarlığın beşiği olarak tasavvur edilen yer olmalıydı.”¹¹⁴

Misyonerlerin Harput'a geldikleri dönemde Harput ovası üzerinde, Harput'a bir-iki saat mesafede bulunan ve Harput misyonunun (misyonerler 'istasyon olarak ifade ediyorlar) rahatlıkla ulaşabileceği nüfusları yüz ile beş yüz arasında 66 köy

¹¹¹ İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, C. II, İstanbul, 1956–1959, s. 84

¹¹² Erdal Açıkşes, a.g.e, s. 66.

¹¹³ Dilşen İnce Erdoğan, a.g.m., s. 302.

¹¹⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 60.

olması misyonerlerin çalışması bakımından burası en elverişli bir merkez olabilecekti.¹¹⁵ Harput, bu özellikleri sayesinde misyonerlerin çok ciddi şekilde ilgisini çekmiş ve burası Amerikalıların ‘Doğu Türkiye Misyonu’nun merkezi olmuştur.

Harput’a ilk gelen Amerikan Board misyonerleri 1851 yılına kadar İzmir’de ve daha sonra Anadolu’nun iç kısımlarında görevlendirilen George W. Dunmore ve eşidir. 1855* yılına kadar Diyarbakır’da görev yapan George W. Dunmore ve eşi Diyarbakır’ın iklimine uyum sağlayamamaları, burada kolera ve sıtma hastalıklarının yaygın olması nedeni ile Harput’ta görevlendirilmişlerdir.¹¹⁶

“George W. Dunmore kısa bir süre Harput’ta kalmış”¹¹⁷ olmasına rağmen “hemen faaliyetlere başlamış ve her yerde görüldüğü üzere burada da önceleri büyük bir tepki ile karşılaşmamıştır.”¹¹⁸

Ancak belli bir süre geçince “*Ermeni Gregoryan cemaatini bölerek Protestanlığa dönüştürdükleri için, bütün eski mezhepteki Ermeni yöneticileri ve cemaati, misyonerlere büyük bir tepki göstermişlerdir. George W. Dunmore, yöneticilerine verdiği ilk raporda, Hıristiyanlar bize o kadar düşman ki, bir gün sokaklarda köpek gibi öldürülebilirim.*”¹¹⁹ demiştir.

George W. Dunmore, Harput’taki faaliyetlerini daha çok vaaz üzerinde yoğunlaştırmıştır. Daha sonra misyona yerli yardımcıları, öğretmenler ve yerli din adamları yetiştirmek amacıyla aynı yıl bir Protestan okul açmıştır. Okulda öğretmen olarak -her yerde olduğu gibi- yerli yardımcılarından faydalanılmıştır. Amerikalı Misyonerler Harput’a geldiklerinde papazı olmayan on sekiz üyeli bir Protestan kilisesi vardır. Misyonerlerin buradaki faaliyetleri artınca Board misyonerlerinin merkezi Boston’dan Harput’a yeni misyonerler tayin etmeye başlamışlardır.¹²⁰

1857 yılında İstanbul’da yapılan Türkiye Misyonunun yıllık toplantısında Harput ve çevresinde yapılan faaliyetlerin neticeleri olumlu bulunmuş ve daha sonra

---

¹¹⁵ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 95.

* Bilal Şimşir, ‘Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine’, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, 2–12 Ekim 1984 isimli makalesinde misyonerlerin Harput’a gelişlerini 1852, İshak Sunguroğlu, ‘Harput Yollarında’ adlı kitapta ise 1856 tarihini kabul eder.

¹¹⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 57 - 58.

¹¹⁷ Bünyamin Nami Tonka, *Harput’ta Amerikan Misyoner Okulları*, Dünü ve Bugünüyle Harput, C.I, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Ankara, 1999, s. 188.

¹¹⁸ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 58.

¹¹⁹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 58.

¹²⁰ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 58-59.

yapılacak faaliyetlerde sonuçlar alınacağı düşüncesi ile Harput'a iki ailenin gönderilmesi yönünde karar alınmıştır. Daha önce Trabzon'da görev yapan O. P. Allen, Amerika'dan yeni gelen Crosby H. Wheeler Harput'a gönderilmiştir.¹²¹ Aynı yıl içerisinde Dr. Herman N. Barnum Harput'a gelmiştir. Dr. H. N. Barnum 1857'den 1898'e kadar Harput'ta görev yapmış ve Harput misyonunun gelişip yayılmasında en etkin isimlerden biri olmuştur. Harput'lu yazar İshak Sunguroğlu'nun da verdiği bilgilere göre; çok genç yaşta Harput'a gelen Amerikalı bir misyoner olan Barnum, çok zeki, klasik Amerikan giyimini burada da terk etmeyen, samimi, terbiyeli, Türk dostu olan bir kişidir. Kendine has şivesiyle güzel Türkçe konuşan Barnum, vazifesine çok düşkün olduğundan Ermenilerin çoğunluğunu okula kazandırmıştır. Aynı zamanda Müslümanlarla iyi ilişkiler kurmuş ve dinî bayramlarda Harput ve Mezree'de(bugünkü Elazığ) ne kadar namlı âlim, saygın insan var ise bir bir ziyaret ederek ve hepsinin bayramlarını tebrik etmiştir. Misyonerlerin Müslümanlarla bu kadar iyi ilişkiler kurmasına rağmen Müslüman halktan çok sınırlı sayıda öğrenci kazanmış olmalarının nedeni olarak ise halkın 'aşırı taassup zihniyete' sahip olması gösterilmiştir.¹²²

Yeni gelen elemanlarıyla güçlenen misyonerler Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları 'Şehroz' mahallesinde birkaç bina satın alarak işe koyulmuşlardır.¹²³

Amerikalı misyonerler o kadar hızlı neticeler almışlardır ki; "1865 yılında Harput Ermeni Protestan Kilisesi'ni kurmuş, 1877 yılına gelindiğinde 22 kilise, 1332 üye ve beş bin dolayında cemaati olan birlik o tarihte 83 tanede ilkokul açmışlardır. Ayrıca kentte erkek çocukları için bir yatılı okulla Tokat'tan buraya taşınan bir İlahiyat Okulu da faaliyet gösteriyordu."¹²⁴

2.4. Harput'un Demografik Yapısı

1881 yılına ait Ma'muratü'l Aziz salnamesi Harput şehrinin etnik ve dinsel yapısı hakkında erkek nüfusu sayısını şöyle verir:

---

¹²¹ İshak Sunguroğlu, a.g.e., s. 60.

¹²² İshak Sunguroğlu, a.g.e., s. 86.

¹²³ İshak Sunguroğlu, a.g.e., s. 85.

¹²⁴ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 149.

Tablo:4

	Nüfus sayısı(erkek)
Müslüman	3896
Ermeni	1567
Protestan	270
Süryani	194
Latin	40
TOPLAM	5967

Erkek nüfusundan oluşan bu nüfusun üzerine aynı oranda kadın sayısı eklenirse toplam sayı 12 000 olarak çıkmaktadır. Bu sayı aynı tarihte İngiltere’de turistik amaçlı olarak yayınlan bir kitaptaki sayıyla da örtüşmesi bu rakamın yaklaşık olarak doğru olduğunu gösterir. 1883 tarihli salnamedeki nüfus oranı ile 1881 tarihli salnameye göre Müslüman oranı genel nüfus oranına göre %65’ten %53’e düştüğünü görmekteyiz. Bunun nedeni olarak ise daha önce yapılan sayımdaki Gayr-i Müslimlerin yoğun olarak yaşadığı bazı yerleşim yerlerinin Harput Şehri ile beraber sayılmamış olmasından kaynaklandığı belirtilmektedir.¹²⁵

1892/93 tarihli salnamede Harput şehrinin hem kadın hem de erkek nüfusunun beraber verildiğini görüyoruz. Buna göre Harput’ta Müslüman ve Gayr-i Müslim olanların ve Hristiyan mezheplerine mensup olanların nüfusu ise şöyledir:

Tablo:5

	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Müslüman	11 553	10 132	21 683
Hristiyan*	3514	3390	6904
Katolik	52	61	113

¹²⁵ Ahmet Aksın, *Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı*, Dünü ve Bugünüyle Harput, C. I, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Ankara, 1999, s. 86.

Protestan	605	640	1245
Latin	71	91	162
Süryani	244	288	532
G. Müslim toplamı	4486	4470	8956
TOPLAM	16 039	14 602	30 636

Bu salnameye göre de Harput'ta Müslüman nüfus oranı Gayr-i Müslim oranına göre %70 oranında olduğu görülmektedir. 19. yy.ın ikinci yarısında Harput'ta din ve mezhep olarak dağılım: Müslim %65.3, Ermeni %26.3, Protestan %4.5, Süryani %3.3, Latin %0.7 olarak belirtilmiştir.¹²⁶ Harput'taki Ermenilerin Müslüman nüfusu karşısında ancak %12 olarak söyleyenler de olmuştur.¹²⁷

Başbakanlık arşivinde tarihi belirtilmemekle beraber tahmini olarak 1896–1897 yıllarında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin nüfusu 530 132 erkek, 450 404 kadın olmak üzere toplam 970 536 olarak verilmiştir. Vital Cuinet'in aynı tarihlerde verdiği rakamlara göre Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusuna ait rakamlarda bu rakamlarla yaklaşık olarak örtüşmektedir. Bu rakamlara göre Ermeni nüfusu Osmanlı genelinde 1 152 367 olarak ifade edilmiştir.¹²⁸

1914 yılında tamamlanmış olan sayımda Harput'ta yaşayan Ermenilerin nüfusu 79 971 olarak görülmektedir.¹²⁹

Harput'ta 1900'lü yıllara doğru gelindikçe Gayr-i Müslim ve Ermeni nüfus oranı Müslüman nüfusuna göre artış göstermiştir. Harput'ta faaliyet gösteren farklı mezhepten Hıristiyan misyonerler Harput'u Ermeniler için çekim merkezi konumuna getirmeleri etkili olmuştur. Bu okullarda okumaya gelen öğrenci veya çocuklarını okutabilmek için buraya yerleşen Ermeniler Harput'un Gayr-i Müslim nüfusunu suni olarak belli dönemlerde artırmışlardır. 1900'lü yılların başından sonra Ermeni nüfusunda büyük oranda düşüşler yaşanmıştır. Amerikan Misyonerleri Ermenileri

¹²⁶ Ahmet Aksın, a.g.m., s. 88 - 89.

¹²⁷ Necdet Sevinç, Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002, s. 271.

¹²⁸ Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, YÜ. Rektörlüğü Yayınları, No: 5 Van, 1995, s. 18–19.

¹²⁹ Azmi Süslü, a.g.e., s. 22.

* Ahmet Aksın, Ortodoks mezhebine mensup olan Ermenileri Hıristiyan olarak saymıştır. Farklı mezhebe mensup Ermenileri, mezheplerini belirterek sayılarını verirken Ortodoks olan Ermenileri Hıristiyan olarak ifade etmiştir.

Amerika'ya göç ettirmeleri Harput'ta Gayr-i Müslim nüfusun düşüşünde en büyük etken olmuştur.

2.5. Harput'ta Misyonerlik Faaliyetleri

Amerikan Board, Amerikan toplumunun manevî-ahlakî anlayışını benimsetme amacıyla dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Harput'ta da yoğun bir faaliyet göstermişlerdir. Bu faaliyet süreci dinî kurumların oluşturulmasıyla başlayan, eğitim, ticaret, sağlık alanında ve konsolosluklar açarak cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Misyonerler bu süreçte din, siyaset ve ticaret kurumlarıyla destekledikleri eğitim kurumları aracılığı ile kendi istedikleri yönde toplumsal değişimi sağlamak istemişlerdir.

Misyonerlik faaliyetlerinin sadece eğitimle ilişkilendirilen bir olay olmadığını görmekteyiz. Misyonerler faaliyet alanını insanların ihtiyaç duyabileceği birkaç koldan yürütmüşlerdir. Yapılacak işlerin finansmanının sağlanması için ticaret, misyonerliğin bir ayağını oluşturur. Bunun yanında insanların şefkate en muhtaç olduğu hastalık anında ihtiyaç duyduğu doktor ve hastane, işin diğer bir ayağını oluştururken, okullar, misyonerlik için olmazsa olmaz bir değer niteliğindedir. Misyonerlik faaliyetleri arasında en verimli alan şüphesiz eğitim kurumları olmuştur. Eğitime çok ciddi olarak ağırlık verilmesinin bir nedeni de misyoner David Brewer Eddy'nin: "Okullarda gelecek neslin liderlerini eğitiyoruz"¹³⁰ diyerek ifade ettiği gibi "bölgede elit bir idareci aydın kesim yetiştirerek bölgenin gelecekteki yöneticilerini hazırlamak olduğu düşünülürse"¹³¹ verilen eğitimin önemi daha iyi kavranmış olur.

Daha uzun süreli muhataplarıyla ilgilenebilme imkânı tanıyan eğitim; misyonerlerin Harput ve çevresinde de daha yoğun ilgi duyduğu bir kurum olmuştur.

2.5.1. Okul Açma Faaliyetleri

Asıl gayesi farklı inançlardan olan toplumlar arasında Hıristiyanlık dinini ve Hıristiyanlığın farklı mezheplerine kendi mezheplerini yaymak olan Hıristiyan misyonerlerin bu amaçlarını gerçekleştirmek için en fazla kullandıkları araç okullar olmuştur. Misyonerlerden Henry Harris Jessup, "misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır" dedikten sonra şunlardan bahseder: "Hıristiyan misyonerlerin okulunda eğitim

¹³⁰ Süleyman Kocabaş, Türkiye'de Gizli Tarih, Vatan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 133.

¹³¹ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 77.

yalnız gaye için bir vasıtaadır. Bu gaye de insanları İsa'ya götürmek, fertler ve milletler Hıristiyan oluncaya kadar onları eğitmektir.”¹³²

Misyoner John Mott'un, “*Misyonerlik sahalarının hepsini, çocukların arasında ve onlar için yapılacak faaliyetlerle teyit etmemiz gerekir. Yalnız bu faaliyetlere başlanıldığı zaman, gaye bu değilmiş gibi davranmak lazımdır. Çeşitli sebeplerden dolayı böyle bir faaliyeti çalışmalarımıza temel yapmaya kanaat getirdik. Gerçekten İslâm toplumunda bozucu tesirler pek erken başlar. Bunun için küçük çocukları olgunluk çağına varmadan ve tabiatları İslâmî şekil almadan önce Hıristiyanlığa kazandırmak gerekir*”¹³³

düşüncesiyle Harput ve çevresinde yarım asır faaliyet gösteren misyonerler, düşündüklerini pratiğe geçirememişlerdir. Hedef kitle seçilen Müslüman çocuklarının yerine, ulaşabildikleri yine kendi dinlerine mensup farklı mezhepten insanlar olmuştur.

Misyonerlerin ilk amaçları arasında olan okur-yazar oranını artırmak için yapılan faaliyetlere yerli halk ve Hıristiyan dinine bağlı değişik mezhepteki din adamlarından da büyük destek gelmiştir. Harput, misyonerler gelmeden öncede çevre illere ve Osmanlı eğitim sistemine göre de önemli bir ilim ve kültür merkeziydi. Medreseler ve bunlara bağlı Sıbyân Mektepleri, Mahalle Mektepleri ile II. Mahmut dönemiyle beraber açılmaya başlanan okullar ile eğitim geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlarla beraber Gayr-i Müslim cemaatlerinden Gregoryan, Katolik Ermeniler, Süryani ve Rumlara ait okullar da mevcuttu.¹³⁴

Harput'a ilk gelen misyoner George W. Dunmore ve eşi geldikleri yıl okur-yazar yetiştirmek için bir okul açmışlardır. Bu Harput'ta açılan ilk misyoner kurumudur. Okul karma olarak eğitime başlamış ve öğretmen olarak her yerde olduğu gibi burada da yerli yardımcılardan faydalanılmıştır. Kısa sürede büyük beğeni toplayan bu çalışmaların artarak devam etmesi yönünde yerli Protestan cemaatinden destek ve teşvik gelmiştir. İkinci olarak sadece erkeklere yönelik eğitim veren bir okulun gerekli olduğu düşünülerek Harput'ta bir okul daha açılmıştır. Bunu Mezra'da açılan okul takip etmiştir. Daha sonra kız ve erkek yatılı okulları da açılmaya başlanmıştır.¹³⁵

¹³² Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 132.

¹³³ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 132 - 133.

¹³⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 79.

¹³⁵ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 79 - 80.

Osmanlı devletinde Protestan okullarının sayıları hakkında farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Osmanlıda faaliyet gösteren misyoner okullarına yönelik ciddi bir teftiş olmadığı için açılan okulların sayısı hakkında yeterli ve kesin bir bilgi vermek çok zordur. Çok uzun dönem ruhsat almadan çalışan çok sayıda okul bulunmaktadır.

Çeşitli kaynaklarda Amerikan Protestan misyonerlerin açmış oldukları okullar hakkındaki farklı rakamlar bize misyonerlerin eğitim kurumları hakkında genel bir bilgi vermiş olacaktır. 1845 tarihinde Osmanlı topraklarında 7 adet Protestan misyoner okulu bulunmaktadır. 1860 yılına gelindiğinde ise sadece Anadolu topraklarında açılmış olan Amerikan okullarının sayısı 233'tür. Bunların 4'ü İlahiyat Okulu, 9'u orta dereceli yatılı kız okulu, 220'si ilköğretimdir. 1895 yılında ise okul sayısı 435'e yükselmiştir. 1893'te Zühdü Paşa padişaha sunduğu raporda 392 Protestan okulundan bahseder. Bu okullardan 51'i izinli olarak açılmasına karşın 341'i ruhsatsız olarak eğitim vermiştir. 83'ü ise Harput'ta faaliyet göstermiştir. Uygur Kocabaşoğlu'na göre Türkiye'de 465 Amerikan Okulu bulunmaktadır. Türkiye'de görev yapan Amerikan elçilerinden H.S.S. Cox'un verdiği rakamlara göre ise 27 kız okulu, 35 kolej olmak üzere 570 Amerikan okulu vardır.¹³⁶

1845–1904 Tarihleri Arasında Amerikan Misyoner Okullarının Sayısı:

Tablo:7

Yıllar	Misyoner Sayısı	Yerli Görevli Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1845	34	12	7	135
1850	38	25	7	112
1855	58	77	38	363
1860	92	156	71	2742
1865	89	204	114	4160
1870	116	364	205	5489
1875	137	460	244	8253
1880	146	548	331	13 095
1885	156	768	390	13 791
1890	177	791	464	16 990
1895	177	867	449	20 604
1900	153	910	425	23 040

¹³⁶ Necdet Sevinç, a.g.e., s. 124 - 127.

1904 yılına gelindiğinde Osmanlı devletinin içinde bulunduğu kaos ortamı ve Osmanlı eğitim sisteminin aksaklıklarına karşın günün şartlarına göre modern eğitim veren bu okullarda eğitim gören değişik azınlıklardan 22867 öğrencinin sosyal hayatta Amerikan fikir ve ideallerinin toplumda kabul görmesi açısından yapacakları hizmet düşünüldüğünde misyonerler açısından muazzam bir olay olduğu anlaşılır. Amerikan misyoner kurumlarında eğitim aldıktan sonra birçoğu devlet kademelerinde görev alan bu neslin yetişmesinde ve Amerikan ideallerinin Osmanlı coğrafyasında yayılmasının sağlanmasında misyonerlerin göstermiş oldukları çaba büyük olmuştur.

Amerikalı misyonerlerin yoğun olarak misyonerlik faaliyetlerinde buldukları Ermenilere ait okullar iki başlık altında toplanabilir; “1- Ermenilerin açtıkları Cemaat Okulları, 2- Amerikalıların Ermeniler için açtıkları okullar.”¹³⁸

Amerikan misyonerlerinin eğitim faaliyetlerinin merkezinde olan Ermeniler, misyonerlerden edindikleri tecrübelerle eğitimde büyük bir mesafe kat ederek Ermeni Gregoryan cemaatinin okullarında büyük gelişmeler yaratmışlardır. Bu dönem içinde Ermeni cemaati açmış olduğu okullarda, Harput bölgesinde 3764 erkek, 690 kız, 607 yetişkin Ermeni'nin eğitim alması sağlanmıştır.¹³⁹

2.5.1.1. Teoloji (İlahiyat) Okulları

Amerikan misyoner örgütünün dinsel eğitim yönünü İlahiyat Okulları, Laik Eğitim yönünü ise kolejler teşkil ediyordu. İlahiyat okullarının açılma fikri 1836 yılına kadar gider. Deniz aşırı ülkelerde İlahiyat Okulu açılmasının nedenini: “...iklimi tanıdıkları bir iklim, dili kendi ana dilleri, adet, alışkanlık ve davranışları aşına oldukları adet, alışkanlık ve davranışlarıyken, vaiz ve papaz ihtiyacının üçte dördünü neden bu insanlardan karşılamayalım?”¹⁴⁰ Diyerek misyonerlerin kendileri açıklıyorlardı.

¹³⁷ İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 101.

¹³⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 180.

¹³⁹ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 72.

¹⁴⁰ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 135.

Amerikan misyonerleri Anadolu'da yaşayan azınlıkları etkilemek ve Protestan mezhebine kazandırmak için gösterdikleri yoğun çalışmalar yürütmüşlerdir. Misyonerler dinî inançlarını anlatmanın yanında bu görevi üstlenecek yerli din adamları yetiştirerek misyonerlik faaliyetlerinin devam etmesini amaçlamışlardır.

Amerikan misyonerlerinin açtıkları okullarda din öğretimi mecburi tutmuşlardır.¹⁴¹ Bunun yanında Anadolu'da din eğitimi veren dört Teoloji (İlahiyat Okulu) da bulunmaktaydı.¹⁴² Amerikan Board'ın Osmanlı topraklarında açtığı ilk İlahiyat Okulu, Bebek Teoloji Okulu'dur. 1860 yılında Merzifon'a taşınarak burada eğitim vermeye devam etmiştir. İlahiyat Okullarının büyük şehirlerden taşınmasına neden olan düşünce, bu okullardan mezun olan öğrencinin farklı işlere yönelmesini engellemek ve misyonerlerin taşrada daha rahat hareket edecekleri düşüncesidir. Bu sebeple İlahiyat Okullarının büyük şehirlerin yerine Anadolu'nun iç bölgelerinde açılması uygun görülmüştür. Tokat Teoloji Okulu Ermeniler tarafından yakıldıktan sonra daha rahat çalışabilecekleri bir yer olarak görülen Harput'a taşınmıştır. Merzifon, Mardin, Maraş İlahiyat Okulları da taşrada açılmıştır. 1859 yılında 11 öğrencisiyle Harput'a taşınan okul 1860 sonbaharında 25 öğrenciyle tam bir Teoloji Okulu olarak eğitime başlamıştır.¹⁴³

Board Teoloji Okullarında uygulanacak temel ilkeler ise şöyle sıralanıyordu:

- Board'la ilişkili İlahiyat okullarının yöneticileri misyonerler arasından seçilecek,
- Bu kurumların büyük ve pahalı kurumlar olmamasına özen gösterilecek,
- Bu okulların gelir kaynakları açıldıkları yerlerde yaratılacak,
- Okulun amacı yetişkinleri değil, gençleri ve özellikle de daha önce misyoner okullarından geçmiş gençleri yetiştirmek,
- Bu okullar ne sadece İlahiyat Okulu ne de sadece Kolej olacak, her ikisini de bünyesinde bulunduracak,
- Bu okulların amacı en kısa sürede misyonerlerin yerini alacak yerli yardımcılarını yetiştirmek olacaktır.¹⁴⁴

¹⁴¹ Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, s. 83.

¹⁴² Necdet Sevinç, a.g.e., s. 124.

¹⁴³ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 84.

¹⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 134.

Farklı yıllara göre Amerikan Misyonerlerince açılan İlahiyat Okullarının adedi ve öğrenci sayıları şöyledir.¹⁴⁵

Tablo:8

	1840	1846	1850	1855	1860	1865	1870
Okul Sayısı	-	1	1	1	3	2	4
Öğrenci Sayısı	-	35	25	40	76	21	74

Amerikan misyonerlere ait Kolejlerin paralı olmasına karşın Teoloji Okuluna giden öğrencilerden eğitim ücreti talep edilmemiş, hatta okula devam edenlere haftalık harçlık verilerek Teoloji Okuluna fazla ilgi gösterilmesini sağlamışlardır.¹⁴⁶ Misyonerlerin Teoloji (İlahiyat) Okulu dışındaki diğer eğitim kurumlarının hepsi ücretli olmasına rağmen bu okulu harçlıkla teşvik etmeleri bu okula verdikleri önemin bir göstergesidir. İlahiyat Okulundaki öğrenciler 16–33 yaş arasından seçilmiştir.¹⁴⁷ Burada okuyan evli öğrencilerin haftalık harçlıkları 28 kuruşken, bekâr öğrencilerin 21 kuruş olarak belirlenmişti. Öğrencilerin tütün alışkanlıkları dışındaki bütün mahalli alışkanlıklarına saygı duyulmuş, sigara içen öğrencilere harçlık kesme cezası verilirken, sigara içmeyen öğrenciler ise ödüllendirilmiştir.¹⁴⁸

Fırat Kolejiyle beraber faaliyetlerini sürdüren fakat ayrı bir statüye sahip olan Teoloji Okulunun giderleri büyük oranda bağışlarla karşılanmıştır. Okul yöneticileri para sıkıntısı çektikleri dönemde Amerika'daki merkezlerinden para yardımı yapılması konusunda talepte bulunmuşlardır. Okul masraflarının çoğunluğu bu yardımlarla giderilmeye çalışılmıştır.¹⁴⁹

Teoloji okulunda iyi derecede eğitim alan gençlerin din adamlığı yapma yerine daha paralı işlere yönelmeleri karşısında Teoloji Okullarında genellikle yabancı dil öğretilmemiştir. Misyonerler Teoloji Okullarında yerel dillerle eğitim vermişlerdir. Bebek Teoloji Okulu mezunlarının genellikle papazlık yerine başka

¹⁴⁵ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 85.

¹⁴⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 97.

¹⁴⁷ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 136.

¹⁴⁸ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 86.

¹⁴⁹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 108.

işlere girmesi, bu okullarda uygulanan eğitim sistemi üzerinde misyonerler arasında tartışmalar yaşanmasına neden olmuştur.¹⁵⁰

İlahiyat Okulu kısa bir sürede büyük gelişme göstermiştir. İlahiyat Okulunda uygulanan eğitim anlayışı için, geleneksel Osmanlı eğitim anlayışındaki ezberci anlayıştan farklı bir metot uygulamışlardır. Teşvik edilen din adamı tipi sadece Vaaz veren bir din adamı profilinden farklı bir anlayışla yetiştirilmiştir. Ezberci bir eğitim anlayışı yerine okuyup yazabilen, düşünebilen din adamı yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Amerikalı Misyoner Edward F. Carey Doğu Türkiye Misyonu'nu bu konuda başarılı bularak taltif eder, "... *Bir misyonun İncil vaazı ile ilgili çalışmaları ve başarısı yetiştirdiği vekillerden belli olur.*"¹⁵¹

Doğu Türkiye Misyonunun merkezi olan Harput'taki İlahiyat Okulunun öğrencileri, genellikle misyoner okullarında eğitilmiş olan gençlerden seçilirdi. Bu dinî okulda dört yıl eğitimden geçirilen öğrenciler mezun olduklarında, vaiz olarak, dört istasyona, Harput, Urfa, Antep ve Bitlis'e, Türkiye'nin dört bir tarafına hatta İran'a kadar gönderilmiştir.¹⁵² Harput İlahiyat Okulu mezunlarının, bu kadar geniş yelpazede vaiz ve papaz olarak görev yapıyor olmaları misyonerler için Harput'un ne kadar önemi olduğunu ortaya koyuyor.

İlahiyat okulunda okutulan dersler beş ana bölümden oluşuyordu:

Birinci Bölüm: Sistematik Teoloji, Hıristiyanlığın tarihsel ve felsefi savunması,

İkinci Bölüm: Tarihsel Teoloji, Tevrat dönemi, Tevrat ile İncil arası dönem, Hıristiyan Kilisesinin tarihi, Hıristiyan Doktrini Tarihi, Mezhepler, Misyonlar, Ermeni Kilisesi Tarihi vb. dersleri,

Üçüncü Bölüm: Tefsir, Tefsir ilke ve yöntemleri, İncil'deki diller, İncil'den metinler, Eski ve Yeni Ahit'teki önemli kitapların tefsirleri,

Dördüncü Bölüm: Pratik Teoloji, Hıristiyanlıktaki papazlık mesleği, vaaz sanatı, retorik, hitabet, Papazlığa ve pastörlüğe ilişkin çalışmalar,

Beşinci Bölüm: Kitabı Mukaddesin Teolojisi, Mukaddes kitabın kaynakları, Musa ve on emir, Peygamberlik, kehanet ve Teolojisi, Ahdi Atik, Eski ve Yeni Ahit ilişkisi, İsa ve havarilerinin Doktrin ve Teolojisi dersleri okutuluyordu.

---

¹⁵⁰ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 84.

¹⁵¹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 86.

¹⁵² Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 85.

Bu derslerin yanında ayrıca, Hıristiyan Ahlakı, Ahlak Felsefesi, İngiliz Edebiyatı, Kutsal Müziğin İlkeleri ve İcrası gibi dersler de okutulmuştur.¹⁵³ Derslerin tüm Hıristiyan İlahiyat Teolojisini derinlemesine kapsayacak şekilde okutulması, Harput Teoloji Okulunun ne kadar kaliteli ve derinlemesine bir eğitim verdiğinin göstergesidir. Misyonerler ilk geldiklerinde Harput ve çevresinde okuryazar olan Hıristiyan din adamı yok denecek kadar azdı. Teoloji Okulunun açılmasıyla, iyi seviyede Hıristiyanlık Teolojisine vakıf, aynı zamanda Protestanlık anlayışıyla eğitim alarak yetişen farklı milletlerden din adamları sayesinde, İran ve Türkiye'nin dört bir köşesine kadar Amerikan Misyonerlerinin aktarmak istediği Amerikan tarzı Hıristiyanlık anlayışı gelişme göstererek yaygınlaşmıştır.

Harput Teoloji Okulunda misyoner öğretmenler ile öğrenciler arasında dil, ciddi problem teşkil etmiştir. Farklı milletlerden anadili farklı olan öğrencilerin olması iletişim sıkıntısını beraberinde getirmiştir. Türkçe ve Ermenice eğitim veren Harput İlahiyat Okulunda okuyan Ermenilerin yanında 1867 yılında 81 talebe arasında 9 Arapça, 6 Kürtçe bilen öğrenci vardır. Bu okul Osmanlı salnamelerine kayıtlarında görülmemiş sadece misyoner ve seyyahların ifadelerine göre Fırat Koleji içerisinde eğitim faaliyetinde bulunmuştur.¹⁵⁴

1893 yılına kadar Doğu Türkiye Misyonu Protestan Kiliselerine din adamı yetiştiren okul bu tarihte kapatılmıştır. Bu tarihe kadar 114 Öğrenci mezun eden okulun, Harput Protestan Kiliseler Birliği ve misyonerlerin ısrarı üzerine Amerika'daki okulun yönetim kurulu toplanarak 1903 yılında tekrar açılmasına karar verilmiştir. 1904 yılında bir törenle açılışı yapılan okul, kısa sürede yeniden teşkilatlanarak eğitime kaldığı yerden devam etmiştir. Okulun masrafları Amerikalıların ve Amerika'ya göç etmiş Ermenilerin bağışlarıyla karşılanmaktaydı. 1906'da altı öğretmen, beş odalı bir bina ve üç yüz kitaplık kütüphanesiyle bir akademi özelliğine kavuşmuştur.¹⁵⁵

2.5.1.2. Kız Hazırlama Okulları

Açılması düşünülen Erkek okullarının büyük bir bölümü tamamlanıp bir sisteme bağlandıktan sonra, daha önce bayanlarla diyalog kurmak amacıyla

¹⁵³ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 137.

¹⁵⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 87.

¹⁵⁵ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 88 - 89.

kullanılan okuma yazma kurslarının bir üst kısmı olan Kız Hazırlama Okulu açılması yönünde çalışma başlatılmıştır. Kadınlara yönelik olarak verilmek istenen eğitimi belli bir sisteme bağlamak için yapılan çalışmanın ardından Doğu Türkiye Misyonu'nun 1861 yılında yapılan yıllık toplantısında çıkan karar üzerine bir sınıf hazırlanarak Kız Hazırlama Okulu (Seminariy School) açılmıştır. Daha sonra eski Protestan kilisesinin, yeni yapılan kiliseye taşınmasından sonra Kız Hazırlama Okulu eski kilise binasına taşınmıştır.¹⁵⁶ Bu faaliyetlerle misyonerler, Osmanlı toplumundaki İslâmî olarak nitelendirilen geleneksel hayat biçiminin yerine batılı hayat biçimini ve batılı değerleri koyma düşüncesini gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir.

Kız Hazırlama Okulunun açılmasında şu üç nokta hedeflenmiştir: Birinci olarak, eksikliği hissedilen kadın eğitime ağırlık verilmesi amaçlanıyordu. Çünkü Teoloji Okulunda okuyan öğrencilerin hanımları çoğunluk itibarıyla cahildi. Teoloji Okulunu bitirip Hıristiyan din adamı olacak bu öğrencilerin hanımlarının kendilerine yardımcı olmaları için eğitilmiş olması gerektiği için bu okullar misyonerler için önem arz ediyordu. İkinci olarak ise: Teoloji Okulunu bitiren hiçbir öğrenci evlenmeden papazlık görevine getirilmediğinden, ilk yıl on beş kadar kız evlenmek isteyen papaz adayları için iyi bir eğitimden geçirilerek eğitimli birer eş olarak hazırlanmıştı. Üçüncü olarak: Kilise okullarındaki eğitici eksikliği için bu okul mezun birer öğretmen adayı idiler.¹⁵⁷

Amerikan misyonerleri erkek öğrencilere yönelik olarak hazırladıkları eğitim müfredatından farklı bir müfredat programı uygulayarak arzu ettikleri toplumsal değişimi gerçekleştirmek için geleceğin annelerini yetiştirecek bir eğitim anlayışı ortaya koymuşlardır. Farklı yörelerden getirilerek bu okulda eğitilen kız öğrencilerin geldikleri yerlere geri dönüşümü sağlandığı takdirde misyon alanını genişletmeyi düşünen misyonerler, dindar, eğitilmiş bir ev hanımı ve öğretmen olarak yetiştirmeyi amaçladıkları bu öğrencilere ev idaresi konusunda da eğitim vermişlerdir. Kız Hazırlama Okulunda bayan öğretmenlerin olmadığı dönemde misyonerlerin eşleri ve yerli yardımcıları bu görevi yerine getirmişlerdir.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 89.

¹⁵⁷ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 90.

¹⁵⁸ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 90.

Hızla gelişme gösteren okul, binasının yetersiz kalması üzerine maddi imkânsızlıklara rağmen başlanılan yeni binanın yapımı tamamlandıktan sonra buraya taşınmıştır. Kız Okulu daha sonra kolejin kurulmasının ardından kızlar bölümünü teşkil etmiştir. Yeni binanın yapılmasından sonra Amerika'dan bu okula bayan öğretmenler gönderilmiştir. Yeni gelen öğretmenlerle bayanlara yönelik olarak verilen eğitimin amacı aynı olmakla beraber eğitim daha profesyonel bir şekilde verilmeye başlanmıştır. Amerikalı misyonerler bayanların eğitim faaliyetlerine erkeklere nazaran daha fazla önem vermişlerdir. 1855–1867 yılları arasında Harput'taki okullar için tahsis edilen 13111 dolar paradan Harput misyonuna bağlı Teoloji Okulu hariç diğer okullar için on iki yılda 3501 dolar para harcanırken, dört yılda Kız Hazırlama Okulu için 2140 dolar harcanması bayanlara yönelik olarak yapılan misyon çalışmalarına misyonerlerin vermiş oldukları önemin bir göstergesi olarak anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ Ayrıca yatılı olarak faaliyet gösteren bu okulun yatılı kısmında kalan bayan öğrencilere gösterilen maddi kolaylıklar da bunun göstergesidir.

Osmanlı gelenekleriyle yaşayan Ermeniler arasında da kız öğrencilerin erkek öğrencilerle aynı ortamı paylaşmaları hoş karşılanmadığı için erkek öğretmenler ders verse de Board Misyonerleri karma olmayan bir eğitim anlayışı benimsemişlerdir. Misyonerler Harput'taki Fırat Kolejinde kız erkek binalarının bir arada olmamasına da özen göstererek iki binanın arasına müdürün lojmanını yaparak binaları birbirinden ayırmışlardır.

2.5.1.3. Fırat Koleji

1903 yılında Harput'taki ABD konsolosunun, *“Birleşik Devletlerin bu topraklardaki müstakbel ticari egemenliğini sağlayacak, Amerikan eğitim uygulamaları ve kitapları, Amerikalı öğretmenler, Amerikan yöntem ve fikirleri gibi mükemmel potansiyel olanaklardan daha iyi bir kazanım düşünemiyorum dediği okul, özgün adı Ermenistan Koleji (Armenia Collage) olan Fırat Koleji'dir.”*¹⁶⁰

Osmanlı hükümetinin itirazı üzerine Ermeni kolejinin adı Harput'un yanı başında akan Fırat nehrinden esinlenerek Fırat koleji olarak değiştirilmiştir. Fırat Koleji'nin

¹⁵⁹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 90 - 91.

¹⁶⁰ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 149.

Ermeniler arasındaki ismi “Yeprad Koleji” idi. Fırat kolejinin kuruluşundaki ilk amacı Ermeni Protestan din adamı yetiştirmektir.”¹⁶¹

Amerikan misyonerlerinin çabaları sonucunda 1855 yılında Harput’ta ‘ Ermeni Protestan Kiliseler Birliği’nin kurulmasından sonra misyonerlik ağını genişletmek amacıyla okullaşmaya daha bir önem verilmiştir. 1877 yılında Protestan misyonerlerin açmış olduğu yahut destekleriyle yerli yardımcıları tarafından oluşturulan 22 kilise, 1332 üye ve beş bin dolayında cemaati olan Birlik’in 83 tane ilkokulu bulunuyordu.¹⁶² Büyük oranda Harput’ta yapılanmayı sağlayan misyonerler İstanbul’da açılan Robert ve Antep’teki Merkezi Türkiye Koleji seviyesinde eğitim veren bir okulun açılması yönünde çalışma başlatmışlardı. Harput Misyonu’nun Başkanı konumundaki misyoner Crosby H. Wheeler, 1875 yılında ABD’deki sondajları sonucunda 140 000 dolar bağış toplamıştı. Buna yerli destekçilerden 40 000 dolar daha eklenince yüksek okulun mali kaynakları büyük ölçüde yaratılmıştı. Kuruluş sözleşmesi ve mütevelli heyeti, Massachusetts Eyaleti Senatosunda 13 Mayıs 1878 yılında resmen onaylanan kuruluş hazırlıkları 1874 yılına kadar giden okul için 181 000 dolar kaynak oluşturulmuş oluyordu.¹⁶³

Burası yalnız Amerikan misyonerleri değil birçok ülkenin misyoner gruplarının da faaliyet sahası olmuştur. “Harput’ta, Amerikan, Fransız misyonerlerinden sonra Alman Misyonerlerinin açmış olduğu okullarla üç misyonun mücadele ettiği bir şehir haline gelmiştir.”¹⁶⁴ Bunların dışında yörede Rus Konsolosluğunun da bulunduğu gerçeğini göz ardı etmeyecek olursak Rusların da faaliyet gösterdiklerini de söyleyebiliriz.

Fırat Kolejinin kuruluş amacı yönetmeliğin 2. maddesinde şöyle belirtiliyordu: “*Bu Kolejin başlıca amacı bütün sahalarda için zeki Hıristiyan liderler hazırlayarak değişik ırktan oluşan kitlelere Hıristiyan medeniyetinin kutsiyetini ulaştırarak kiliseye, etkileri kontrol etme emniyeti sağlayacaktır.*”¹⁶⁵ Mevcut düzene alternatif bir düzen öngören Board misyonerleri, Osmanlı toplumu içerisinde kurmak istedikleri düzende, toplumsal hayatın her basamağında görev alabilecek bireyler yetiştirmeyi amaçladıkları gibi toplumu peşinden sürükleyebilecek liderler yetiştirmeyi

¹⁶¹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 95.

¹⁶² Uygur Kocabaşoğlu, Yoktur Zulme Rızamız, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 203.

¹⁶³ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 203.

¹⁶⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 70.

¹⁶⁵ Necmettin Tozlu, a.g.e., s. 85.

sağlayarak tasavvur ettikleri toplumsal dönüşüm projesini uygulamak istemektedirler. Halkın kendilerini temsil ettiğine inandıkları liderlerin halka sunacakları değerler büyük oranda kabul göreceği varsayımına dayanarak gelecek dönemlerde devleti yönetecek kadroları yetiştirerek dinsel değerlerin kabulünü sağlamayı amaçladıkları gibi siyasî, ekonomik ve askerî olguların kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda kullanmayı da amaçlamışlardır.

Ancak 1830'lardan sonra ABD'nin varlığından haberdar olan Osmanlı toplumunda 1920'li yıllara gelindiğinde Amerikan Mandası olmayı teklif edecek kadar Amerikan sevdalısı, toplumsal statü bakımından üst sıralarda yer alan, devlet adamlarının varlığı düşünüldüğünde Amerikan misyonerlerinin gerçekleştirmeyi düşündükleri 'lider' yetiştirme projelerinde kısmî olarak başarı sağladıkları düşünülebilir. Bu konuda bilinçli bir irade ortaya koyan misyonerler, dinsel değerler konusunda ilk amaçlarını gerçekleştirememişlerdir, fakat Osmanlı toplumunda Amerikan bilincinin oluşmasında büyük rol oynamışlardır.

Fırat Kolejinin "on kişiden oluşan mütevelli heyetinin tüm üyeleri Boston ve çevresinde oturan Amerikalılardı. Armenia Collage'de erkek çocuklarının yanı sıra kız çocuklar da öğrenim göreceğinden ABCFM'in bir yan kuruluşu olan Women's Board of Missions adlı örgüte de mütevellilerin üçte birini seçme hakkı tanınmıştır."¹⁶⁶ Mali külfetin bir kısmını da yerli yardımcılarından temin etmek için Harput Protestan Kiliseler Birliği'nin katkısı 1000 dolar olması halinde yönetim kuruluna bir üye, 2000 doların üzerinde katkı sağlanması halinde ise yönetim kuruluna sokacakları üye sayısı üç'e çıkarılacaktı.¹⁶⁷ Misyonerler bu düşünceyle Osmanlı toplumunda yerleştirmek istedikleri dinî, siyasî ve ahlakî değerlerin kabul görmesi için yerli yardımcılarından daha fazla yararlanma gayreti içinde olmuşlardır.

Kolejin yönetimini elinde bulunduran misyonerler, kolejin bir din okulu olma karakterini hiçbir zaman değiştirmemişlerdir.¹⁶⁸ İlkokul öncesi (Kindergarten), ilkokul, ortaokul, yüksek okul ve kolej seviyesi olmak üzere beş ana bölümden oluşan Kolejin ilk kademelerinde karma eğitim verildiği halde yüksek düzeye geçilince kız ve erkek öğrenciler ayrı ayrı eğitilmişlerdir.¹⁶⁹ 1866-67 Öğretim yılında

¹⁶⁶ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 204.

¹⁶⁷ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 204.

¹⁶⁸ Necmettin Tozlu, a.g.e., s. 85.

¹⁶⁹ Necmettin Tozlu, a.g.e., s. 86.

Harput ve Harput'a bağlı 54 dış istasyondaki Protestan okullarında, 1129 erkek, 573 kız ve 855 yetişkin öğrenim görmüştür.

Fırat Kolejinin eğitim dili Ermenice'dir. Ancak yüksek öğretime geçince Amerikan ders kitaplarını okuyabilmek, Amerikalı öğretmenleri izleyebilmek için öğrenciler ileri düzeyde İngilizce öğrenmek zorunda kalıyorlardı. Bunun yanında okulda üçüncü dil olarak Türkçe de öğretiliyordu. Okulun ilk, orta ve lise kısımlarında üçer yıl olan öğrenim süresi, yüksek kısımda dört yıldır. Öğretim kadrosu, ABCFM'ce atanan 3-4 Profesörün dışındaki 21 kişilik kadro, Türkçe öğretmeni Reşid Efendi hariç, Ermenilerden oluşuyordu. 1876 yılında misyonerlerin açmış olduğu bir orta öğretim kurumunu ziyareti sırasında Osmanlı Valisi, açılan bu okulların kendi okullarından çok daha iyi olduğunu halkın önünde açıkça söyleyebiliyordu.¹⁷⁰

Bağımsız bir idari yapıya sahip olan Kolej iki ana kısımdan oluşuyordu. Birincisi, normal kısım (koleje, yüksek kısma hazırlık), ikincisi ise yüksek kısımdan oluşuyordu. Yetimhanesinden, Teoloji Okuluna, ana sınıfı, ortaokul, lise düzeyinden yüksek kısma kadar ayrı ayrı sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Amerikan Okullarının halkın arasında kabul görmesi için açılan okuryazar kurslarına katılan halktan ve öğrenime başlayan öğrencilerden hiçbir ücret talep edilmemiştir. Bu okullar açılmaya başlandığı dönemde ücret talep edilmediği gibi çocuklara ve çocukların ailelerine para yardımı da yapılmıştır. Okul ücretleri yıllara göre değişim göstermiş olduğundan standart bir ücret verilmesi mümkün değildir.¹⁷¹ Diğer misyoner okulları gibi paralı olan Fırat Kolejinin yüksek bölümünde öğrenim gören bir erkek öğrencinin harcı 6.4 dolar, yüksek kısımdaki öğrencinin bir yıllık yatılı ücreti ise 26.4 dolar kadardı. Misyonerlerden önce eğitim faaliyetlerinin tamamen dışında kalmış olan kız çocuklarının eğitimini önemsediklerinden erkek öğrencilere göre kız öğrencilerinden okul ve yatılı ücretleri düşük tutulmuştur.¹⁷² Kız öğrencilerin yatılı parasının 22 dolar olması yanında kız öğrencilerden maddi durumu elverişli olmayanlara indirimler yapılmıştır.¹⁷³ Harput'taki Fırat Koleji kısa sürede büyük gelişme göstermiştir. Halkın okula yoğun talep göstermesinden dolayı ücretler üç

¹⁷⁰ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 204

¹⁷¹ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 97.

¹⁷² Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 151.

¹⁷³ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 98.

katına çıkarılmıştır. 1887 yılında ise okul dışardan hiçbir yardım almadan kendi kendine yetecek hale gelmiştir.¹⁷⁴

Fırat Kolejine ücretini ödeyebilen herkesin kayıt yaptırması mümkündür. Diyarbakır, Bitlis, Eğin, Arapkir, Malatya ve Tunceli istasyonlarından seçilen öğrenciler buraya okumak için gelirlerdi. Ayrıca Koleji desteklemek için farklı yerlerde olduğu gibi Palu merkezde de lise düzeyinde (high school) okullar açmışlardır. Kuruluşundan itibaren okula ilgi gösteren kesim Gregoryan Ermeniler olmuştur.¹⁷⁵

Amerikalılar yaptıkları faaliyetlerde her türlü inceliği düşünmüşlerdir. Okul açtıkları her yerde okulu, yerleşim bölgesini tamamen görülecek şekilde hâkim bir tepeye kurmuşlardır. Robert Koleji hisarda boğaza hâkim bir yerde, Kayseri’de Talas Kolejini çevresindeki yerleşim yerlerine göre yüksek bir yere, Mardin, Antep’te de okullar şehrin en yüksek noktalarında inşa edilmiştir. Amerikan misyonerleri Fırat Koleji’ni de Harput’un en güzel noktasında tüm Elazığ’ı görebilecek en yüksek noktaya yapmışlardır. Misyonerlerin şehirlerin en güzel ve yüksek mevkilerinde okul inşa edip eğitim vermelerinde öğrencilerin ideal ve ufuk bakımından etkilenebileceklerini düşünmüş olmaları mümkündür.

Kız erkek ilişkilerine azami noktada dikkat eden misyonerler, Harput’ta kurdukları eğitim sitesi haline gelen okulda kız ve erkek bölümleri arasına başkanın evini inşa ederek kız ve erkeklerin bir birlerini görmelerini engellemek istemişlerdir. Bunun nedenini Misyon Başkanı C. H. Wheeler

“Hıristiyanlar Müslümanlardan daha şarklı yetişir. Aynı aileden olmayan ve evlenmek için nişanlı olmayan genç kız ve erkeklerin birbirleriyle konuşmaları uygunsuzluk olarak kabul edildiği için eğitimin ayrı ayrı sınıflarda yapıldığını”¹⁷⁶ ifade eder.

Fırat Koleji, yüksek bölümünden 1880 yılında ilk erkek mezunları verdikten üç yıl sonra da ilk kız mezunlarını vermiştir. XX. yy.ın başına kadar 148 erkek, 125 kız öğrenci mezun olmuştur.¹⁷⁷ Ana sınıfından yüksek okula kadar okulun tüm kısımları 1891–1892 eğitim ve öğretim yılından sonra Osmanlı yönetimince resmen tanındı. Diğer bir deyişle 78’den 92’ye kadar resmi olarak tanınmamış olan bu

¹⁷⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 105.

¹⁷⁵ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 98.

¹⁷⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 99.

¹⁷⁷ Uygur Kocabaşoğlu, Yoktur Zulme Rızamız, s. 206.

kurumlar faaliyetini sürdürmüşlerdir. “Harput Maarif Müdürü, kolej diploması alan bir öğrenciyi, sözgelimi öğretmen olarak istihdam etmek için, ayrıca bir sınava sokmaya gerek görmüyordu. Mezunların büyük bir bölümü çevredeki okullarda öğretmen olarak görev yapıyorlardı.”¹⁷⁸ Kolejden mezun olanlar avukatlıktan misyonerliğe kadar hemen hemen her alanda çalışma imkânı bulmuşlardır. 1905–1915 yılları arasında mezun olanların çoğu, Beyrut Amerikan Üniversitesi’nin dış hekimliği ve tıp bölümlerini okumuşlardır. XX. yy. başında hastane kurulmasından sonra 1905–1915 yılları arasında Harput’ta Sağlık Misyonunun kurulup gelişmesi sağlandığı için öğrencilerin sağlık misyonuna eleman yetiştirme amaçlı olarak sağlık bölümlerinde okutulduklarını söyleyebiliriz. Diğer öğrencilerin bir kısmı yüksek düzeyde eğitim almak için Amerika’ya gönderilmişlerdir. Amerika’ya giden öğrencilerin büyük kısmı tıp, dişçilik, mühendislik, hukuk ve misyonerlik gibi alanlarda eğitimini tamamlamışlardır. Bunların dışında kolej mezunlarının birçoğu Amerika ve Avrupa’ya yerleşerek oralarda büyük iş adamları olmuşlardır. New York’ta doğu tipi halıcılığın büyük bir kısmı bunların elindedir. Mezunların bir kısmı da Amerikan kiliselerinde papaz olarak çalışmışlardır.¹⁷⁹

1903 yılında hazırlanan rapordan anlaşıldığı üzere, Fırat Kolejinden mezun bayanlar, dışarıya gitmemiş; kolejden mezun olan 93 bayandan 77’si Amerikalı misyonerlerin desteklediği veya bizzat açtığı diğer okullarda öğretmen olarak görev yapmışlardır.¹⁸⁰ Board misyonerleri yerli taraftarlarından yetiştirdikleri öğretmenleri kendi faaliyetleri çerçevesinde aktif şekilde değerlendirmişlerdir. Yabancılara karşı Osmanlı toplumundaki şüpheli yaklaşımı aşamayan misyonerler, yerli taraftarlarıyla bu engeli aşmayı hedeflemişlerdir.

Yabancı okulların kurulması, eğitim faaliyetlerine devam etmesi, çeşitli misyonerlik faaliyetlerinin yapılabilmesi ve kurulacak diğer misyonlar için gerekli olan mali kaynaklar çeşitli yöntemlerle sağlanmıştır. Yabancı okulların bağlı oldukları devletlerden aldıkları yardımlar, bağlı oldukları misyoner kurumlarından aldıkları bağışlar, yabancı okullara yapılan bağışlar, az miktarda da olsa öğrencilerden alınan harçlar ve Osmanlı devletinin yabancı okullara ödediği ödenekler, ek gelir elde etmek için balo düzenleyip para karşılığında davetiyeleri

¹⁷⁸ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 150.

¹⁷⁹ Necmettin Tozlu, a.g.e., s. 88.

¹⁸⁰ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 131.

satmak ve farklı kermesler düzenlenerek misyon faaliyetlerinin masrafları karşılanmaya çalışılmıştır.¹⁸¹ Bunun yanı sıra Amerika'nın Boston şehrindeki yardım merkezi vasıtasıyla aylık ortalama 340 dolar toplanmaktadır. Anadolu'da da Ermeniler yardım kampanyaları düzenleyerek maddi destek sağlamışlardır. Bir keresinde okulda okuyan kızlar sınıfı öğrencilerinin arasında düzenlenen misyon çalışmaları ve fakir öğrencilerin giderleri için 1888 yılında 79 dolar bağış toplanmıştır.¹⁸² Amerikalı misyonerler, Kolej masraflarının temin edilmesi için Boston ve çevresinde yürütülen bağış toplama kampanyalarının sürdürülmesi için ısrarcı olmuşlardır. Fırat Kolejinin Protestan Öğretmeni M. A. Melcon yazdığı bir makalede yardımlar konusunda ısrarcı davranarak yardımların sürmesini temenni etmiştir. *“Türkiye’deki Hıristiyanlar tehlikedeler, onlara daha güçlü bir teşkilat için yardım talep eder ve zenginlerin masalarından düşen ekme kırıntıları gibi yardımların”* dahi yapılmasını istedikten sonra *“başladığınızı bitirmenizi umut ediyorum”* diyerek yapılmış olan yardımların devam etmesini de istemektedir.¹⁸³

Osmanlı devleti tarafından 1890'lardan sonra bölgede artmaya başlayan kargaşanın sebebi olarak misyoner öğretmenler gösterilmiştir. Hükümet tarafından *“yabancı uyruklu kimselerin mahalli okullarda öğretmenlik yapmalarının çok sakıncalı olduğu bilindiğinden bu gibilerin öğretmenlik yapmalarına son verilmesi gerektiği”*¹⁸⁴ üzerinde durularak bu okullarda görev yapan öğretmenlerin engellenmesi istenmiştir.

Amerikan misyonerlerinin Ermenilerden sonra bölgede yaşayan Kürtlere yönelik olarak da eğitim çalışmaları yapılmıştır. *“1870’de Kürdistan için Bitlis’te Mount Holyoke Kız Okulu, arkasından Bitlis Akademisi açılır. Kürtleri Osmanlı devletine kışkırtmak için Bitlis’te okul açan Amerikalılar 1871 yılında Van’da Kürtçe İncil dağıtmışlardır.”*¹⁸⁵

Misyonerler Osmanlı devletinin doğusunda Amerikalı misyonerlerin yoğun olarak üzerinde çalıştıkları Ermeni toplumuyla aynı bölgede yaşayan Kürtleri de Ermeniler gibi yönlendirmek için yeni eğitim politikaları geliştirmişlerdir. Amerikalı Misyonerler tarafından Fırat Kolejinin Kürt halkına yönelik olarak eğitim verecek

¹⁸¹ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 76 - 85.

¹⁸² Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 107.

¹⁸³ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 108.

¹⁸⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 114.

¹⁸⁵ Necdet Sevinç, a.g.e., s. 124.

şekilde yeniden düzenlenmesi fikrine, misyonerlerin yerli yardımcıları olan Ermenilerin şiddetli tepki göstermesi üzerine misyonerler bu düşünceyi askıya almışlardır.¹⁸⁶

Ancak misyonerliğin yasaklanmasından sonrası Doğuda ortaya çıkan bazı isyanlar (Cumhuriyetin ilk 15 yılında 20'den fazla isyan çıkmıştır) değerlendirildiğinde misyonerlerin kısmi bir başarı elde ettikleri söylenebilir. Esas konumuz bu olmadığı için ayrıntısına girmek istemiyoruz ancak şunu belirtmeliyiz ki bu tarihlerdeki isyanların hepsini aynı kategoride değerlendirmek gerekir. Hepsinin özel nedenlerinin yanı sıra misyonerliğin doğrudan ya da dolaylı etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Misyonerliğin Kürt halkına yönelik faaliyetlerinin etkisinin kısa vadede olmadığını, günümüzde bölgede yaşanan olaylar ile de ilişkilendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. O dönem misyonerlerinin kullandığı haritanın batıyı doğudan ayıran sınır çizgisinin (bkz. Harita: 2) günümüzde bölücü terör örgütü PKK'nın kullandığı harita ile örtüştüğü dikkatle incelendiğinde açıkça görülmektedir.

Farklı sebeplerle oluşan karışıklıklar 1895 yılına gelindiğinde Harput ve çevresinde de görülmeye başlanmıştır. 6 Ekim 1895 tarihinde Ma'muratü'l-Aziz Vilayetine bağlı Eğin kazasında, 4 Kasım Malatya sancağında, 7 Kasım'da ise Harput'a sığrayan olaylar Bağcıyan Kirkor isimli bir Ermeni'nin evinden ateş ederek, Hoca Mustafa Efendi, Vartafilli Ali Efendi ve Bekir Efendi isimlerindeki üç Müslüman'ı yaralaması üzerine başlamıştır. Bu olayın çıkış nedeni olarak görülen Fırat Kolejinin, 11 Kasım 1895 yılında ateşe verilmesi üzerine okulun iki bölümü yanmış, diğer binalar da zarar görmüştür. Çıkan olaylarda Harput Misyonunun başında bulunan Dr. Calep Frank Gates önemli rol oynamıştır. Fırat Kolejinin büyük zarar gördüğü olayların müsebbibi olarak Amerikan misyonerleri gösterilmiştir.¹⁸⁷ Misyonerlerin Harput'ta gösterdikleri faaliyetler sonucunda dinî – toplumsal çatışma gün geçtikçe artmıştır. Bu olaylardan sonra Müslüman toplum ile Ermeni toplumu arasında bir daha kapanmayacak şekilde derinleşecek toplumsal çatışmalar yayılmıştır.

Misyonerlere göre bu olayların nedeni, Ermenilerin gelişmesi ve Ermenilerde oluşan bağımsızlık fikridir. Osmanlı hükümeti de bölgedeki birçok değişik merkezde

¹⁸⁶ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 152.

¹⁸⁷ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 114 - 115.

olduğu gibi Harput'ta da çıkan olayların kaynağında İngiliz ve Amerikan misyonierlerin olduğunu söylemiştir.¹⁸⁸ Misyonierlerin, Diyarbakır'daki olaylarda beş misyonierin öldürüldüğünü iddia etmeleri de gösteriyor ki misyonierler çıkan olayların içinde yer almışlardır. Misyonierlerin bu olayların merkezinde olduğuna inanan Müslüman halk, misyonierlere zarar vermek istemişse de Türk askerî misyonierlerin zarar görmesini engellemiştir.¹⁸⁹ Buna rağmen bir kısmı yakılan kolejin masrafları Amerikan senatosu tarafından Osmanlı hükümetine tahmini zarar olarak 88.000 dolar olarak fatura edilmiştir. 1901 yılında bu para gecikme faiziyle beraber 100.000 dolar olarak Osmanlı devleti tarafından ABD'ye ödenmiştir.¹⁹⁰

1890–1892 yıllarında anaokulu dışında kolejin tüm bölümlerindeki öğrenci sayıları aşağıdaki gibiydi.¹⁹¹

Tablo:9

Yıllar	Yüksek		Lise		Orta		İlkokul		Toplam		Genel Toplam
	Er.	Kız	Er.	Kız	Er.	Kız	Er.	Kız	Er.	Kız	
1890	34	39	57	25	80	70	123	181	294	324	618
1891	30	32	37	33	86	88	121	120	274	273	547
1892	34	39	48	26	102	84	115	117	299	256	555

1897–1898 ders yılında Fırat Kolejinin anaokulu dahil tüm bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin sayısı da şöyleydi:¹⁹²

Tablo:10

	Erkek	Kız	Toplam
Anaokulu	168	190	358
İlkokul	132	130	262
Ortaokul	119	80	199
Lise	72	37	109
Yüksek	33	37	70
TOPLAM	524	474	998

¹⁸⁸ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 114 - 15 - 16 - 17.

¹⁸⁹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 114 - 15 - 16 - 17.

¹⁹⁰ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 153.

¹⁹¹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 151.

¹⁹² Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 152.

1914 yılında kolejden mezun olan öğrencilerin geldikleri yere göre dağılımı ise şöyledir. On altı erkek öğrenci, 6'sı Arapkir, 2'si Harput, 2'si Mezraa, 1'i Çemişkezek, 1'i Hüseyinik (Elazığ'a bağlı köy), 1'i Hogu'lu, 2'si Bitlis, 1'i Gürün'lü olmak üzere farklı yörelerden seçilmiş bulunuyordu. 11 kız öğrencinin dağılımı ise 4'ü Harput, 2'si Arapkir, 2'si İçme(Elazığ'a bağlı köy), 1'i Diyarbakır, 1'i Mezree, 1'i de Hogu'ludur.¹⁹³ Doğu Türkiye Misyonu'nun merkezi olan Harput'a çevre illerden de öğrenciler kabul edilmiştir. Okuldan 1911 yılına kadar mezun olan öğrenciler, 317 erkek, 191 kız olmak üzere toplam olarak 508 kişidir.¹⁹⁴

Birinci Dünya Savaşının başlangıcında ABD'nin yer almamış olmasından dolayı Osmanlı devleti misyonerlere müdahale etmemiştir. Fakat ABD'nin savaşa girmesiyle Amerikalı misyonerler H. Riggs'i Okulda bekçi bırakarak ABD'ye gitmek için Beyrut'a geçmişlerdir. Misyonerlerin yurt dışına çıkışlarına Osmanlı devleti tarafından hiçbir şekilde müdahale edilmemiştir. Fırat Kolejinin Öğretim faaliyetlerine son verilmesine kadar altı müdür görev yapmıştır. 1915 yılında çıkan Ermeni olaylarına karışan okul müdürü H. Riggs'in Osmanlı yöneticileri tarafından sınır dışı edilmesi ile Fırat Koleji kapatılmıştır. Yaklaşık kırk yıl faaliyette bulunan okul böylece tarihe karışmış oluyordu.¹⁹⁵ Mondros Mütarekesinden sonra Harput'a dönen misyonerler geride bırakılan kurumlara sahip çıkmak istemişlerse de milli mücadeleci tarafından bir daha geri gelmemek üzere kovulduktan sonra Harput'u terk etmişlerdir.

2.5.2. Konsolosluk Faaliyetleri

1878 tarihli Berlin Antlaşmasında Ermeni eksenli politikalar gündeme getirildikten bir süre sonra misyonerlerin daha rahat çalışabilmeleri için

*“Amerika Birleşik Devletleri de Anadolu'da konsolosluklar açtı. Bunlar, Ermeniler ve misyonerler için açılan konsolosluklardır. Çünkü o tarihte Anadolu'da misyonerlerden başka Amerikan vatandaşı olmadığı gibi, Amerika'nın önemli ticari çıkarları da henüz yoktu.”*¹⁹⁶

Amerikan konsoloslukları açıldıkları yörelerde misyoner okullarının faaliyetlerine destek vermiş ve misyonerlere yardımcı olmuşlardır. “Bütün yabancı

¹⁹³ İshak Sunguroğlu, a.g.e., s. 89.

¹⁹⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 152.

¹⁹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 153.

¹⁹⁶ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 115

devletler okul açtıkları ya da yoğun bir şekilde yerleştikleri veya nüfuzlarını artırmayı istedikleri yerlerde kendilerine destek olması bakımından birer konsolosluk açmayı ihmal etmemişlerdir.”¹⁹⁷

“Türkiye’deki en eski Amerikan konsoloslukları İzmir ve İstanbul konsolosluklarıdır. Bunlar ticaret konsolosluklarıydı.”¹⁹⁸ Ancak asıl mühim olan bu konsolosluklar değil, Amerikalıların Anadolu’da Ermeniler ve misyonerler için açmış oldukları konsolosluklardır.

Ermeniler ve misyonerler göz önünde tutulacak olursa, Anadolu da ilk açılan Amerikan konsolosluğu, 1886 yılında açılan Sivas konsolosluğudur. Buraya fanatik Türk düşmanı bir Amerikan misyonerinin çocuğu olan H. M. Jewett atanmıştır. Bu konsolosluğun açılmasının ardından Sivas konsolosluğuna bağlı olarak Ankara da bir Amerikan konsolosluk ajanlığı açılmıştır. Bunun başına Dikran Tabibi adlı bir Ermeni getirildi. Jewett bu Ermeni’yi Washington’a şöyle tanıtıyordu:

Mesleği doktorluk olan Mr. Tabibian, İngilizce konuşup yazıyor. Altı yıl Amerika Birleşik Devletlerinde kalmıştır. Amerikan misyonerlerince hararetle tavsiye ediliyor. Kendisi Türk vatandaşı olmakla birlikte, konsolosluk ajanı olarak atanmasına Babîali’nin ses çıkarmayacağını öğrendim”¹⁹⁹ diyerek konsolosluk yapacak Jewett’in Amerikan yanlısı ve kendi çıkarları için uygun biri olduğunu söylüyordu.

Konsolosluklar, misyonerler için en önemli müessese idi. Konsoloslukların diğer kurumların her türlü faaliyetleri üzerine etkileri ve destekleri büyük olmuştur. Konsolosluklar “resmi görevleri yanında, okullara yardımcı olmuşlardır. Ayrıca okulların siyasi faaliyetlerine destek sağlamışlar, hatta okulların faaliyetleri, yöre halkı ve coğrafi durumu hakkında da raporlar hazırlayarak”²⁰⁰ ajanlık görevlerini de ifa etmişler. Bunun yanında sömürgecilerin keşif kolları gibi çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Anadolu’daki Amerikan vatandaşlarının problemleriyle Sivas’taki konsolosluk ilgilenmekteydi. Bu konsolosluğun yetersiz kalması üzerine Erzurum’da konsolosluk açılması için ABD hükümeti karar vererek Mr. Chilton’u Erzurum’a konsolos olarak atamıştır. Türk hükümeti Mr. Chilton’un konsolosluğunu tanımayarak konsolosluk beratını vermemiştir. Bir yıl sonra Amerikalılar bu kez Leo

¹⁹⁷ İlknur Polat Haydaroglu, a.g.e., s. 129.

¹⁹⁸ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 115

¹⁹⁹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 115

²⁰⁰ İlknur Polat Haydaroglu, a.g.e., s. 129.

Bergholz'u Erzurum'a konsolos olarak atamışlardır. Leo Bergholz geldikten uzun bir zaman sonra kendisine berat verilerek konsolosluğun açılmasına Türk hükümeti müsaade etmiştir.²⁰¹

3 Ocak 1895'de Amerikan Senatosu, Temsilciler Meclisi üyesi Devlet Sekreteri Wolter Q. Grashama' ya bir dilekçe göndermiştir. Dilekçenin içeriği Erzurum ve Harput'a konsolosluk açılmasıyla ilgilidir. Bu dilekçede Amerikalı misyonerlerin zarar gördüğü belirtilerek konsolosluk himayesi istemeleri haklı gösterilmeye çalışılmıştır.²⁰² Harput'ta kurulacak "konsolosluk sayesinde Mardin ve Musul'un doğal olarak korunma altına alınmış olacağı, Amerikalılar tarafından belirtilmiştir."²⁰³ Ayrıca raporda Erzurum ve Harput'un Amerikalı yetkililere önemini anlatmak için;

*"Bu şehirler büyük kitlelerin yaşadığı, Amerikan menfaatine uygun merkezlerdir. Ayrıca taşra valilerinin konaklarının bulunduğu yerler olup geniş ölçüde ticari ve stratejik yönden de önemleri bulunmaktadır. Yazışmalar için yeterli ve iyi derecede posta, telgraf veya özel servisleri (tabii eğer devlet yetkilileri bunu sağlarsa) mevcuttur"*²⁰⁴ şeklinde bilgilerle bu iki şehrin stratejik konumlarının önemini ortaya koyarak konsolosluğun açılmasını sağlamak istiyorlardı.

Amerika senatosu bu raporlar doğrultusunda stratejik konumu göz önünde bulundurarak Anadolu'daki üçüncü konsolosluğunu Harput'a açmayı kararlaştırmıştır. Misyonerler Harput'ta 1890'larda bir konsolosluk açılmasını istemişlerdir fakat Babıâli bu girişime izin vermemiştir. ABD tarafından atanan Mr. Hunter, Türk hükümetinin kendisini tanımaması üzerine 1895 yılında geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁰⁵

Harput'taki misyonerler kendilerini ve yerli yardımcılarını güvende tutmak ve bir baskı aracı olarak kullanmak için konsolosluk açılmasını gerekli görüyorlardı. Bu konuda ısrarcı tavırlar sergileyen misyonerler konuyu Amerikan Senatosuna kadar taşımışlardır. 3 Ocak 1895'de Amerikan Senatosu ve Temsilciler Meclisi Üyesi Devlet sekreteri Üyesi Wolter Q. Grashama' ya gönderilen dilekçede Anadolu'da

---

²⁰¹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 117

²⁰² Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 182 – 183.

²⁰³ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 183.

²⁰⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 183.

²⁰⁵ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 118.

çıkmiş olan olayları göstererek “Amerikan vatandaşlarının devamlı olarak tehlike, yaralanma, hakarete maruz kalma gibi durumlarda Amerika tarafından korunma mecburiyeti bulunmaktadır. Bu da Monroe Doktrini’ne karşı değildir. Bu sebeplerden dolayı konsolosluk korunması için başvuruyorduk”²⁰⁶ şeklinde istek belirtmiş olan misyonerler can ve mal güvenliğini konsolosluk sayesinde emniyete almak istemişlerdir. Konsolosluğun açılması için gerekli sayı konusunda rakamlar verilen diğer bir raporda, misyonerlerin açmış oldukları tüm müesseseleri, korunması gerekli kurumlar ve ticari faaliyet alanı olarak gösterilmiştir.

*“Asya Türkiyesi’nin belli başlı şehirlerine dağılmış olarak yaşayan iki yüz elli kadar Amerikalı vatandaşımız aile ve çocukları haricinde, ellerinde barınabilmek için, iki milyon değerinde mülkiyet bulunmaktadır. Bunların arasında; okullar, tıbbi kurumlar, matbaa ve dinî teşkilat gibi gayrimenkulleri sayabiliriz.”*²⁰⁷

Konsolosluğun kurulma gerekçesi arasında sadece misyonerlere ait teşkilatların sayılması, ticaret kurumlarının gösterilmemesi ise konsolosluğun kurulma gerekçesinin misyoner eksenli bir çalışma olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Osmanlı hükümetinden konsolosluk açılması için gerekli izinlerin talep edilmesi üzere konsolosluk açılacak yerlerde Amerikan vatandaşının bulunması şartı aranmıştır. Buralarda Amerikan vatandaşı bulunup bulunmadığı araştırılmış ve konsolosluğa atanan kişinin Osmanlı tebaası olmaması şartı da aranmıştır. Harput’ta Konsolosluk açılmasına sıcak bakmayan Osmanlı hükümeti, Amerikalıların Erzurum Konsolosluğuna olumlu cevap vermeleri durumunda Harput taleplerinden vazgeçmelerini istemişlerdir. Osmanlı hükümeti Harput’a konsolosluk açılmamasını istemelerinin nedeni olarak İngiltere’nin Harput konsolosluğunun burada çıkan Ermeni olaylarıyla irtibatı olduğunu ve Amerikalıların da bu konuda rahat durmayacakları noktasında kuşkulu olmalarıdır. Osmanlı hükümeti konsolosluklarda misyonerlerin çalıştığını, vekillik, yardımcılık ve acentelerde görevli olduklarını bildiklerinden ve bir misyoner şubesi gibi çalışmalarından dolayı konsolosluk açılmasını istememektedirler.

Osmanlı hükümeti uzun bir süre Amerikalıların konsolosluk taleplerine olumlu cevap vermemiştir. Buna rağmen 1900 yılında Amerika, Thomas Herbert Norreti’yi konsolos olarak atayarak Harput’a göndermiştir. Osmanlı hükümeti yine

---

²⁰⁶ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 182.

²⁰⁷ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 182.

Amerikanın konsolosluk talebini uygun bulmamıştır. Amerikalılar, daha önce Harput'a konsolosluk açan İngiliz ve Rusların konsolosluk taleplerinin yerine getirilmesini emsal göstererek konsolosluk talebinin yerine getirilmesini istiyorlardı. 1901 yılına gelindiğinde Osmanlı, Thomas Herbert Norreti'yi konsolos vekili olarak tanımıştır. Bunda Thomas H. Norreti'nin yerel yöneticilerle kurmuş olduğu olumlu ilişkilerin etkisi olmuştur.²⁰⁸

Resmi olarak göreve başlayan konsolos daha önce Harput'ta bulunduğu süre içerisinde boş durmayarak, “değişik bölgelerde bulunan Amerikan okullarıyla irtibat kurmuş, Amerikan kolonileri ve bölge hakkında idarecilerine bilgiler vermişti.”²⁰⁹ Bu çalışmalarında irtibat halinde olduğu Harput'taki Amerikalıların lideri olan Fırat Koleji başkanı Dr. Calep Frank Gates'in fikirlerinden ve yardımlarından istifade etmiştir.

Thomas H. Norreti'nin kendi ifadesiyle Harput'ta Amerikan Konsolosluğunun kuruluş amacını “Harput'ta Amerikan menfaatlerini korumak, Fırat Koleji mezunlarına iş bulmak ve onların sosyal hayatlarını görerek yardımcı olmak” olarak belirtir. Ayrıca bölgede misyonerlik çalışmalarının sonuçlarını takdir ettiğini, bu çalışmalar sonucunda bölgede belirli düşüncelerin geliştiğini ve Amerikan fikir, ürün ve metotlarıyla, bu bölgelerde Amerikan ticaretinin gelişmesi için konsolosluğun önemli bir görev ifa ettiği ve konsolosluğun gerekliliği üzerinde önemle durmuştur.²¹⁰

Amerikalı misyonerler halkla daha iç içe olabilmek için konsolosluğu Ma'muratül-Aziz'de merkezi bir yerde bulunan bir Ermeni'nin evini kiralayarak açmışlardır. Görevli olarak yine bir Ermeni olan, birkaç dil bilen ve Fırat Kolejinde öğretmen olarak çalışan Kevork Kayarian alınmış, konsolosluğun dışarıyla irtibatını sağlayan kişileri(kavas) Müslümanlardan seçmişlerdir. Fırat Kolejinin tavsiyesi üzerine Pala Bekir Ali ve Bekir Çavuş alınmıştır. Postacı olarak konsolosluğa Avedis Mirgiçyan isimli bir Ermeni atanmıştır. Annie Tracy Riggs hastanesinin kurucusu olan Dr. Henry H. Atkinson ve Fırat Kolejinin başkanlığına kadar yükselen Ernest Riggs gönüllü yardımcılığını üstlenmiştir. Yardımcı olarak da Fırat Kolejinin coğrafya öğretmeni olan Ellsworth Hangtinton atanmıştır. Çalışanları genellikle

---

²⁰⁸ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 190 - 191 - 192.

²⁰⁹ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 193.

²¹⁰ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 193 - 198.

Ermenilerden seçmiş olan Amerikalı görevliler, seçtikleri kişileri misyonerlerin referansıya belirlemişlerdir. Bir Ermeni'nin konsoloslukta işe alınmasında referans olan kişi Ma'muretü'l-Aziz vali yardımcısı olan Ermeni Ohennes Efendi'dir.²¹¹

Amerikan Konsolosluğunun açıldığı yıl Harput'ta on altı Amerikan vatandaşı ile iki yüz altmış Amerikan vatandaşlığına geçmiş Osmanlı asıllı Ermeni bulunmaktadır. Özellikle eğitim faaliyetlerinin artışına bağlı olarak ve Amerika'da misyoner, tüccar ve resmi görevlilerinin telkinleriyle oluşan 'zavallı Ermeniler' görüşü sayesinde sempati duyulmaya başlanan Ermenilerden büyük oranda Amerika'ya göç yaşanmış ve bu göçlerde konsolosluğun organizasyonu etkili olmuştur.²¹² Misyonerlerin yoğun faaliyetlerinin sonucu olarak konsolosluğun açıldığı yıl Harput'tan Amerika'ya göç etmek isteyen Ermenilerin oranının burada yaşayanların üçte birini oluşturduğu anlaşılmaktadır.²¹³

Konsoloslar; sadece misyonerlik yapmamış adeta bir ajan gibi gelecekte kendi ülkelerinin menfaatine olacak her konunun üzerinde titizlikle durmuş jeopolitik, siyasi, ekonomik ve askerî konularda araştırmalar yaparak bunları düzenli raporlar halinde Amerika'ya göndermişlerdir. "Türkiye'de açılan Amerikan Konsolosluklarının da ilk işlerinden biri Anadolu'nun yerüstü ve yeraltı zenginlikleri üzerine ayrıntılı raporlar hazırlamak olmuştur."²¹⁴

Harput Konsolosluğu Fırat Kolejinin diploma töreninin konsolosluk binasında yapılmasını temin etmiş, bu törene bine yakın biletli kişi katılmıştır.²¹⁵ Yerel yöneticilerin en üst seviyede katılım gösterdikleri bu tören sırasında konsolosun anlattıkları konular kendi alanlarının dışında konulardır. Bu konuşmadan faaliyetlerinin günü birlik bir çalışma olmadığını ve daha sonraki dönemler de bile çok önemli konular olmaya devam edecek şu noktaları; "Bu konuşmada vilayetin üç problemi üzerinde durdum: Modern tarım yöntemleri ve tarımda makineleşme, iyi kaliteli yol ve Fırat nehrinin su gücünden yararlanma."²¹⁶ Konsolosun tarım, enerji ve bölgenin kalkınması üzerinde bu kadar ayrıntılı durması, misyonerlerin bölgeyi ne kadar önemsediklerini göstermektedir.

²¹¹ Erdal Açıkşes a.g.e., s. 194 - 195.

²¹² Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 196.

²¹³ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 129.

²¹⁴ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 110.

²¹⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 129.

²¹⁶ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 129.

Mustafa Kemal'in "her türlü tahrikâtın ocağı"²¹⁷ olarak tanımladığı Anadolu'da açılan konsoloslukların faaliyetlerinin ilk etapta kendi milletinden olanların can ve mal güvenliğini sağlamak olarak görülse de, azınlıklar üzerinde oldukça derin tesirler uyandırmış ve azınlıkların isyan çıkarma ve katliam yapmalarında etkili olmuşlardır.

2.5.3. Sağlık Hizmetleri Faaliyetleri

Misyonerlerin çalışma alanı olarak seçmiş oldukları bir diğer faaliyet alanı da sağlık misyonudur. Misyonerlerin faaliyette buldukları bölgelerde insanlar üzerinde tesir uyandırma amacıyla halkın ihtiyaçlarına göre müesseseler kurmaları, misyonerlik açısından bir yöntem olarak benimsenmiştir. Bu nedenle faaliyette buldukları bölgelerde eğitim yetersizliğinden istifade ederek okul açtıkları gibi sağlık alanındaki yetersizliklerden de yararlanıp sağlık kurumları inşa ederek faaliyet alanlarını genişletme imkânları buluyorlardı.

Amerikalı misyonerler görev almadan önce aldıkları farklı türden eğitimin yanı sıra gidecekleri ülkelerin sağlık konusundaki imkânlarının yetersizliklerini bildiklerinden sağlıkla ilgili dersler de almışlardır. Sağlık derslerinde dışçilik konusunda varıncaya kadar eğitilmiş olan misyonerler, kendi sağlıklarını korumayı öğrendikleri gibi bu bilgiler sayesinde gittikleri misyon bölgelerinde tıbbi faaliyet olanaklarını da kullanabilme imkanı buluyorlardı.²¹⁸

Misyonerler doktorluğu kullanarak hastalarına kendi duygu ve düşüncüklerini aktarmayı bir fırsat biliyorlardı. Bir misyoner; "*insanların olduğu yerde, acılar da vardır. Acıların olduğu yerde, doktorlara ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olduğu yerde de misyonerlik için bir fırsat vardır*"²¹⁹ diyerek misyon görevi üstlenmiş doktorların asıl gayelerini açıkça ortaya koyuyor.

Hız. İsa'nın mucizelerinden biri de hastaları iyileştirme olduğundan tıbbi yardım ve bakım misyonerlerin ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmıştır. "Osmanlı topraklarında boy gösteren ilk misyoner hekim 1833 yılında Beyrut'a gelen Dr. Asa Dodge olmuştur." Bundan sonra birçok sağlık alanında faaliyet gösteren misyonerler,

²¹⁷ Azmi Süslü, a.g.m., s. 28 - 29.

²¹⁸ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 171 - 172.

²¹⁹ M. Halidi - Ö.Ferruh (Çev. Osman Cilacı), İslâm Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 66.

Arap coğrafyasından, Balkanlara ve Kafkasya'ya kadar ulaşmışlarsa da sistemli olarak sağlık personeli yetiştiren kurumların açılmaya başlandığı 1880 yıllarını takip eden dönemde sağlık misyonunun çalışmaları yoğunluk kazanmıştır.²²⁰ Osmanlı okulları arasında da Gayr-i Müslim öğrencilere yönelik olarak açılan ilk eğitim kurumu Tıbbiye'dir. Fransızca eğitim veren bu kurumun öğretim elemanlarının büyük bir kısmı Gayr-i Müslimlerden oluşmaktaydı.²²¹ Gayr-i Müslim halkın sağlık kurumlarına yabancı olmaması misyonerlere büyük kolaylık sağlamış ve yerli halktan olan sağlık elemanlarının yardımıyla Sağlık Misyonunu etkin bir şekilde kullanmalarına neden olmuştur.

Amerikalı misyonerler bir Hıristiyanlık projesi olarak itibar ettikleri sağlık hizmetlerini ilk olarak Sivas'ta bir revir tesis ederek Anadolu'da başlatmış oluyorlardı.²²²

Amerikalı misyonerlerin Harput'ta büyük ve teşkilatlı müesseseler açmalarından sonra bu kurumları tamamlayacak sağlıkla ilgili bir yapılanmaya gitmemeleri düşünülemezdi. Ama bu girişimin gecikmesi sebebiyle uzun bir dönem tam teşekküllü bir hastane kurulamamıştır. Harput'ta ilk sağlık teşekkülü Fırat koleji bünyesinde kurulan dispanserdir. Fakat Harput'un yerleşim yeri yüksek ve burada kış şartlarının zorlu geçmesi nedeni ile ulaşımda yaşanan sıkıntılar sağlık misyonunun etkili bir hizmet vermesini engelliyordu. Bu nedenle daha merkezi bir yerde kurulması kararlaştırılan hastane için Mezre uygun bulundu.²²³

Misyonerlerin Mezre'de kurmayı kararlaştırdıkları hastane için uygun arsa bulunup, gerekli tetkikler yapıldıktan sonra arazinin tahsisi ve gerekli izinler için hükümete müracaatlar yapılmıştır. Müracaatı yapan Amerikalı misyoner, Amerikan Board tarafından görevlendirilen ve ücreti de kendileri tarafından karşılanma garantisıyla 1901 yılında Harput'a görevlendirilen Dr. Henry H. Atkinson'dır. Doktorluğun yanında fizik konusunda da uzman olan Dr. Henry H. Atkinson Amerikan Konsolosu tarafından çok yetenekli biri olarak tanımlanır ve o güne kadar misyonda görev yapan bu özellikte başka bir kimsenin olmadığını ifade etmiştir.²²⁴

---

²²⁰ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.96.

²²¹ Osman Cilacı, a.g.m., s. 25.

²²² M. Halidi- Ö. Ferruh, a.g.e., s. 69.

²²³ Erdal Açıkse, a.g.e, s. 173.

²²⁴ Erdal Açıkse a.g.e., s. 174.

Misyonerler sadece sağlık, eğitim veya insani yardımlar konusunda geri kalmışlığa bir çözüml bulmak için değil, bu faaliyetler arasında sunulmak istenen düşüncenin muhataplarına aktarılmasını ilk amaç olarak benimsemiştir. Dinî bir amaca yönelik olarak çalışan misyon çalışanlarının istihdam edildikleri kadro dışında da gönüllü olarak çalıştıklarını görüyoruz. Sağlık misyonunda görevli Henry H. Atkinson aynı zamanda konsolosluk elemanı olarak da görev almış, fakat bazı çevrelerce hoş karşılanmamış olması nedeniyle bu görevi resmen bırakmış ama gayri resmi olarak konsoloslukla olan irtibatını koparmayarak buradaki çalışmalarını ve konsolosluğa yardımlarını devam ettirmiştir.²²⁵

Dr. Henry H. Atkinson'ın Mezre'de kurulmak istenen hastane arazisi için yaptığı başvuru mahalli yöneticiler tarafından Babıâli'ye takdim edilir. Babıâli, hastane yapılmasında bir sakınca görmemekle beraber devlet mülkünün yabancı misyonerlerin eline fazla miktarda geçmemesi için talep edilen 16 dönümden yalnız 6 dönüm arazi verilmesini uygun görmüştür. Misyonerlerin eline geçen devlet arazilerinden vergi alınmaması nedeni ile devlet zarara uğrayacağından böyle bir karar verilmiştir. Çıkan kararın genel bir karar olmadığı, sadece adı geçen Amerikan hastanesi için geçerli olduğu da belirtilmiştir. İzin alındıktan sonra ilk andan itibaren hizmete başlayan hastaneye Amerikan misyonerliğine büyük katkı sağlamış olan Annie Tracy Riggs'in ismi verilmiştir.²²⁶

Müslümanlar sağlık hizmetlerini hayırlı işler (Sadakayı Cariye) olarak gördüklerinden dolayı sağlık misyonu gibi faaliyetlere destek vermişlerdir. Devlet yetkilileri de açılan kurumların sağlıkla ilgili olması sebebiyle “yabancıların açmış olduğu hastane, dispanser ve benzeri hiçbir kuruluğu her hangi bir denetime tabi tutmamıştır. Bu sebeple de misyonerler, hastane, dispanser ve gezici sağlık misyonu gibi faaliyetleriyle çok geniş bir çevrede etkili olmayı başarmışlardır.²²⁷ Ancak bu sağlık kurumlarından Müslümanlardan çok Gayr-i Müslimler faydalanmışlardır. “Antep Amerikan Hastanesinde 1910 yılını takip eden yıllarda yapılan 42 693 tıbbi müdahaleden sadece 185'i Türklere yapılmış”²²⁸tır. Bu rakamlar gösteriyor ki sağlık misyonunun hedef kitlesi Gayr-i Müslimler olmuştur.

²²⁵ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 174 - 175.

²²⁶ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 175 - 176.

²²⁷ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 178.

²²⁸ Hidayet Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 23.

Amerikan Board ve Ermeniler tarafından büyük maddi desteklerle faaliyete geçen Annie Tracy Riggs Hastanesi, Dr. Henry H. Atkinson ve eşi Harriet H. Atkinson ile beraber Amerikalı baş hemşire M. P. Jacopsen ve Jamaikalı bayan Margret Campbel ile diğer Amerikalı misyonerlerin yardımıyla, kuruluşundan üç yıl sonra Fırat Havzasında 227 yerleşim bölgesinden gelen ortalama yıllık 2000 hastaya sağlık hizmetleri vermiştir.²²⁹

Amerikan Board misyonerleri sağlık misyonunu daha iyi yürütebilmek için gerekli sağlık elemanlarının yetiştirilmesi için Tıp Okulları ve Kolejlerin kurulması için çalışma içerisine girmiş ve Antep'te bir Tıp Okulu, daha sonra Beyrut'ta Amerikan Mekteb-i Tıbbiyesi'ni açmışlardır. Aynı dönemde Beyrut'ta Fransız misyonerlerine ait bir Tıp Okulu da mevcuttur. Amerikan misyonerleri sağlık misyonu ile ilgili faaliyetlerde gerçekten büyük başarı kazanarak Tıp Okullarından mezun olan doktor, eczacı ve dişçiler sağlıkla ilgili bütün faaliyetleri kendi tekellerinde bulundurmuşlardır. 1909 yılında Harput'ta ilk eczaneyi de yine Amerikan Sağlık Misyonu açmıştır. Burayı işleten ise Melkon Lüleciyan isimli Ermeni'dir. Cumhuriyet döneminde Harput'ta doktor, eczacı ve dişçiler büyük oranda Ermeni asıllıdır.²³⁰

Birinci Dünya Savaşı sırasında tüm masrafları Osmanlıya ait olmak üzere, Amerikan Hastanesinin yirmi yatağı Osmanlı askerinin faydalanması için verilir daha sonra duyulan ihtiyaç üzerine bu sayı yüz yatağa çıkarılır. 1915 tarihinde hükümet, hastanede yatan yaralı Müslüman Türk askerlerine İncil okunmasını ve hastanede ayin yapılmasını yasaklar. Bunun yanında hastanede ilahi okunmasını ve dinî sohbet yapılmasını serbest bırakır. Ayrıca Osmanlı doktorları, burada tedavi olan Ermenilere ve Müslüman askerlerine hiçbir ayırım yapmadan tedavi uygulanmıştır.²³¹

Savaşın şiddeti artınca Amerikalı misyonerler yavaş yavaş bölgeyi terk etmeye başlar. Harput'taki müesseselere bakmak için Henry Riggs, hastaneye bakmak için ise Dr. Henry H. Atkinson ve eşi kalırlar. Diğer misyonerlerin gidişinden altı hafta sonra Dr. Henry H. Atkinson ölür. Hastane yönetimini Bayan Atkinson üstlenir. 1917 yılında Amerikanın savaşa girmesiyle hastane personeli yurt dışına sürülmüş ve Mondros Mütarekesi'ne kadar hastane Amerikalıların elinden

---

²²⁹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 177.

²³⁰ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 178 - 179.

²³¹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 180.

çıkmıştır. Ancak Mondros mütarekesinden sonra bölgeye gelen “Amerikan Yakın Doğu Gurubu” tarafından devralınan hastane, faaliyetlerini sürdürdüğü 1922 yılına kadar 7500 Ermeni hastayı tedavi etmiştir. Mustafa Kemal’in tüm Amerikalıların sınır dışı edilmesini istemesi üzerine hastane 1922’de kapanarak tarihe mal olmuştur.

Türkiye genelinde sağlık misyonu vasıtasıyla etkin olan Board misyonerlerinin faaliyetleri 1923 yılında getirilen bir kanunla engellenmek istenmiştir. “Türkiye vatandaşı olmayan doktorların hasta muayene edebilmesini yasaklamıştır. O zamana kadar Türkiye’de çalışma izni bulunan yabancı doktorlar bu düzenlemeden muaf tutulmuş, ancak yeni çalışma izni verilmeyeceği bildirilmiştir.”²³² Bu durum karşısında eski doktorlar çalışmalarını sürdürürken yeni doktorlar izin alamamışlardır. Bu sebepten dolayı Antep’teki Amerikan Hastanesi 13 Şubat 1924 tarihinde kapanmak zorunda kalmıştır.

2.5.4. Ticari Faaliyetleri

Osmanlı-ABD ilişkileri ticaret ve misyonerlik alanında başlamıştır. Tüccar ve misyoner tipi ilişkiler ABD-Osmanlı ilişkilerinin baş aktörleri olmuş diğer ilişkiler bunların etrafında şekillenmiştir.

Amerika ve Osmanlı devletleri ilk defa Osmanlıya bağlı Kuzey Afrika beyliklerinde karşı karşıya gelmişlerdir. Amerika, İngiliz hâkimiyeti altında yapmış olduğu ticareti bağımsızlığını kazandıktan sonra kendi bayrağı altında yapmaya başlayınca “Osmanlı devletine tabi olan Cezayir korsanları, İngiliz sömürgesi olmaktan kurtulan ve İngiliz bayrağı artık taşımayan ABD’li deniz tüccarlarını taciz ediyorlardı.”²³³ Kendi bayrakları altında Kuzey Afrika’da, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus ile ticaret yapmak için antlaşma yapmak istediklerinde Amerikan temsilcileri Londra’da Trablusgarp elçisinden kendi ticaret gemilerinin taciz edilmemesi konusunda garanti istemeleri üzerine elçi, “ticaret yapmak için Akdeniz’in sahibi olan Türklere ücret ödemeleri gerektiğini söylüyordu.”²³⁴

1786 yılında Fas, on yıl sonra da Cezayir ve Tunus, antlaşmalar yaparak Osmanlı toprağı olan Kuzey Afrika’da “Garp Ocakları ABD gemilerinin bölgede

²³² Ömer Turan, , Avrasya’da Misyonerlik, ASAM, Ankara, 2002, s. 64.

²³³ Hasan Tahsin Fendoğlu, Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 180.

²³⁴ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 28.

serbestçe ticaret yapmalarına engel olmayacak, ABD hükümetleri de Garp Ocaklarına her yıl vergi vereceklerdi.”²³⁵ Bu madde ile beraber ABD'nin vergi verdiği ilk devletin Osmanlı Devleti olduğu bilinmektedir.

Bu antlaşmaların akabinde 1797 yılında İzmir'e ilk Amerikan bayrağı taşıyan geminin geldiği görülmektedir. İzmir'e gelen bu ilk gemi ve daha sonra gelecek olan Amerikan gemileri İngiliz Konsolosluğuna müracaat edip himaye talep etmişlerdir. İngilizlerin kapitülasyonlarla sahip oldukları bütün ayrıcalıklardan istifade etmek isteyen Amerikan gemileri İngiliz himayesi almayı tercih etmişlerdir. Bu gelişmelerden sonra Amerikan gemileri sık sık Osmanlı topraklarını ziyaret edeceklerdir. 1800 yılında Cezayir Dayısına vergileri vermek için gelen savaş gemisi daha sonra padişaha sunulmak üzere getirdiği hediyeleri padişaha iletmek için İstanbul'a da uğramıştır.²³⁶

XVIII. yy.ın sonlarında Amerika bandıralı gemiler Osmanlının geleneksel ihraç ürünlerinden olan halı, reçine, kuru üzüm, incir, deri, afyon ve yün gibi ürünleri kendi ülkelerine taşımışlardır. 1810'u izleyen on yılda Osmanlı limanlarını yaklaşık seksen Amerikan gemisi ziyaret etmiş, pamuklu mallar ve rom karşılığında bu ürünleri kendi ülkelerine taşımışlardır.²³⁷ ABD'li tüccarların Osmanlıya sattığı diğer ürünler, kahve, sabun, fındık, zeytinyağı; Osmanlıdan aldıkları ise, demir, çelik, tütün, mum ve balık gibi ürünlerdir.

Amerikalıların Osmanlı ile yaptıkları ticareti 1811 yılına kadar İngilizlerin himayesi altında devam etmiştir. Daha sonra İzmir'de konsolosluk yapacak olan P. David Offley'in önderliğinde İzmir'de ilk Amerikan Ticaret Odasını (ticaret evi) açması ile Amerikalılar kendi bayrakları altında ticaret yapmaya başlamışlardır. Amerika'nın 'en ziyade müsaadeye mazhar memleket' statüsünü kazandığı 1830 Ticaret Antlaşmasından sonra iki ülke arasında ticaret çeşitlenerek artmaya başlamıştır. Amerikanın Osmanlıya sattığı ürünler arasında en büyük oran silahlara aittir. 1869 yılında %79, 1877'de %97 oranında silah ve cephane Amerikan-Osmanlı ticaretini oluşturuyordu. Gün geçtikçe de Amerikalı tüccarlar Osmanlıda daha etkin olmaya başlıyorlardı. 1843 yılında Çanakkale boğazından geçen 6288 gemiden sadece ikisi Amerikan gemisi iken Kırım savaşını izleyen yıllarda İstanbul limanına

²³⁵ Hasan Tahsin Fendoğlu, a.g.e., s. 184.

²³⁶ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 29 - 30.

²³⁷ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 9.

her hafta en az iki Amerikan ticaret gemisi geliyordu.²³⁸ Ticaret ve gemilerin artışı paralelinde Anadolu'ya gelen misyonerlerin sayısında da artış olmuştur.

Amerikan misyoner teşkilatının merkezi Boston'un, Anadolu'ya ilk gelen misyonerlerinden hazırlanmasını istediği raporlarda toplumun her alanına yönelik çalışma yapılması istendiği görülmektedir. Sadece eğitim, din yahut sağlık misyonlarının yapabilecekleri çalışma alanlarının dışında Osmanlı tüccarının ahlakî durumu hakkında bilgilerin de istenmesi misyonerlerin doğrudan ilgilenmediği düşünülen ticaretle ilişkilerinin ne derecede olduğunu ortaya koymaktadır. Boston'un misyonerlerden istediği çalışmada, "Tüccarın ahlakî bütünlük ya da dürüstlük düzeyi nedir? Tüccar sınıfı, yalan söylem, hile, içki alışkanlığı vb. açılardan nasıl bir durumda"²³⁹ olduğu tüccarların kişilik ile ahlak durumlarına dair bilgiler toplanması istenilmektedir.

Osmanlı hükümeti Amerikalıların ticari faaliyetlerine sadece seyirci kalmamış Amerika'dan gelen konusunda uzman olan bazı kişileri çeşitli yeni araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde bulunmaları için görevlendirmişlerdir. "1846 yılında Sultan Abdülmecit'in isteği ile Amerikan pamuğunun Osmanlı güneşinde yetiştirilmesi için deneyler yapılıyor ve Lavrence Smith adlı bir madenciye dağlarda maden arattırılıyordu. Muazzam maaşlar ve murassa nişanlara gark edilen Amerikalılar, pamuk üretimini gerçekleştirmeyi beceremediler ama kömür, krom ve zımpara taşı gibi bazı madenleri saptadılar."²⁴⁰

Amerikalı tüccarlar ve yaverleri olan misyonerler Osmanlıda teknolojik gelişimine de katkıda bulunmuşlardır. "Amerikan misyonerlerinden birisinin ve John Foster Brown isimli Amerikan diplomatının huzuruyla 1847'de Sultan Abdülmecit'in telgraf makinesinin demo'su bile yapıldı."²⁴¹

O dönemde Osmanlıda faaliyet gösteren tanınmış Amerikan firmaları Amerikan Tobacco Co., Standart Oil Co., Singer Sewing Machine Co., ve Western Electric Co.'dur. Bugün de ülkemizde faaliyet gösteren Singer Dikiş Makineleri Şirketi'nin İmparatorlukta 200 bayisi ya da mağazası vardır. "Osmanlı İmparatorluğunda zamanla giderek artan Amerikan varlığının oluşmasında, XIX.

²³⁸ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 10 - 11.

²³⁹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 24 - 25.

²⁴⁰ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 11.

²⁴¹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 11.

yy.da araçsal rol oynayan kurumdan biri Amerikan donanması, ikincisi de misyonerler olmuşlardır.”²⁴²

1831 tarihinde Amerika ile Osmanlı arasında ilk resmi ilişkiyi başlatan C. David Porter İstanbul Maslahatgüzarı ile II. Mahmud arasında sıkı bir ilişkinin kurulmasına Maslahatgüzarın bir deniz subayı olması ve kendisini İstanbul’a getiren savaş gemisine II. Mahmud’un hayran kalması etkili olmuştur. II. Mahmud, Maslahatgüzardan izin alarak geminin planlarını çizdirmiştir. David Porter, İstanbul’a gelince burada bulunan misyonerlerle ilgilenmiş ve Türkiye Misyonunu kurmakla görevlendirilmiş olan William Goodell’in evini eşiyile beraber paylaşmışlardır. Amerikanın resmi ilişkileriyle görevli olan kişilerin misyonerlerle sıkı bir ilişki kurmaları ve devletleri tarafından korunmaları, misyonerliğin kendiliğinden bir hareket olmadığını göstermektedir.²⁴³

Tüccarlar sattıkları ürün yelpazesini alabildiğine genişletiyor ve bundan da sevinç duyuyorlardı. İslâm dünyası için kutsal sayılan mekânlardan olan Mescid-i Nebevi’nin aydınlatılmasında kullanılan gazı dahi Amerikalılardan alan Osmanlılar’ın bu tutumu karşısında, 1879 yılında “Mekke’de Peygamberin mezarının üstünde yanan kutsal lambaların gazı bile Pennsylvania’dan geliyor” diyen ABD İstanbul konsolosunun sevincine diyecek yoktu.²⁴⁴

Ünlü yazar Herman Melville’in misyonerlerin amaçlarının ne olduğu konusunda, “İsa ve Ticaret adına, dünyanın yeşil kalmış son parçasını da talan ettiler”²⁴⁵ demesi bize Misyonerlik faaliyetlerinin tek boyutlu bir organizasyon olmadığını gösterir.

*“XIX. yy.ın ilk yarısında başta tacirler ve denizciler olmak üzere Misyonerler, mühendisler, mucitler, zanaatkârlar, bilim adamları, maceracılar ve hatta serseriler Levant’ın yolunu tuttular. Bunların en kalıcı olanları Misyonerler oldular.”*²⁴⁶

Misyonerliğin temel gayesi dinî bir misyon taşımaktadır. “İçinde buldukları topluma dünyanın yorumunu sunmak misyonunu üstlenmiş”²⁴⁷lerdir. Bu gayelerine

²⁴² Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 11 - 12.

²⁴³ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 33.

²⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 11.

²⁴⁵ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 13.

²⁴⁶ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 13.

²⁴⁷ Karl Mannheim, (Çev: Mehmet Okyayuz), İdeoloji ve Ütopya, Epos Yayınları, Ankara, 1995, s. 35.

ulaşabilmek amacıyla kullandıkları başlıca araç ise “okul, matbaa, kitap, hastane vb. modern (secular) kurumlardır. Misyonerler, bu kurumların, içinde derece derece yer alarak iyi işleyen, etkin bir sistem yardımıyla İktisadi-ticari çıkarların, siyasal-kültürel etki ve yayılmanın bir aracı olmaktan öteye gidememişlerdir.”²⁴⁸

BOARD’ın misyonerleri hem masraflarının karşılanması, hem de ülkelerinin ticaretten kazançlarını artırmak için yoğun gayret göstermişlerdir.

*“ABCFM Pasifik’teki Güney Denizi Adaları’na ilk çıkışında dört vaize karşılık altı marangoz, iki dokumacı, iki çiftçi, iki doktor ve bir mimar göndermiştir. Bu farklı meslek gruplarından gidenlerin etkileri çok kısa bir zaman içinde etkisini göstermiştir. Misyonerlerin Güney Denizi adalarına ayak basışlarından 40 yıl sonra her hafta bir Amerikan gemisinin New England limanlarının mallarını buraya taşıdığına tanık olmuştur.”*²⁴⁹

1850 yılında BOARD ‘un bir yöneticisi misyonerlerin Amerikan tüccarlarına katkılarını şöyle aktarıyor:

*“Eğer ülkemizin imalatçıları Çin’e ve Afrika’ya, Sandwich Adaları’na Hindistan’a artan oranlarda çıkıyorlar ve buralardan verimli sonuçlar elde ediyorlarsa, bütün bunlar o yörelere ulaşarak insanların yaşama alışkanlıklarını değiştiren, önyargılarını kıran ve daha önce tanımadıkları rahat ve zenginliklere talep yaratan ‘kurtuluş müjdecileri’ sayesinde.”*²⁵⁰

“Misyoner faaliyeti, kendi iddialarının aksine, yalnızca dinsel bir olgu değildir. Dinsel boyutları çok aşan, ekonomik-sosyo-kültürel boyutları olan bir tür nüfuz etme aracıdır.”²⁵¹ “Türk-Amerikan ilişkilerinin ilk temasları Amerikan tüccarları ve misyonerleri aracılığıyla olmuştur. Bunları Osmanlıya gelen Amerikalı diplomatlar, konsoloslar ve diğerleri izlemiştir.”²⁵² 1797 yılında, Amerikan bayrağı taşıyan ilk Amerikan gemisinin İzmir limanında görünmesinin ardından, 1830 yılında Türkiye ile Amerika arasında ilk ticaret antlaşması yapıldı.²⁵³ Amerikalı tüccarlar ticari faaliyetlerinde anlaşma gereği her millettten ve dinden simsar kullanabilecekti. Amerikalılar simsar olarak genellikle bölgeyi daha iyi bilen ve Avrupalı tacirlere simsarlık yapan Ermeni ve Rumları seçmişlerdir. Bu ticari işlerle

²⁴⁸ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 14.

²⁴⁹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 17.

²⁵⁰ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 17.

²⁵¹ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 21.

²⁵² Bilal Şimşir, a.g.m., s. 79.

²⁵³ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 80 - 81.

başlayan ilişkiler misyonerlik faaliyetlerin bu iki halk üzerine yoğunluk kazanmasına neden olmuştur. 1830 anlaşmasıyla Osmanlı piyasası Amerikalılara açılırken aynı zamanda Osmanlı Ermenisine Amerikan ufkunu açıyordu. Ermeni ve Rumların simsar olarak kullanılması Amerikalı tüccarların ticari faaliyetlerinin ve değişik türden ticari malların alımında Harput'a ve daha doğuya Van'a kadar ulaşılmasında sıkıntı çekmemelerini sağlıyordu.²⁵⁴

Misyonerler Batı uygarlığının faydalı birçok yeniliğini orta doğuya –Osmanlı imparatorluğunun yaşam alanına- ilk olarak kendilerinin taşımış olduğunun onurunu sahipleniyorlar. “Patates(1827), gaz lambası(1865), fotoğraf makinesi(1856), dikiş makinesi ve salon Org'u (1854) gibi şeyleri Ortadoğu'ya ilk kendilerinin soktuklarını söylerler.” Bundan hareketle “Misyonerler ticaret gibi, dünyevi işlerin en dünyevisine şu ya da bu şekilde bulaşmış olmaktan herhangi bir rahatsızlık duymadıklarını”²⁵⁵ görüyoruz.

19. yy.da Anadolu'nun en ücra yerleşim yerlerine bile ulaşarak faaliyetlerde bulunan Amerikan Misyonerleri, bir yandan 'balmumu' parçası gibi kolayca kendi istekleri doğrultusunda hareket eden Ermenileri avuçlarının içerisinde vermek istedikleri şekle göre yoğururken, öte yandan ticari faaliyetleri doğrultusunda “Türkiye'nin yer üstü ve yeraltı zenginliklerini de dikkatle inceliyorlardı. Türkiye'de açılan Amerikan konsolosluklarının da ilk işlerinden biri Anadolu'nun yerüstü ve yeraltı zenginlikleri üzerine ayrıntılı raporlar hazırlamak olmuştur.”²⁵⁶

Misyonerler bir yandan dinî faaliyetlerini yaparken diğer taraftan çeşitli ticari malları, yerli tüccarlara ve özel menfaatleri için yerli tüccarlar vasıtasıyla başkalarına satarak bizatihi ticari faaliyetler içerisinde de bulunmuşlardır. Misyonerlerin korunması adına Akdeniz'e savaş gemisi göndermeyi göze alan Amerika gibi misyonerleri destekleyen ülkeler, misyonerleri, “kültürlerini, fikirlerini ve ticaretlerini Doğulu devletlere taşıyan kimseler olarak”²⁵⁷ görüyorlardı. Bu nedenle bu ülkeler için gelecekleri ve ticari yayılmaları için misyonerlerden daha iyi aracı bulmak mümkün değildi.

---

²⁵⁴ Bilal Şimşir, a.g.m, s. 81 – 82.

²⁵⁵ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 18.

²⁵⁶ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 110.

²⁵⁷ M. Halidi- Ö. Ferruh, a.g.e., s. 66.

Coğrafi genişleme, ticaret ve dinî yayılmanın ortak hedefi olarak kâşifler misyonerlerin öncüsü oluyor, misyonerler de bizzat keşiflerde bulunuyordu. Ticari ilişkiler kuruluyor, ticari ilişkilerin kurulduğu yere misyonerler yerleşiyordu ve buna bağlı olarak ise ticari ilişkiler kurulup geliyordu. Zaten Ünlü kâşif ve seyyah Livingstone ticari faaliyetlerin misyonerlerle olan ilişkisini açıkça şöyle özetliyor: “Coğrafi eylemin bitti yerde misyoner girişimi başlar.”²⁵⁸

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HARPUT'TAKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN SONUÇLARI

3.1. Harput'ta Misyonerliğin Toplumsal Değişime Etkileri

Osmanlı devletinin yöneticileri yönetimi altındaki farklı dine mensup milletlere hoşgörülü davranarak onları korumaya çalışmışlardır. Osmanlı azınlıklara devlete bağlılıkları kaydıyla inançlarını, kültürlerini ve kimliklerini ifade etme hakkı tanımıştır. II. Mahmud, “Ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hıristiyan'ını kilisede ve Musevi'sini havrada fark ederim” diyerek Gayr-i Müslim halktan olan insanların ticaret serbestisi ve zenginliğinin, devlet idaresi ve her türlü makam ve mevkiye bulunmalarının sorun teşkil etmediğini ortaya koymaktadır. Ünlü Şeyhülislam Zembilli Ali Cemali azınlıklar konusunda “madem onlar Osmanlı tebeası olmayı kabul etmişler, dinimizin gereklerine göre onların can, mal ırzlarını kendi can, mal ve ırzlarımız gibi korumaya mecburuz. Bu yolda onları zorlamak, dinin esasına aykırıdır”²⁵⁹ diye verdiği fetvada Osmanlının azınlıklara bakışının ne kadar olumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

Amerikan Board misyonerlerinin işini kolaylaştıran em önemli etkenler “ülkede yaşayan farklı dinî ve etnik kökene mensup insanlara tanıdığı haklar ve hoşgörü ile yabancılara verdiği kapitülasyonlar”²⁶⁰ olmuştur.

²⁵⁸ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 17.

²⁵⁹ Halit Ertuğrul, Kültürümüzü Etkileyen Okullar, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003, s. 38 – 39.

²⁶⁰ Ayten Sezer, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 8.

Misyonerlerin Anadolu'ya ilk gelişleriyle beraber Osmanlı devletinin her alanıyla ilgili olarak ön araştırma yaptıkları gibi toplumsal alanın iyice etüt edilmesi noktasında da araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu araştırmalar misyonerlerin atacakları bir sonraki adımın belirlenmesinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Misyonerlerin üzerinde çalışma yapacakları toplumu sosyo-kültürel anlamda tanımaya çalışmaları, daha sonraki dönemlerde yapacakları misyonerliğin sonuçlarına bakıldığında elde ettikleri başarılarında büyük rol oynadığını görüyoruz.

P. Johnston ve B. Schneider adında iki misyonere verilen 1 Aralık 1833 tarihli talimat içerikli mektupta, misyonerlerin moral-motivasyonunu sağlamak ve misyonerlere yöntem göstermek için şöyle yazar:

*“Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın. Ve her ne kadar mücadele manevî alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silahınız Tanrı'nın inayeti ile güçlendirilmiş manevî bir silaha da Napolyon'un askerî girişimlerdeki kadar araştırma, bilgi ve düşünmeye ihtiyaç gösterir.”*²⁶¹ Bir misyoner için bir casus titizliğiyle araştırma, bilgi ve düşüncenin önemini vurgular.

Pinkwy Johnston ve Benjamin Schneider isimli misyonerlere nelere dikkat edilmesi hususunda şunlar söyleniyordu:

*“halkın coğrafi durumunu da araştırın ki kişilik ve davranışlarını etkileyen fiziki nedenleri belirleyebilirsiniz ve bunun bizim operasyonlarımızı kolaylaştırıp kolaylaştırmayacağını tayin edebilirsiniz. Her türlü durumun istatistik olarak saptanması gereklidir, çünkü okullara toplanması gereken gençlerin, İncil'den mahrum kalmış ailelerin vs. sayısını tam olarak bilmek zorundayız. İnsanları sosyal ilişkileri içinde inceleyin ki onları bir arada tutan bağların(komşuluk bağı, ticari bağlar, dinsel bağlar, yönetsel bağlar vs.) niteliğini anlaya bilelim”*²⁶²

ABCFM'nin dış ilişkiler sekreteri Rufus Anderson'un 1829 yılında bölgeye yapmış olduğu bir gezide misyonerlere *talimat* şeklinde bildirdiği belgede:

“Halkın moral düzeyi nasıldır?

1-Halk arasında sınıf farklılıkları ne düzeydedir?

2-Doğuştan kazanılan sosyal ayrıcalıklar ne düzeydedir?

²⁶¹ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 26 – 27.

²⁶² Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 26.

3-Ülkede siyasal bütünlük diye bir şey söz konusu mudur?"²⁶³

Amerikan Board faaliyet alanı olarak seçtikleri Osmanlı toplumu hakkında bu tavsiyeler doğrultusunda toplumsal değerlerin tanınması, halkın günlük yaşantısını ve toplumsal bağların ne derece olduğu hususunda bilgiler edinmişlerdir. Edindikleri bu bilgilerle toplumun temeli olan ailelerin içine kadar rahatlıkla sokulmuş ve verilmek istenen mesajın gerekli olan yere ulaşmasını sağlayarak, Osmanlı toplumunun misyonerlerin istekleri doğrultusunda şekillenmesini sağlamaya çalışmışlardır.

Harput'taki misyonerler yerli halkı hatta yerel yöneticileri kendilerine imrendirecekleri modern bir hayat yaşamaları toplumda büyük oranda kabul görmelerine sebep olmuştur. Harput'taki misyonerler yerli halkın yaşadığı hayat standartlarının çok üstünde rahat bir hayat sürmelerini kullandıkları şu imkânlardan daha iyi anlayabiliyoruz:

*"Amerikalılar Harput'taki yerli ahali gibi yazları gidebilecekleri bir 'kır evi' de yapmışlardı. Selvi pınarının alt kısmında birkaç bahçe satın alarak birleştirmiş ve büyük bir çiftlik şekline getirmişlerdir. Kır evleri, düzenli bahçeleri, havuz başları ve tenis kortlarıyla mükemmel bir yazlık olmuştur. Ayrıca misyonerler su şebekesi olmadığı için evlere su pompalayacak bir yel değirmeni de yaptırmışlardır. Bir Amerikalı misyoner adına Trabzon'a gelen elektrik motorunun varlığı, Ankara'da meclis açılırken elektrik sıkıntısı çekildiği düşünülürse misyonerlerin ne kadar rahat yaşadıkları daha iyi anlaşılabilir olur. Modern hayatın her türlü nimetlerinden ellerinden geldiği nispette faydalanmışlardır. Harput'ta birçok müessesede telefon yokken, Fırat Kolejine telefon bağlatmışlardır. Misyonerlerin bu şekildeki yaşantıları yerli halkın nazarında her zaman hayranlık uyandırmış ve ilgi toplamış, böylece çevrede çok etkili bir duruma gelmişlerdir. Kuşku ve sempati ile de olsa bir saygıya mazhar olmuşlardır. Bu saygının derecesi o kadar ileri boyutlara ulaşmıştır ki, çalınan veya zarar verilen mallın Amerikalı bir misyonere ait olduğu öğrenildiğinde hemen telafi edilmeye çalışılır ve gelinerek özür dilenir duruma gelmiştir."*²⁶⁴

Bu kadar saygı duyulmayı hak eden her kim olursa olsun içinde yaşadığı toplumu değiştirme de ve o toplumu istediği yönde dönüştürmede ulaşmak istediği sonuca varmada başarılı olmaması düşünülemez.

²⁶³ Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 24 – 25.

²⁶⁴ Erdal Açıkseç, a.g.e., s. 76 - 77.

Amerikan Board'ın misyonerlerinin hizmet alanları sadece oluşturulmuş kurumların çevresinde gerçekleşen bir olay olmadığını görüyoruz. Misyonerler ulaşabildikleri herkesin ayağına kadar gidip kendi yaşam ve inançlarını benimsetmek için,

“erkek misyonerlerinin dükkân-dükkân dolaşarak yaptığı faaliyetleri, bayan misyonerlerde ev ev dolaşarak yaparlardı. Bayan misyonerler yerli hanımlara ev ve elişleri ile kadın bakımı gibi konularda eğitim ve kurslar vererek kendilerine yaklaştırmayı başarmış ve misyonerlik faaliyetlerine zemin hazırlamışlardır. Bu faaliyetler sırasında hayat tarzlarını kendi standartlarına göre değiştirmeye ve halkın bu yaşantıya özeni duymasını sağlamaya yönelik bir program uygulamışlardır.”²⁶⁵

Misyonerlerin Ermenilerden gelecek için beklentileri olduğu gibi Harput ile ilgili olarak 1890 yılında hazırlanan rapordan anlaşıldığı üzere Ermenilerinde misyonerlerden beklenti içerisinde olduklarını görüyoruz. Bu beklentiler misyonerler aracılığıyla maddi kazanımlara yönelik olarak düşünülen menfaatlerdir.

“Her okul bir Hıristiyanlık merkezidir. Hıristiyan eğitimindeki evrensel ilgi göz önüne alınarak, bu ilgi araştırılınca birçok örnek aile ve çocuk, bu değerli eğitimin getirdiği başlıca parasal avantajları elde etmek için, daha gayretli ve etkili Hıristiyan çalışmalarına hazırlık olarak değil, işlerinde başarıya ulaşmada ve zenginliklerini artırmada en iyi bir araç olarak görüyorlardı.”²⁶⁶

Misyonerlerin çelişkili ifadeleri arasında “misyoner faaliyetlerinin Ermeni isyanlarını desteklenmese bile, isyanın zeminin hazırlanmasında önemli rol oynadıkları”²⁶⁷ nı ifade etmeleri isyanda başrol oynadıklarını saklayamadığı gibi Ermenilerin Osmanlı devletine karşı giriştikleri isyanda misyonerlerin birinci derecede etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Misyonerlerin Harput'ta hedef kitle olarak seçtikleri Ermenilerin giyimden kuşama, yemek alışkanlıklarından insani ilişkilere varıncaya kadar yerel değerlerinin yerine hâkim değer olarak din kisvesi altında Amerikan düşünce, kültür ve değerlerini yerleştirmede gösterdikleri Amerikalılaştırma çabasında büyük oranda başarı sağlayarak Ermenileri etkilemişlerdir. Bu etkilerin son ayağını teşkil eden etnik bir anlayışa dayalı bağımsız Ermeni devletine giden yolda ise umduklarını

²⁶⁵ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 101.

²⁶⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 94.

²⁶⁷ Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, YÜ. Rektörlüğü Yayını, No: 5, Van, 1990, s. 28.

bulamadıklarını söyleyebiliriz. Bu amaçla Ermeni gençliğini eğitim kurumları başta olmak üzere diğer misyoner kurumlarını kullanarak yönlendirmeleriyle Osmanlı devletinin bünyesinde bulunan toplumların ekseriyetinde olduğu gibi Ermenilerinde misyonerlerin çalışmaları neticesinde şu dört aşamayı uygulayıp bağımsız bir devlet kurmak için var gücüyle çalışmışlardır. Misyonerler:

1- Ermenileri Eğitim ve öğretim kurumları sayesinde etkilemişlerdir.

2-Siyasal ve silahlı örgütlemişlerdir.

3-Silahlı ayaklanmalar çıkınca dünya kamuoyunda Türkler katliam yapıyor diye yaygara koparmışlardır.

4-Silahlı mücadeleye katılanlar haklı gibi gösterilmiş ve yabancı devletlerden silahlı müdahale umularak bağımsızlık bir devlet kurulacağı düşünülmüştür.²⁶⁸

Yankıları günümüze kadar gelen azınlıklar ve Ermeni meselesinin misyonerlik faaliyetleri göz önüne alınarak üzerinde düşünmek bu konuları daha iyi anlaşılır kılacaktır.

3.1.1. Din

Max Weber'e göre bir teşkilat kurmak istediği "düzeni güvence altına alabilmek için –hayra erdirme veya hayırdan mahrum bırakma gibi- manevî (psişik) baskı uyguluyorsa bu teşkilat"ı dinî bir teşkilat olarak tanımlar. "Muayyen bir coğrafi alan içerisinde kendi mevcudiyetini idari organının uyguladığı fiziki şiddet ve tehdit sayesinde daimi şekilde güvence altına"²⁶⁹ alan teşkilatı ise siyasi teşkilat olarak tanımlar. Bu ifadelerden hareketle Board misyonunun işleyişini, kendi güvenliği için Osmanlı devletine uyguladığı baskıları da düşünürsek insanları yönlendirdiği şeyin manevî alandan çok siyasi bir alan olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Board Misyonerlerini dinî görünümlü siyasi bir teşekkül olarak tanımlamamız daha doğru olur.

Board misyonerleri, "*geleneksel ve kilise tarafından teminat altına alınan yaratılış tarihi yerine, dünyanın şekillendirilmesine ilişkin çeşitli parçaların tinsel kontrole tabi*

²⁶⁸ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 93.

²⁶⁹ Max Weber, Sosyoloji'nin Temel Kavramları, (Ter. Medeni Beyaztaş), Bakış Yay. İstanbul, 2002, s. 107.

tutulduğu bir tasarı meydana”²⁷⁰ getirmek için farklı alanlarda çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Protestan Amerikan Board misyonerleri özü itibariyle, dinin siyasallaşmasına karşı çıktığı söylenemez. Tanrı adına iktidarı elinde bulundurduğunu iddia eden papalığa karşı çıkan Protestanlar, yine tanrı adına iktidarı kilise dışı siyasal egemenlere verilmesi gerektiğini söylerler. Hatta Protestanlardan bazıları, dünyevi iktidarın otoritesini o kadar vurgularlar ki dinsel alanın dahi siyasal iktidarlara düzenlenmesi gerektiğini savunurlar. Böylelikle dinin siyasallaşması sürecinde Katolikler, papalık ve kilise merkezli bir din anlayışı savunurken, Protestanlık kilise dışı iktidar merkezli bir din anlayışını ön plana çıkarmışlardır.²⁷¹

Kazım Karabekir, Osmanlı devletini I. Dünya Savaşına sürükleyen en büyük etken olarak gösterdiği misyonerlerin, kılık- kıyafet, din-dil, vb. kültüre ait nitelikler itibariyle içinde buldukları toplumdanmış gibi görünerek amaçlarına ulaşmak için çalıştıklarını, bu gayeyle yetiştirildiğini, donanımlı olduklarını, özellikle belirtir. Ona göre “*misyonerlerin siyasi gayeler taşıdığı kesindir.*” Çünkü dinî propaganda misyoner çalışmalarında ikinci plandadır. Osmanlı topraklarında Müslümanlara Hıristiyanlığı doğrudan telkin etmenin kendilerine doğrudan bir yarar sağlamayacağını anlayan misyonerler, inançlarının yerine dinî ve milli kültürlerini yaymak için uzun vadeli faaliyetlere girmişlerdir.²⁷² Dinsel bir örgütlenme modeli ortaya kayan misyonerler, siyasal eksende hareket eden bir genişleme süreci ortaya koymuşlardır.

E. Boutroux “*din, bir taraftan örf ve adetler gibi dış müeyyidelerle tesir ederken, diğer taraftan insanın en derin his kaynakları, fikirleri, arzuları, iradeleri üzerinde nüfuzunu gösteriyor*”²⁷³ diyerek dile getirmiştir. Misyonerler Protestan mezhebinin inanç değerlerini Ermenilerin *örf ve adetler gibi dış müeyyidelerine* ayrıca, *fikirleri, arzuları, iradeleri* üzerinde kendi nüfuzlarını oluşturmak için çalışmışlardır.

Avrupa ve Amerika’daki birçok siyasal ve ekonomik gücü arkasına alarak teşkilatlanan Protestanlar, yüzünü İslâm coğrafyasına dönmüşlerdir.

²⁷⁰ Karl Mannheim, a.g.e., s. 39.

²⁷¹ Ş. Gündüz, M. Aydın, a.g.e., s. 33.

²⁷² Osman Cilacı, Hıristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 15.

²⁷³ Yünni Sezen, Sosyolojik Açıdan Din, M.Ü. İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 2002, s. 36.

Protestanlar oluşturdukları seküler ağırlıklı din anlayışlarını ve Amerikanın siyasi, ekonomik ve dinsel anlayışı doğrultusunda kendi fikirlerini ihraç etmişlerdir. Özellikle Ermeniler üzerinde çok fazla etkili olmuşlardır. Protestan misyonerlerinin Harput'a gelişlerinden kısa bir süre sonra Harput Ermeni Protestan Kilisesini oluşturmuşlardır. Böylece Harput'ta Ortodoks ve Katolik mezheplerine birde Protestanlık mezhebi eklenmiş oluyordu.

Misyonerler Harput'ta kısa bir sürede kurumsallaşmasını tamamladıktan sonra oluşturdukları, eğitim, sağlık misyonu, konsolosluk, matbaa, yetimhane, hastane ve eczane gibi kurumların tamamını oluşturmak istedikleri dinsel anlayışın yerleşmesinde etkili bir şekilde kullanmışlardır. Cumhuriyetin kuruluşundan önce Müslüman olarak din değiştirip Protestan olanlara pek rastlanmamıştır. Fakat Gregoryan ermenilerin pek iltifat ettikleri bir mezhep olmuştur. Ermenilerin bir kısmının karşı çıktığı bu mezhep büyük oranda kabul görmüştür.

*Amerikalı misyonerlerin "Türkiye'de 436 ibadet yeri vardır. 155'i tam kadrolu kilise olup 281'i daha küçük boyutlardaki ibadet yerleriydi. Buralarda 228 papaz olmak üzere 1006 kişi görev yapmaktaydı... İstanbul Amerikan İncil Kitabevi de misyonerlerin başlıca yayın merkeziydi. 1883 yılına kadar 3 milyon İncil dağıtılmıştı."*²⁷⁴

Misyonerler hayatın her alanında kendi inançlarını anlatmaktan çekinmemişlerdir. Okullarda yaptıkları eğitim faaliyetlerini bazen köy köy gezerek yapmışlar, bazen ise kapı kapı dolaşan kadın misyonerler yerine getirmişlerdir. Dinlerini anlatmak için hiçbir ortamı kaçırmayan misyonerler misyon faaliyetlerini zaman ve mekanla sınırlandırmamışlardır. Anadolu'ya gelen ilk Amerikan misyonerlerinden, Robert kolejinin mimarı ve ilk müdürü olan Cyrus Hamlin, kolejin inşaatının yapıldığı sırada çalışan işçilerin dinî anlayışlarını değiştirmek ve kendi dinsel anlayışını benimsetmek için okulun bitmesini beklemeden harekete geçer. Anadolu'da bulunma amacına uygun olarak son derece titiz bir çalışma sergileyen Hamlin, azınlıklardan seçmiş olduğu inşaat işçilerine "inşaat devam ettiği sürece İncil okur ve böylece onları kendi saflarına katmaya çalışarak"²⁷⁵ Protestanlığı anlatmanın yeri ve zamanı olmadığını ve misyonerlerin her fırsatı en güzel şekilde değerlendirdiklerini ortaya koyar.

²⁷⁴ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e, s. 198.

²⁷⁵ Süleyman Büyükkarcı, Türkiye'de Amerikan Okulları, Yelken Yayınları, Konya, 2004, s. 437.

Amerikan Board misyoner teşkilatı, Anadolu'ya ilk gönderdiği Misyonerlerinden Hıristiyan dinine mensup azınlıkların dinî yaşantıları hakkında teferruatlı raporlar istemiştir. Boston merkeze gönderilen bu raporlarda azınlıkların:

“Dinsel açıdan halkın durumu nedir?

a. İbadet biçimlerine ne derece riayet ediliyor?

b. Toplu ibadete hangi sıklıkla katılım oluyor?

Halk Pazar gününü nasıl geçiriyor?” Gibi sorularla halkın dindarlık ve dine yaklaşım oranı ayrıntılı bir şekilde ölçülmüştür.

Halkın dindarlığı gibi din adamlarının da genel durumu hakkında bilgiler toplayan misyonerler, din adamları hakkında:

“Ruhbanın (din adamlarının) durumu nedir?

a. Sayıları nedir?

b. Eğitim düzeyleri nedir?

c. Bilgi düzeyleri nedir?

d. Kutsal kitaba hakimiyetleri ne düzeydedir?

e. Ahlak düzeyleri nedir? ²⁷⁶ gibi konularda din adamları hakkında genel kanaatlerini oluşturduktan sonra faaliyetlere girişmişlerdir.

Protestan Mezhebi misyonerlerinin etkin çalışmaları neticesinde, Ermeni cemaati, iki cemaat olarak yüzyıllardır yaşadığı halde misyonerlerin geliştirdiği kısa bir süre sonra yeni bir bölünme yaşadılar.

*“1948 yılında Babiâli, Türkiye’deki Protestanları ayrı bir cemaat olarak resmen tanıdı. XIX. yy.ın sonlarında Türkiye’de 60 000 kadar Protestan Ermeni bulunuyordu. Ermeni cemaati, Protestan cemaatinin Babiâli tarafından resmen tanınması neticesinde üçe ayrılmış oldu, Gregoryen, Katolik ve Protestan.”*²⁷⁷

Bölgede yaşayan Müslüman Aleviler üzerinde olumlu bir tesir bıraktıklarına inanan Amerikan misyonerleri 1908 yılında faaliyetlerini genişletmeye başlamışlardır. Bu düşüncelerinden sonra misyonerler, Alevi vatandaşları Protestanlaştırma girişiminde bulunmuşlardır. Durumdan haberdar olan Bab-ı Ali 16 Ocak 1899 yılında Ma'muretül-Aziz vilayetine gönderdiği telgrafta

“Dersim, Akçadağ ve Erguvan, Hasançelebi ve Hekimhan’da bulunan Alevilerin bazı şedilat(?) ve işfalata kapılıp Protestanlığa mütemayil bulunduğu haber

²⁷⁶ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 24 – 25.

²⁷⁷ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 94.

alındığından ve bunun ecnebi misyonerlerin eser-i teşvik ve işgalı olduğu memul bulunduğundan”²⁷⁸ bahsedilerek konunun araştırılması ve ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğinin mahalli yöneticilerden bildirilmesi istenmektedir.

Müslüman Kürtlere yönelik olarak misyonerlik faaliyeti yapmayı düşünen misyonerler, okullar açılmadan çok önce “Roma Katolik kilisesi Garzoni’ye 1787’de, Kürt Dili Grameri ve sözlüğü hazırlatmış ve bastırmıştır. 1879’da da Kürtçe-Fransızca sözlük hazırlanmıştır.”²⁷⁹

Harput’taki Amerikan Board misyonerlerinin bölgedeki Müslümanlar üzerinde de etkili oldukları anlaşılmaktadır. Bölgedeki mezhep ve dil farklılıklarını da göz önünde tutarak eğitimde farklılıklar yaratmak ve kendilerine taraftar bulmak için Kürtlere de yakınlık göstermişlerdir. Gates isimli misyoner Doğu Türkiye misyonunun, “halka okuma yazma öğreterek, halkın eline İncili verebilmek olduğu üzerinde durur. Misyonerlerin Kürtçe öğrendiklerinden de bahseder.”²⁸⁰ Kürtçe öğrenen misyonerler Kürtler üzerinde misyonerlik çalışmaları yapmayı düşünmüşlerdir.

Encümen-i Mahsus-ı Vükela’da 1903’te “*mevakii malumede açılan Mekatip-i Ecnebiyenin tesirat-ı muzırrası taammüm eylediği halde, Kürtlerin Mekatib-i Osmaniye’ye rağbet göstermedikleri anlaşılmıştır*” denilerek Kürtlerin misyonerlerle yaklaştıklarını ifade etmişlerdir. Misyonerler Fırat Kolejinde Müslüman öğrencilerin de okuyabilmesi için yeniden düzenlenmesi istemişlerdir. Bölgede yaşayan Müslüman Kürt vatandaşlarının da bu eğitim faaliyetlerine alınması yönünde çalışma yapılmış fakat Ermenilerin şiddetli tepki göstermesi üzerine bu girişimden vazgeçilmiştir.

Misyonerler, Osmanlı tebaasındaki Hıristiyanları kendi mezheplerine çekerek onların dinlerini unutmalarını önlemek suretiyle taraftar bulmayı amaçlamışlardır. Bu dinî açıdan destek oluş Gayr-i Müslim toplulukların yabancı devletler tarafından kullanılması için zemin hazırlayan en önemli etkili yöntemlerinden biri olmuştur.²⁸¹

Dinî davranış ve değerler, dinî inanç ve ibadetler, fonksiyonel olduğu gibi disfonksiyonel de olabilirler. Dinin disfonksiyon'larından biri bazen bütünleştirmenin

²⁷⁸ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 137.

²⁷⁹ Abdurrahman Küçük, a.g.m., s. 45.

²⁸⁰ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 120.

²⁸¹ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e, s. 200.

zıddına parçalama noktasına varan çatışmalardır.²⁸² Protestan misyonerlerin Harput ve çevresinde yaydıkları dinî anlayış, disfonksiyonel bir etki oluşturarak bütünleşmenin yerine çatışmalar yaratarak, parçalanma ve bölünmeyi sağlamıştır.

Misyonerler okulları birer araç olarak kullanarak din propagandası ve misyonerlik faaliyetleri sonucu Osmanlıya bağlı cemaatler; milliyetçilik fikirlerinin körükleyerek bağımsız devlet olma isteğine kapılmalarına neden olmuştur. Cemaatlar her türlü fırsatı değerlendirerek yabancı devletlerin yardımına ve himayesine sığınarak Osmanlı devletinden koştular. Osmanlı devletinin çöküşünü hızlandıran bu olaylar misyonerlerin dinî yayma amacıyla açtıkları yabancı okulların faaliyetleri sonucu olmuştur.²⁸³

3.1.2. Eğitim

Hıristiyan misyonerlerinin Türkiye üzerindeki emelleri şark meselesiyle beraber başlamıştır. Osmanlının çöküş döneminde, olanca hızıyla devam eden Hıristiyan emellerinin gerçekleşmesi faaliyetleri Osmanlının güneyine kadar uzanan yabancı misyon okullarının faaliyetleri sonucunda olmuştur.²⁸⁴

Bu okullar, “*Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesine neden olan başlıca unsurlardan biridir. Okul deyince aklımıza gelen eğitim olgusunun tamamen dışında, tamamen farklı bir uygulama var; siyasi faaliyetler. Burada eğitim, sadece siyasi faaliyetlere birer maske olarak, paravana olarak, hatta merkez, karargâh olarak kullanılmıştır.*”²⁸⁵

Osmanlı devleti Türk ve Müslümanlara tanıdığı okul açma iznini azınlıklara da tanımıştır. Osmanlı devleti, azınlıkların açmış olduğu okulların idare işlerini tamamen azınlıklara bırakmaları²⁸⁶ ve denetim mekanizmasının işletilmemesinden dolayı bu okullar, Amerikan misyonerlerin çabaları sonucunda misyoner okulları hüviyetine bürünmüştür.

²⁸² Ejder Okumuş, a.g.e., s. 71.

²⁸³ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e, s. 199.

²⁸⁴ Mehmet Aydın, *Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye*, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, T.D.İ.V.Y., Ankara, 1996, s. 16.

²⁸⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, T.D.İ.V.Y., Ankara, 1996, s. 21.

²⁸⁶ Osman Cilacı, a.g.m., s. 25.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u feth ettikten sonra siyasi amaçla İstanbul kilisesinin Roma kilisesine rakip olabilmesi için kendisi tarafından korunacağını söylüyordu. Bununla beraber Ermeni kiliselerinin de devamına izin vermişti. Bu haklar din adamlarının çok rahat hareket etmelerine olanak tanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlamasıyla durum yavaş yavaş değişmeye başladı. Bunda da Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinde bulunanların büyük katkısı vardır. Kendi dinlerine mümin kazandırma ve Osmanlı toplumundaki Hıristiyanların dini gün ve bayramlarını kutlamayı sağlamak için gelen misyonerlerin merkezi, okullar olmuştur. "Çünkü okulları, kullanabilecekleri beyinler doldurmaktadır."²⁸⁷

Osmanlı eğitim kurumlarının yetersizliği nedeniyle az sayıda Müslüman öğrencilerde misyoner okullarında eğitim görmüştür. Misyoner okulları ve Osmanlı okulları arasındaki en önemli fark: Osmanlı okullarında sınıf kavramının ve sınıf geçmenin olmamasıdır. Buna karşılık ders geçme vardır. Misyoner okullarında ise ilk kez Osmanlı toplumunda uygulanan bir sistem olan sınıf geçme sistemi uygulanmıştır. En önemli benzerlik ise her ikisi de dinî kurumlar etrafında oluşan külliyeler şeklinde kurulmuşlardır. Her ikisi de başlangıcı dinî alanda, dinî eğitim vermek üzere başlıyordu. Osmanlı eğitim kurumları gün geçtikçe bozulmaya doğru giderken, misyoner okulları her gün daha da gelişme göstererek ülkenin her tarafında mantar gibi çoğalıp gelişmişlerdir.²⁸⁸

Modern eğitim için maddi ve manevî hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan Amerikan misyonerleri, açmış oldukları gelişmiş ve düzenli eğitim kurumları vasıtasıyla azınlıkların okullarının gelişmesine katkı sağladığı gibi Türk eğitim kurumlarının gelişmesinde de olumlu katkılar sağlamıştır.

Osmanlıdaki eğitim kurumları olan medreseler başlangıçta misyoner okullarıyla benzerlik göstermiştir. Her iki kurumun da dinî nitelikli olması, cami veya kilise gibi dinî kurumların bünyesinde ve yakınında faaliyette bulunması, dinî eğitimin yanında bilimsel eğitime de yönelik olması, öğrencilere burs ya da sosyal yardım gibi olanaklarla yardımcı olması gibi ortak yanları vardı. Zamanla bu ortak yönler medreselerde ortadan kalkmıştır. Medreseler bilimsel yönünü terk ederek dinî bilgilerin verildiği bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Kiliseler bünyesindeki

²⁸⁷ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.m., s. 26.

²⁸⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.m., s. 27.

misyoner okulları ise düzen ve sistem açısından günden güne gelişerek modern eğitim öğretim kurumları haline geldiler. Tanzimat ile beraber Osmanlı eğitim sisteminde bazı değişikliklere gidilmiştir. Medresenin tepkisinden çekinilerek ilköğretime fazla dokunulmamış fakat Ortaöğretim, Rüştiyeler, İdadiyeler, Sultaniyelerde düzenlemeye gidilmiştir. Bu çerçevede batılılaşma olgusunun gözlemlendiği, yabancı okulların etkilerinin hissedildiği bir kurum olan Darülfünun 1863’da yılında açılmıştır.²⁸⁹

1901 tarihli Harput Konsolosluğu raporu tüm misyonerlik faaliyetlerini özetler niteliktedir. “*Bu konsolosluğun açılmasından bu yana Harput’taki Fırat Kolejinin eğitim çalışmalarından oldukça etkilenmekteyim. Kolejin bütün sınıflarında şu anda Amerika’dan ülkeye getirilen en önemli şey olan Amerikan ticaret yaşantısı, konfor ve serveti hakkında bilgi vermiş olmasıdır. Daha önemlisi Amerikanvari yaşama idealin, iş ahlakını, zaman kavramını ve benzeri bütün konularda modern bilimdeki gelişmeleri Asya’nın bu doğal bahçesine ekmektir. Bu kolej Amerika düşünce sistemlerini ve hayat kazanma biçimini geniş ölçüde toplumun bütün sınıflarını da canlandırıp öğretmektedir. Özellikle Amerikan tekstil üretimine çeşitli üretim dalları getirmektedir.*

...Amerikanvari yaşayışı öğretmek bu konsoloslar için çok önemlidir. (Yapılan yeni okul inşaatıyla) bizzat ben ilgilenmekteyim ve şunu öğrenmiş bulunuyorum ki 40 yıl önce Harput’ta ve mezraa da iki kadar kişi(kız) bile okuma yazma bilmezken bugün 1500 kız bu kentlerin okullarında bulunmaktadır. Bu Amerikan öğretim sistemine ve pedagojisine göre sağlanmış bu bölgede geliştirilmiş bir olaydır.”²⁹⁰

Fırat Kolejinin kurucusu olan C. H. Wheeler, okul müdürü olmadan önce kültür emperyalizmi olarak tanımladığı için “İngilizce öğrenmeye çalışan öğrenciyi okuldan atacağını”²⁹¹ söylemektedir. Buna rağmen bir müddet sonra İngilizce eğitim veren okulun müdürlüğü görevini üstlenince, kendisi İngilizce öğretmek için çaba sarfetmiştir. Bu çelişkili söylemlerinin nedeni olarak misyonerlerin ilk geldiklerinde halkla ters düşmeme, halk ve öğrenciler arasında sempati uyandırma ve oluşabilecek tepkileri önleme çabası olarak düşünebiliriz.

²⁸⁹ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e, s. 214.

²⁹⁰ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 130 - 131.

²⁹¹ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 102.

Gayr-i Müslim topluluklara misyonerlerin yaklaşmasını sağlayan en etkili kurum okullar olmuştur. Okullar, genç beyinlerin beğenisini ve sadakat derecesindeki bağlılığını kazanmada her yöntemden daha fazla etkili olmuştur. Çünkü tüm kaynakların seferber edildiği bir alanın istenen sonucu en kısa zamanda ve istenilen biçimde vereceği gayet iyi anlaşılmıştı.²⁹²

Dinî bir anlayış ile ortaya çıkan ve dinî teşkilat olarak görülen misyonerlikte “dinî teşkilat kavramının esas özelliği vaat edilen hayrın türü değil bilakis hayır bahşedebilme olgusunun insanlar üzerinde ruhani hâkimiyet kurulmasına temel teşkil etmesin”²⁹³den çok siyasi hâkimiyet kurma mülahazaları taşıdığı görülmektedir. Misyoner, H. Tozer, “Yunanlıların bağımsız bir devlet kurmalarında özellikle misyoner Dr. Hill’in Atina’daki okulunun etkili olduğunu söyleyerek, Ermenilerinde kuvvetli olabilmek için bu okullara ihtiyacı olduğunu”²⁹⁴ ifade eder. Misyonerler, bağımsız Yunan devletine giden yolun misyoner kolejlerinden geçtiğini itiraf etmelerinin ardından Ermenilerinde bu okullara ihtiyacı olduğunu söylemişlerdir. Asıl amacın geri kalmış bölgelerde fakir insanlara okuma yazma öğretme olmadığı, Amerikanın menfaatleri doğrultusunda kurulacak bağımsız Hıristiyan devletlerin oluşması ve buralarda ABD’nin siyasi hâkimiyet kurma çabası olduğu anlaşılmaktadır.

Ma’muretü’l-Aziz Askerî Rüştüyesi’nin açılış yıllarında Gayr-i Müslimlere tahsis edilen kontenjanlar dolarken misyoner faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı yıllarda ise gazete ilanlarıyla kayıt yaptırılacağı duyurulmasına rağmen her yıl kayıt yaptıran Gayr-i Müslim çocuklarının sayısı düşerek en sonunda kayıtlı kimsenin kalmadığı görülür. Gayr-i Müslimlerin Osmanlı okullarına ilgi göstermemelerinin nedeni ise misyoner faaliyetleri ve yönlendirmelerinin etkisi olmuştur.²⁹⁵

Misyonerler, Fırat Koleji bünyesinde açıldığı dönemde getirdikleri bir baskı makinesini kullanıyorlardı. Misyonerler bir dönem Osmanlı yetkilileri tarafından zararlı yayınlar basıldığı gerekçesiyle bu baskı makinesi yasaklanmasına rağmen ikinci Meşrutiyetin ilanı ile gelen serbestlikten dolayı tekrar devreye sokarak değişik yayınların basılmasını sağlamışlardır.²⁹⁶

²⁹² İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 201.

²⁹³ Max Weber, a.g.e., s. 110.

²⁹⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 90.

²⁹⁵ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 106.

²⁹⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 135.

Harput'taki Amerikan misyonerleri amaçladıkları toplumsal bir değişimi sağlayabilmek için formel bir eğitim yanında pratik el sanatlarının gelişmesi için çalışmışlardır. Okul bünyesinde atölyeler açarak örgü, elişi, halıcılık, marangozluk, tenekecilik, kunduracılık, ciltçilik, dikiş-nakiş, musiki, sanat atölyeleri oluşturarak her biri için ayrı ayrı salonlar oluşturulmuştu. Bu müessese sabahın ilk saatlerinden gecenin geç vakitlerine kadar arı kovanı gibi çalıştığı ifade edilmiştir. Çok kısa bir süre zarfında binlerle ifade edilen kişi bu müessese sayesinde misyonerlerin eğitim sürecinden geçirilmiştir.²⁹⁷ Kolej Müdürü Henry Riggs döneminde, sesi Harput'un her tarafından duyulacak bir çalar saat yapımı sağlanmış ayrıca okulda derin bir su kuyusu kazdırılarak bir yel değirmeni vasıtasıyla kuyunun suyunu yukarı çekecek bir düzenek hazırlanmıştır. H. Riggs, Harput'a ilk Sismograf aletini getirmiştir. O dönemde böyle bir çalışma ve teknolojik yenilik sayılabilecek araçlar Harput'ta pek bilinmeyen yenilikler olduğu için halkın yoğun ilgisini misyonerlerin eğitim kurumlarına yönelmesini sağlamıştır.²⁹⁸

Misyonerler ulaşmak istedikleri insanları farklı yöntemlerle okullara çekmeyi başarmışlardır. Misyonerler Harput'a bağlı Palu kazasında kadınların eğitim faaliyetlerine katılmalarını sağlayabilmek için "kocalarını ayıplayarak telkinde bulunmaları sonucunda okula devam eden yetişkin erkekler, kadın ve kızlarını da okula getirdiklerini kaydederler."²⁹⁹

Osmanlı devletinde açılan misyoner okullar için Mustafa Kemal: "Bunlar mektep değil, memleketimizde duişmanın işgali altındaki kalelerdir"³⁰⁰ diyerek bu okulların konumunu ortaya koymuştur. Misyonerlerden Anadolu'ya ilk gelenlerden Board misyonunun merkezi Boston'dan Osmanlı'da Eğitim ve öğretime ilişkin durumlar hakkında:

"1-Yetişkin nüfusun ne kadarı sıradan bir kitabı okuyup anlayabilecek düzeydedir?"

2- Dinsel ve laik okulların durumu nedir? Ne tür okullar faaliyettedir?"

3- Sıradan insanlar çocuklarını okutmak eğiliminde midir?"

4- Böyle bir eğitim masraflarını üstlenmeye hazır mıdırlar?"

²⁹⁷ İşhak Sunguroğlu, a.g.e., s. 87.

²⁹⁸ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 138.

²⁹⁹ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 143.

³⁰⁰ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 169.

5- Eğitimi geliştirme amacıyla yabancılarca girişilecek çabalar nasıl karşılanabilir?

6- ABCFM tarafından okullar açmak ve ders kitapları dağıtmak girişimleri halk tarafından nasıl karşılanır?

7- Öğretmen istihdam etmenin ve okul binası kiralamanın mali külfeti ne düzeyde olacaktır?”³⁰¹ Konularında geniş bir alan taraması yaptıktan sonra eğitim faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Misyonerlerin Görevleri: “milletin ve devletin tarihi, coğrafi, jeolojik, kültürel, siyasi, ekonomik psikolojik yapısının incelenmesi zaaflarının tespit edilerek nasıl sömürülebileceği hususunun tayin edilmesidir.”³⁰²

Fırat Kolejinin 27 Haziran 1901 tarihinde diploma töreni için düzenlenen programın içeriğinde misyonerler, gelecek adına beklentilerinin yanı sıra kendi ülkelerinin çıkarlarını da ön plana çıkarmışlardır.

Bu programın içeriği “Kadınların okuma sevgisi

Boşa giden enerji(Fırat ve Dicle nehirleri)

Amerikan’ın istekleri nelerdir?

İyi bir eğitim

Annelerin değeri

Harput Koleji (kızlar korusundan şarkı)

Kızlara yapılan manevî baskı

Biz şimdi neredeyiz?

Fırat anneleri uyanın (kızlar korusundan şarkı)

Gelecek

Edebiyatın yeri

On dokuzuncu yüzyılda romanların yeri

Mozart (erkekler korusu)

On dokuzuncu yüzyıldaki düşünceler

Modern ziraat

Mozart (erkekler korusu)

Diplomaların verilmesi (Konsolos Thomas Herbert Norton tarafından)

İlahi, Dua ve kutsama”³⁰³ gibi konulardan oluşuyordu.

Diploma töreninde çok farklı içeriği olan konulara temas edilmekle birlikte, XIX. yy. Osmanlısında kadınının toplumdaki rolü düşünüldüğünde kadınların ön

³⁰¹ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 24 – 25.

³⁰² Necdet Sevinç, a.g.e., s. 204.

³⁰³ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 128.

plana çıkarılmaya çalışıldığını görüyoruz. Bir mezuniyet töreninde ziraat ve annelik duygusuna yer verilmiş olması toplumda oluşturulmaya çalışılan ilginin bir göstergesidir. Tören sonrası kutsama yapılmış olması, Hıristiyan misyoner okullarının eğitim kisvesi altında insan yetiştirmeye çalışmalarının nihai amaçlarının, Hıristiyan inancıyla donanmış eğitilmiş insanlar yetiştirmek olduğunu anlıyoruz.

M. Kemal Atatürk, misyonerlerin açmış olduğu okulların menfi tesirini çok erken dönemde farketmiş ve daha sonra bunların kapatılması için çaba sarf etmiştir. Kendisinin de yabancıların açmış olduğu okullarda eğitim aldığını belirttikten sonra: *“yabancı okulların görev sınırlarını aşarak, rollerini değiştirerek bilgi dışı propaganda amaçları izlediklerini ve bunun için halkımızın Türk olmayan öğelerine dayandıklarını gördük”*³⁰⁴ demektedir.

Osmanlı Devletinde misyoner okullarının Osmanlı aleyhinde zararlı bir gelişme göstermesinde en büyük rolü;

- Okulların tam bir denetime bağlanamaması,
- Osmanlı Devletinin aşırıya varan hoşgörüsü,
- Yabancı devletlerin Osmanlı Devletine baskısı,
- Batılılaşma döneminin Osmanlı toplumuna etkisi,
- Osmanlı devletinin, yabancı okullardaki sistemin önemini kavramamış olması,
- Zengin devletlerin okullarının düzeyine Osmanlı okullarının çıkamaması gibi etkenler rol oynamıştır.³⁰⁵

Amerikan misyonerler faaliyetlerinin en önemlisi kuşkusuz eğitim alanındaydı. “İlk misyoner okulu 1824 yılında açıldıktan sonra, zamanla gelişen, karmaşıklaşan ve kendi içinde belirli kademeleri olan bir tür eğitim sistemi ortaya çıkmıştır.” Ortaya konan farklı niteliklerinin yanında Amerikan tarzı eğitim faaliyetleri XIX. yy.ın ikinci yarısından sonra hızlı bir gelişme gösterdi. “1860 yılında 71 olan Amerikan misyonerlerinin açmış olduğu okul sayısı, 1880’de 331’e, 1900’de 438’e, 1913’te 450’ye ulaşmıştır. Bu kurumlarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise sırasıyla 2 742, 13 095, 22 545, 25 922’yi”³⁰⁶ bulmuştur. Bir asra yaklaşan Board misyoner faaliyetlerinde Osmanlı toplumundaki açmış oldukları yüksek

³⁰⁴ Seyfettin Turan, a.g.e., s. 545.

³⁰⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 215.

³⁰⁶ Uygur Kocabaşoğlu, Yoktur Zulme Rızamız, s. 186.

kalitede okullar sayesinde iyi yetişmiş bu elemanların Amerikanın siyasi, ekonomik ve dinî inançlarının yaşatılması için yaşadıkları toplumda gönüllü olarak hizmet etmiş olmaları Amerikanın bu bölgedeki etkisini uzun yıllar hissetmesine neden olmuştur.

Yabancı okulların Osmanlı Müslümanları üzerindeki etkisi zayıf olmuştur. Çünkü Hıristiyan olan her şeye kuşku ve tepki duyma olgusu, Müslümanlar arasında yerleşmiş bir duyguydu. Buna karşılık geleneklere bağlılık, dinî kurallara uyulmasında aşırılığa varan titizlik etkilenmeyi önleyen unsur olmuştur. Osmanlı eğitim sistemi üzerinde misyoner kurumlarının olumlu etkisinde görülmüştür. Misyoner eğitim sistemi sayesinde Batılı anlamda modern eğitim-öğretim kurumlarının oluşmasına yardımcı olmuştur.³⁰⁷

Osmanlı eğitim anlayışında Kızlara yönelik olarak eğitim kurumlarının oluşturulmasına ağırlık verilmesinde misyonerlerin açtıkları Kız Okulları etkili olmuştur. 1858 yılına kadar sadece kızlar ilköğretim seviyesinde eğitim görmüşlerdir. Bu tarihte kızlar için ortaokul oluşturulmuştur. 1870'lere gelindiğinde ise İstanbul'da Kız Öğretmen Okulu açılmıştır. Nihayet misyoner okullarının kız öğrencilere verdiği değer Osmanlı devleti tarafından kavranmış ve bu yönde çalışma içerisine girilmiştir.³⁰⁸

Eğitimde Osmanlı'nın misyonerlerin eğitim anlayışından etkilendiği diğer bir konuda öğrencilerin ödüllendirilmesi olmuştur. Misyoner okullarında başarılı öğrencilere madalya, kitap, hatta para gibi ödüller verilmesi Osmanlı eğitimcilerin dikkatini çekmiş ve Türk okullarında da uygulanmaya başlanmıştır. Matbu kâğıtlara öğrencinin isminin yazılması sonucu düzenlenen bu ödül belgeleri Aferin, Tahsin, İmtiyaz, Levha-i İftihar ve Mükâfat gibi isimler taşımaktaydı.³⁰⁹

Misyonerler farklı kurumlar aracılığıyla Osmanlı toplumu ve yönetimi üzerinde etkin olmak istemişlerdir. Amerikan misyonerleri, Osmanlı devletindeki milletleri himayeleri altına almak için, dinî bakımdan onları kendilerine çekmiş ve daha sonra vatandaşlık hakkı vermiştir. Bu bölgede kendi çıkarlarına hizmet edecek kurumlar oluşturarak öylesine bir mekanizmanın düğmesine basmıştır ki sorunlar

³⁰⁷ İlknur Polat Haydaroglu, a.g.e., s. 219.

³⁰⁸ İlknur Polat Haydaroglu, a.g.e., s. 221.

³⁰⁹ İlknur Polat Haydaroglu, a.g.e., s. 219.

daha da büyümüşür. Bu sorunlar kararlı ve barışçı bir çözüm olmaksızın günümüze kadar sürmüştür. Bu sorunların başında Ermeni meselesi gelmektedir.³¹⁰

Amerikan misyoner okullarının eğitim alanındaki etkilerini şöyle sıralayabiliriz:

- Güçlü ve gelişmiş görünüşleriyle etkili olmuşlardır.
- Bu okullar farklı yerlerden aldıkları destek sayesinde gelişimini sürdürmüşlerdir.
- Daha sonra açılacak okullara zemin hazırlamışlardır.
- Yöntem ve sistem bakımından etkin birer örnek olmuşlardır.
- Batı eğitim sisteminin tanınmasını sağlamışlardır.
- Türkiye'nin bilim, kültür sanat hayatında rol oynayan II. Meşrutiyetin ve cumhuriyet döneminin ünlü isimlerinden bir kaçı buralardan yetişmişlerdir.
- Cemaat okullarının gelişimine örnek teşkil etmişlerdir.
- Kızların yönelik olarak eğitim ve öğretim faaliyetlerinin ön plana çıkmasına neden olmuşlardır.

Bunların yanında Batı medeniyetini merak etmeye başlayan Osmanlı idarecileri buraya Türk öğrencileri eğitime göndermişlerdir.³¹¹ Misyoner okullarının Türk eğitim sistemine önemli bir kazanımında Türkçe ve Arapça dillerinin yanında İngilizce ve Fransızca dillerinin okutulmaya başlanması olmuştur.³¹²

3.1.3. Ticaret

Osmanlı Ermenilerinin her devirde sahip olduğu haklar, sosyal, iktisadi ve siyasi hayattaki mevkiler, Osmanlı devleti sınırları dışındaki ne Ermeniler ne de diğer azınlıklara verilmemiştir. Bu haklar sayesinde ve Ermeni azınlığına duyulan güvenden ötürü “Ermeni cemaati günlük hayatın esasını teşkil etmiştir. Zira uzun süredir hizmetten ziyade idare etmeğe alışmış olan Türkler, sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Bu sebeple Türkiye'deki bankerler, tüccarlar, makineciler hep Ermeni idi.”³¹³ Osmanlı toplumunda ticaret sayesinde zengin ve müreffeh bir hayat

³¹⁰ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 205.

³¹¹ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 222.

³¹² Halit Ertuğrul, a.g.e., s. 252.

³¹³ Azmi Süslü, a.g.e., s. 13.

yaşayan Ermenilerin misyonerlerle ilk karşılaşmaları da ticaret sayesinde olmuştur. Osmanlı devleti sınırları içindeki ticari faaliyetlerini uluslararası alana taşımalarına bu Amerikalı tüccarlar ve misyonerler aracılığıyla olmuştur.

Hıristiyan kültürünün aşılmasında bir takım siyasi gayeler için çalışan Jomo Kenyatta isimli Afrikalı ihtiyar misyonerlere yönelik olarak “*siz buraya ilk geldiğinizde bizim toprağımız, sizinde inciliniz vardı. Hıristiyanlar bize gözlerimizi kapayarak dua ve ibadet etmemizi öğretiler. Gözlerimizi açtığımızda onlar bizim topraklarımızı, biz de onların İncillerini almıştık*” diyerek misyonerlerin siyasi gayelerini ortaya koyuyordu. Misyonerlerin siyasi gayeleri ise yeraltı ve yer üstü zenginliklerin sömürülmesi, yani emperyalizm idi.³¹⁴

İncil ayetlerinden ve Aziz Pavlus’tan ilham alarak misyonerlik yapan mümin Hıristiyanlar ile örgütlü ve kurumsallaşmış misyoner faaliyetlerini bir birine katmamak gerekir. Amerikan Board gibi kurumsallaşmış misyoner örgütlerinin “*retorik düzeyde aksi iddia edilse bile, tarihsel tecrübe, İncili başka milletlere götürmek üzere binlerce samimi insanı seferber eden kuruluşların amaçlarından birinin, aslında gittikleri ülkelerde Batılı kültür ve yaşama biçiminin öncülüğünü üstlenmek, Batı kapitalizmine yeni pazarlar ve nüfuz alanları açmak olduğunu göstermektedir.*”³¹⁵

W. Montgomery Watt’a göre modern dönemde misyonerlik, “sömürgeciliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir harekettir.” Batılı ülkeler doğudaki misyonerleri himaye ediyorlardı. Çünkü onlar misyonerleri, kültürlerini, fikirlerini ve ticaretlerini doğudaki devletlere taşıyan kimseler olarak görüyorlardı.³¹⁶

Board’ın Dış İlişkiler Sekreterliğini yapmış olan James L. Barton, Amerikan misyoner okullarının kazanımlarıyla ilgili olarak şunları demektedir: “*Türkiye’deki bu modern eğitim kurumları bu ülkenin insanının yaşam, düşünce, adet ve alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmede önemli bir güçtür. Bu okullardan çıkan erkek ve kadınlar bilgi isteyen mesleklerde olduğu gibi, iş hayatı ve ticarete de ön sıralarda yer almaktadırlar. Misyoner okullarının eski öğrencilerinin büyük bir kısmı şimdi Avrupa ve Amerikanın varlıklı tüccar ve işadamlarıdır. Modern düşünceli bu adamlar aracılığıyla fabrikalarımızın ürünleri ve Batının makineleri Doğunun bu bölümüne(Osmanlı)*

³¹⁴ Osman Cilacı, a.g.e., s. 15.

³¹⁵ Ali Bulaç, Zaman Gazetesi, 9 Şubat 2005.

³¹⁶ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 57.

artan oranla girebiliyor, bunun karşılığında Türkiye'nin ürünleri de bize ulaşıyor. ...Türkiye'deki Amerikan kolejlerini kurmak ve desteklemek için Amerikandan gönderilen paranın bu ülkeyle artan ticaret sayesinde yüklü faiziyle birlikte fazlasıyla geri ödendiğini söylemek doğru olacaktır.”³¹⁷

Amerika-Osmanlı ilişkilerinin başlangıcı olan ticari münasebetler, açıkça görüldüğü gibi misyonerlik ile beraber yürütülmüş bir faaliyettir. ABD; “*Protestan misyonerlerden Amerikanın ticaretinin artması cihetine gitmiştir. Misyonerlik faaliyetlerinin desteklenmesi dolayısıyla XIX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğunun her yerinde Amerikalı eğitim görmüş, Amerikan hayat tarzı ve politikasına sempati duyan bir adam tabakası yetiştirebilmişti.*”³¹⁸ Bu sayede Osmanlı Devletinin en ücra yerleşim yerlerinde bile kendi politika ve ticaretine yardımcı olacak geniş bir kitle oluşturmuştu.

Amerikalı tüccarlar Anadolu'ya ilk geldiklerinde kendilerine aracı olan Avrupalı simsarlar aracılığıyla iş yapmışlardır. Daha sonra Anadolu'nun doğu ve iç bölgelerine ulaşmada sıkıntı çektiklerinden Avrupalı simsarlar yerine yerli simsarlar kullanmışlardır. Bu sayede Anadolu'nun ücra yerlerine satmak istedikleri ürünleri ulaştırıyor ve hem de az aracı kullandıklarından kazançları artmış oluyordu.

Anadolu'nun doğusuna, Erzurum'a, Van'a, Harput'a satacakları malları buralardaki tüccara ulaştırmak için Ermenilerden daha iyi bir aracı bulunamazdı. Kıyı bölgelerindeki yerleşim yerlerine ulaşmada ise Rumlar simsar olarak kullanılıyordu. Giderek Amerikan-Türk ticaret hacmi artmaya başlamasıyla Amerikalıların yanında simsar olarak çalışan Ermenilerin sayısı da artış göstermiştir. Türkiye'de Amerikan tüccarlarıyla iş yapan geniş bir Ermeni zümresi oluşmuştu. Amerikalı tüccarlarla çalışan Ermeniler gün geçtikçe palazlanmaya, elleri para gören Ermeniler Amerikalı tüccarlara ortak olmaya başlamışlardır.³¹⁹

Amerikan tüccarlarından nemalanarak daha iyi bir konuma gelen başta İstanbul ve Anadolu Ermenileri yavaş yavaş Amerikan vatandaşlığına geçmeye başladılar. XIX. yy.ın ortalarına gelindiğinde İstanbul ve İzmir'de 100–200 kişi arasında bir Amerikan kolonisi oluştuğunu söyleyebiliriz. Amerikan vatandaşlığına geçiş yapan Ermeniler bunu ilk önceleri saklıyorlardı. Amerika'ya giden Ermeniler burada Amerikan vatandaşlığına geçiyorlardı.

---

³¹⁷ Ali Bulaç, a.g.m.

³¹⁸ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 107.

³¹⁹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 82.

*“1857 yılında İstanbul’da oturan 149 Amerikan vatandaşı aile arasında Azaryan, Garabedian, Seropyan, Haçaduryan vb. gibi Ermeni aileleri yer alıyorlardı. Bunlar son yıllarda Amerikan vatandaşlığına geçmiş Türk ve Ermenilerdi. Hepsinin Amerikalılarla işleri vardı. Hepsi Amerika’ya gidip gelmişlerdi. Hepsi Amerika da buldukları sırada Amerikan vatandaşlığına geçmişlerdi. Amerikan pasaportu ile dönmüşlerdir.”*³²⁰

Amerika’ya giden tüccar Ermeniler, ya birkaç yıl misyoner okullarında okumuş yahut onların yanında uşak, postacı gibi ayak işlerine bakmışlardı. Harput’tan Amerika’ya ilk göçenlerden biri olan,

*“Agop Bobogian, misyonerlerin yanında uşak olarak çalıştıktan sonra, 1876 yılında Amerika’ya gitmiş, tutunamayıp geri dönmüş, bu defa papaz yamağı olarak misyonerlerin yanında çalışmaya başlamış, misyonerin biriyle kavga edip ayrılmış ve tekrar Amerika’ya gidip halı dükkânı açmıştı.”*³²¹

Amerikan vatandaşı olan Ermenilerin sayısının verdiğimiz sayının üzerinde olduğu düşünülmektedir. Amerikan vatandaşı olan Ermenilerin Amerikan konsoloslughuna kayıt yaptırma gibi bir mecburiyeti olmadığından birçok Amerikan vatandaşı Ermeni Osmanlı içerisinde Osmanlı vatandaşı gibi dolaşmakta fakat cebinde de Amerikan pasaportunu taşımaktadır. Bunlar arasında çeşitli Anadolu kasabalarında doğmuş Ermeniler olduğu görülmektedir. Amerikan tüccarları ve misyonerlerin rahle-i tedrisinden geçen bu Ermeni tüccarların bir ayağı Anadolu’da, bir ayağı da Amerika’daydı. Bunlar Amerika’ya sadece ticaret malları götürmemiş bunun yanında “Amerika tüccarlarıyla sıkı iş birliği ve iş ortaklığı içinde olan bu genç Ermeni tüccar zümresi, Amerika’da Ermeni propagandasının veya Türk düşmanlığının ilk kaynaklarından birini oluşturmuştur.”³²² Amerika’da görülen Ermeni propagandasının arkasında sermaye vardı. Bu propagandanın kışkırtıcılığını yapanlardan biri de tüccar kesimiydi

Katolik Fransız misyonerleri Osmanlı topraklarına XVII. yy.da gelmiş bunlardan sonra İtalyan, Alman, İngiliz misyoner ve tüccarları Osmanlı topraklarına çoktan yerleşmişlerdi. Amerikan misyoner ve tüccarları ise en son gelenler olmuşlardır. Kendinden önce gelen farklı ülkelerin destekleriyle çalışan misyonerleri ve tüccarları geçebilmek için hırs gösteren Amerikan tüccar ve misyonerleri kısa

³²⁰ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 83.

³²¹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 103.

³²² Bilal Şimşir, a.g.m., s. 83.

sürede büyük gelişme göstermişlerdir. Amerikan misyoner ve tüccarları diğerlerinden hızlı çıkmış gelişmelerinden kısa bir süre sonra Osmanlının iç işlerine karışabilecek düzeye gelmiş ve farklı azınlıkları desteklemeyi de ihmal etmemişlerdir. İzmir'e ilk dönem gelen tüccar ve konsolos David Offley "1824 yılında, Amerikan tacirlerinin Yunan İhtilalcilerine para yardımı yapmalarını Washington'a önerir."³²³

Misyonerlere eşlik eden İngiliz, Amerikan ve Fransız endüstrisinin Anadolu'ya taşınması Batının teknolojik gelişmelerinin tanınmasında faydası olduğu kadar "bazı Türk firma ve imalatçıların iş yerlerini kapatmalarına yol açar, Bursa ipekleri gibi." C. Hamlin hatıralarında anlattığına göre "*Türk iş yerleri yabancılarla yarışmadığı için kaybolup gittiler. Türkiye'den bazı şeyler, örneğin Ankara tiftiği İngiltere'ye ihraç edilir ve sonra 20-50 ve hatta yüz katı kadar farkla geri ithal ediliyordu. Bu olaylar Türk halkının becerisizliğinden değil izlenen yanlış politikalar*"³²⁴ olduğunu söyler. Tüccarların taşıdıkları Anadolu ürünlerini kısa bir süre sonra üretimini yapıp birkaç katına tekrar Türk halkına satmaları Osmanlı ticaretine büyük darbe vurmuş hatta birçok ürünün üretiminin Osmanlıda durmasına neden olmuştur. Böylece gün geçtikçe Osmanlı, üretimi duran ürünlerde Batılı tüccarlara muhtaç hale gelerek Batılı ülkelerin tüccarlarına bağımlı hale gelmiştir.

Amerikalı misyonerler yapmış oldukları faaliyetlerin parasal desteğini sağlamak için bağışların yetersiz kalması durumunda ticaret yaparak misyoner kurumlarının masraflarını karşılanmaya çalışılmışlardır. Ticari faaliyetler sadece Türkiye Misyonun da görevli olan misyonerlerce değil dünyanın farklı bölgelerinde görev yapan misyonerler tarafından yapılmıştır.³²⁵

Ticarette içli dışlı olan misyonerler kendilerinin yapmış olduğu ticari faaliyetlerin yanı sıra okullarda açmış oldukları sanat atölyelerinde üretilen ürünleri pazarladıkları gibi, kadınlara yönelik kurs biçiminde el işi ve mahalli sanatlara ait dokuma ve örgüleri de tüccarlar aracılığıyla pazarlayarak kazanç elde etme yoluna gitmişlerdir. Harput'taki misyonerlerde C. H. Wheeler Amerikan girişimciliğinin en

---

³²³ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 84.

³²⁴ Süleyman Büyükkarcı, a.g.e., s. 439.

³²⁵ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 109.

güzel örneğini sergilemiş “bölgede ihtiyaç duyulan sobaları Amerika’dan getirerek başta kiliseler olmak üzere ihtiyaç sahiplerine pazarlamıştır.”³²⁶

Amerikalı rahibe Maria A. West, Anadolu’nun güzelliklerini günlüğünde anlatırken hep zenginliklerine vurgu yapmaktadır. Türkiye Ermenistan’ı dediği Doğu Türkiye Misyonunun faaliyet sahasını anlatırken, “*dörtgen biçimde bin mil karelik bir yayla..., iklimi yumuşak, havası parlak cana can katıyor. Kuru, ağaçsız bir bölge. Ama sultanınca verimli oluyor. Madeni ve kömürü bol... Tarım metotlarının ıllkelliği yüzünden ancak bir parçasında tarım yapılıyor. Maden kaynaklarına hiç el sürülmemiş. Türk’te kafa ve para yok ki!...*”³²⁷ demektedir. Misyonerin ilgisini çeken asıl unsur yeraltı zenginliği ve toprağın verimliliği olmuştur. Tamamen tüccar zihniyetiyle Anadolu’yu anlatan misyoner, amaçlanan şeyin aslında ne olduğunu itiraf etmiş oluyordu.

Misyoner Faaliyetleri ile ticaret arasındaki münasebetler değerlendirildiğinde, “geçen yıl (1869) bu ülkede satılan Amerikan pullukları Zulu misyonunun masraflarından daha fazla para getirmiştir”³²⁸ ifadelerini kullanan misyonerin ticaretin misyonerlikle nasıl iç içe geçmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Amerikan misyonerleri, Tanrı, İsa, Meryem ve Ermeni diye kıyameti koparıırken aslında Anadolu’nun zenginliklerini incelemiştir. Harput’ta oturan misyoner, Fırat nehrini seyrederken “*Dicle Fırat akıyor, Türk aval aval bakıyor*”³²⁹ demiştir. 27 Haziran 1901 tarihinde Fırat Kolejinin diploma töreni için düzenlenen programda Amerikanın Harput konsolosu Thomas Herbert Norton tarafından “Boşa giden enerji” konulu bir konuşma yapılmıştır. Bu konuşmada Fırat ve Dicle nehirlerinin su gücü ele alınmıştır. Misyonerlerin Fırat ve Dicle nehirlerine sık sık vurgu yapmaları Amerikalıların bu konuyu ne kadar önemsediklerinin göstergesidir. Bu törende konuşulan diğer bir konu ise “Amerikan’ın istekleri nelerdir?” başlığı altında bölgedeki Amerikanın beklentileri konuşulmuştur. Törende “Modern ziraat”³³⁰ konusu ele alınarak ilkel yöntemlerle yapılan tarımın faydalı olamayacağı anlatılarak modern tarım metotları işlenmiştir. Su kaynakları, tarım ve madenler gibi konular dinî içerikli olmadığı halde misyonerler tarafından önemsenmiş olması

³²⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 109.

³²⁷ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 111.

³²⁸ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 18.

³²⁹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 112.

³³⁰ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 128.

misyonerlik hareketinin dünyevi menfaatlerin elde edilmesi içinde bir araç olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

ABD ve Avrupalı ülkeler misyoner faaliyetlerini, “siyasi amaçlar ve ekonomik ihtirasları için benimsemişlerdir.”³³¹ Protestan misyoner hareketinin Harput toplumunda, sosyal- kültürel faaliyet alanları arasındaki karşılıklı ve karmaşık ilişkilerinin, etki ve tepkilerinin, ekonomik faaliyetlerle aralarındaki var olan doğrudan münasebetlerin misyonerlikle ekonomi-ticaret arasındaki ilişkilerin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Misyonerlik ve ekonomi-ticaret ilişkisinin varlığı misyonerliğin sadece dinsel bir hareket olmadığını göstergesidir.

3.1.4. Sağlık

Misyonerler değişik milletlerden insanları Hıristiyanlaştırmak uğruna her şeyi istismar ettiler. Misyonerlere göre hemşire, “yalnız hastalardan acıları hafifletmek için uğraşmaz; aynı zamanda onlara İsa’nın peygamberliğini de anlatmaya gayret eder”³³² düşüncesiyle sağlık misyonuna çok önem vermişlerdir.

Yabancı okullarda okuyanlara para yardımı yapıldığı gibi sağlık açısından da hizmet verilmiştir. Okuldaki öğrencilerin ailelerine ilaç ve doktor yardımında bulunularak sadık taraftarlar kazanmak için her olanak değerlendirilmiştir.³³³

Osmanlı devletinde sağlık kurumlarının çok fazla olmayışından dolayı ve Müslüman halkın, insanların faydasına olacak böylesi bir çalışmayı ibadet olarak algılayışları bu sağlık kuruluşlarına sempatiyle yaklaşılmasına neden olmuştur. Misyonerlerin Okul ve dinî anlayışlarını yadırgayan ve dışlayan Müslüman halk, sağlık kurumları için bedava arsa vererek her türlü kolaylığı sağlık misyonu çalışanlarına göstermişlerdir.

Misyonerlik için eğitimden geçirilen her kişiye birkaç farklı alanda eğitim verilmiştir. Bu eğitim sürecinin başında ise başta kendi sağlıklarını korumaları amacıyla sağlıkla ilgili ilk yardım konuları yer almıştır. İstanbul’da görev yapan misyoner C. Hamlin ironi ile karışık şekilde Osmanlı toplumunda “mahalleli her yabancıyı doktor sandıklarından kendi evine de tıbbi tedaviler için girip çıkanların sayısının

³³¹ M. Halidi- Ö.Ferruh, a.g.e., s. 146.

³³² M. Halidi- Ö.Ferruh, a.g.e., s. 80.

³³³ İlknur Polat Haydaroglu, a.g.e., s. 200.

*çok olduğunu ve burnu kanayan bir kadını tedavi ettiğini*³³⁴ anılarında anlatır. Sağlık Misyonunu etkin bir şekilde Protestanlaştırma faaliyetleri için kullanan Amerikan misyonierleri, sağlık misyonu ile ilgili faaliyetlerde gerçekten büyük başarı kazanarak Tıp Okullarından mezun olan doktor, eczacı ve dişçiler sayesinde sağlıkla ilgili bütün faaliyetleri kendi tekellerine geçirmişlerdir. 1909 yılından Harput'ta ilk eczaneyi de yine Amerikan Sağlık Misyonu açmıştır. Burayı işleten ise Melkon Lüleciyan isimli Ermeni'dir. Cumhuriyet döneminde Harput'ta büyük oranda doktor, eczacı ve dişçiler Ermeni asıllıdır.³³⁵ Sağlık misyonunda da Amerikan misyonierleri yerli destekçileri olan Ermenileri kullanmışlardır. Misyonierler Doğu Türkiye Misyonunun çalışma alanı içerisinde farklı dinî ve etnik unsuru etkileyebilmek için açtıkları sağlık misyonu bünyesindeki eczane ve hastanelerde "insanın olduğu yerde acılarda vardır. Acıların olduğu yerde de misyonierlik için uygun bir fırsat vardır,"³³⁶ düşüncesi ile Amerikan misyonierleri tarafından açılan Annie Tracy Riggs hastanesinde Mustafa Kemal'in tüm Amerikalıların sınır dışı edilmesi isteği üzerine 1922'de kapanışına kadar 7500 Ermeni hasta tedavi edilmiştir. Bu sayı bize, Harput'ta faaliyet gösteren Board misyonierlerinin sadece sağlık misyonu aracılığıyla ulaştıkları ve kendi inanç ve değerlerini aktarma fırsatı buldukları insanların sayısının o günün Harput nüfusunda oldukça büyük bir orana karşılık geldiğini göstermektedir.

Misyonierlerin çalışmaları sonucunda Ermeniler bir yandan kiliselerde, öte yandan kolejde çok yoğun bir eğitimden geçirilmişlerdir. "Bununla yetinilmez, yediden yetmişe, tek tek Ermeni ev kadınları ele alınır. İzmit ve Merzifon vb. yerlerde epeyce çalıştıktan sonra, 1870'de Harput'a gönderilen Amerikan kadın misyonieri Maria A. West, 'Romence of Missiong' (Misyonların Öyküsü) adıyla yayınladığı 700 sayfalık anılarında, Harput Ermeni kadınları ve kızları arasında nasıl yoğun bir eğitim çalışması yaptıklarını ayrıntılarıyla anlatır.

Yediden yetmişe bütün Ermeni kızları, kadınları, nineleri toplamış, kız ve torunlarıyla yan yana oturan Ermeni kadınlarına önce 'temizlik' dersi vermeye başlamış, temiz havayı anlatmış. 'Başkasının çiğneyip çıkardığı bir yemeği siz ağzınıza alıp yiyebilir misiniz?' demiz. Ermenilerin

³³⁴ Süleyman Büyükkarcı, a.g.e., s. 439.

³³⁵ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 178-179.

³³⁶ Hulki Cevizoğlu, Misyonierlik ve Siyasal Hristiyanlık, Ceviz Kabuğu Yayınları, Ankara, 2005, s. 165.

*kadınları öğürecek gibi olmuşlar. 'kirli hava işte odur' demiş. Ermenileri önce kasten silkeleyip sarsmak, ondan sonra öğretileri kafalarına sokmak istiyormuş ve çok başarılı oluyormuş. Temiz havadan sonra vücut temizliğine geçmiş. Ermeni kızlarına ve kadınlarına her sabah saçlarını taramalarını öğütlemiş. 'ama biz örgü yaparız, her gün saçımızı söküp tarayamayız ki' demişler. Amerikalı hemşire, 'sizde saçlarınızı örgü yapmazsınız, bizim gibi saç yaparsınız' demiş. Amerika usulü saç ermeni kızlarına yaymış. Sonra başka alanlara geçmiş. Banyo yapmayı, dikiş dikmeyi, mutfak işlerini vs. tek tek öğretmiş. Her ermeninin evine, mutfağına, yatak odasına kadar girip teftişte bulunmuş. 'Ermeni insanının ruhuna girdik, yaşamında bir ihtilal yaptık' diye öğütür.*³³⁷

Misyoner doktorların kullandıkları metodu ise S. A. Morison şöyle açıklıyor: *"Hastanelerde, ayakta tedavi olanlar arasında Hıristiyanlaştırma hususunda yapacağımız şey; onlara terbiyemiz İsa'nın prensiplerini ve onları kurtaracak marifeti verip yaşayan İsa kilisesinde faal üyeler haline gelmelerini hazırlamalıyız. Biz esas bu gayeler üzerinde ittifak halindeyiz. İkinci yol olarak ise; misyoner doktor Müslüman hastayı evinde ziyaret etmelidir. Bu hareket hastanın yanında doktorun ziyaretini bekleyen birçok Müslüman'ın toplanmasına vasıta olur.*³³⁸

Özellikle toplumda statüsü yüksek "kendi vatandaşlarına tesir etme imkânına sahip kimselere ve hürmet gören şahıslara misyonerlerin sokulabilmesi için hastanelerin misyonerlerin emrine verilmesi gerekir."³³⁹

Yıl boyunca ülke çapında misyoner doktorlar sağlık kuruluşlarıyla beraber gezerek bazen az bir meblağ karşılığında, çoğu zaman ise hiçbir ücret talep etmeden her din ve ırktan hastaya hastane ve dispanser hizmeti vermişlerdir. Anadolu'da sağlık hizmetleri konusunda yüksek bir grafik yakalayan misyonerler eğitimle ulaşamadıkları cemaatlerin arasına sağlık misyonuyla kolaylıkla girmeyi başarmışlardır.³⁴⁰

³³⁷ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 95 – 96.

³³⁸ M. Halidi- Ö.Ferruh, a.g.e., s. 70.

³³⁹ M. Halidi- Ö.Ferruh, a.g.e., s. 75.

³⁴⁰ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 172.

Hastanelerde tedavi gören hastaların misyonerlerin telkinlerine muhatap oldukları gibi hasta yakınları da bu misyoner faaliyetlerinden etkilenmiş veya misyonerler tarafından etkilenmek istenmişlerdir. Hastanede hastalara ilahi okuyan Dr. Mary ile bir hastanın yakını olarak hastanede bulunan bir Arap şeyhi arasında şöyle bir diyalog gerçekleşmiştir: “Şeyh soruyor:

- *Sizin inancınız nedir?*
- *Biz dünyanın kurtarıcısı olarak Hz. İsa'ya inanırız. Onsuz kurtuluş yoktur.*
- *Azizlerin kudretine inanıyor musunuz?*
- *Hayır*
- *Meryem'e ibadet etmiyor musunuz?*
- *Hayır*
- *Tasvirler de mi?*
- *Hayır*
- *O halde Müslümanlarla Protestanlar arasında tek fark olarak bizim Muhammed*

ve İsa'ya sizin ise sadece İsa'ya inanmanızı görüyorum. Eğer benim yolum doğru ise bütün Hıristiyanlar Muhammed'e inanacaktır yok eğer... ve eliyle boynunu göstererek bir kesme işareti yaptı. Bunun üzerine doktor:

- *Şimdi hangi din daha doğrudur? Vahşet ve gaddarlıkla muhtedi kazanmayı emreden İslâmiyet mi? Yoksa sevgi ve sulhu öğreten Hıristiyanlık mı?*

*Şeyh bir müddet düşündü ve bizim inançlarımızı sormaya başladı.*³⁴¹ Doktor Mary'in hasta tedavi ederken hasta yakınlarına Hıristiyanlığı anlatma çabası Sağlık Misyonunun en öncelikli görevidir.

Misyoner okullarına çocuklarını gönderme hususunda tereddütler yaşayan Müslüman kitleye ulaşma noktasında sıkıntı yaşayan misyonerler, bu sıkıntıyı aşmada sağlık hizmetlerini iyi bir araç olarak görmüşlerdir. Misyonerlerin “doktor tedavi ettiği hasta vasıtasıyla bütün Müslüman gruplar arasına girip propaganda imkânına sahip olur.”³⁴² Düşünceleri sağlık misyonunun ulaşmak isteyip de ulaşamadıkları her kesime ulaşip kendilerini ifade etmede nasıl bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

³⁴¹ Erol Güngör, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 64 – 65.

³⁴² M. Halidi- Ö.Ferruh, a.g.e., s. 69.

Türkiye’de görev yapan bir Sağlık Misyonu yöneticisi: “yüzlerce kilometrelik daire içinden gelen misyonerlerin hastaneleri ve eczaneleri vasıtasıyla tedavi edilen ahalinin bu tarz bir propaganda ile celp edildiklerini”³⁴³ anlatıyor.

Misyonerler “misyoner doktorun İncil’den canlı bir nüsha olmasını gerekli buluyorlar. Misyoner doktor sahip olduğu imkânla etrafındaki kitleyi değiştirip gerçek Hıristiyan yapmalı yahut onların içine en azından derin bir iz bırakmalıdır”³⁴⁴ der. Hipokrat yemini etmiş olmasına rağmen, bu yemini bozan misyoner Amerikan doktorlar,³⁴⁵ insanların en hassas ve yardıma muhtaç olduğu bir zamanda farklı bir gayeyle insanların acılarını teskin ederek bunu kullanmaları ne kadar gayri insani bir davranış içerisinde bulduklarının göstergesidir.

Her türlü davranış şeklini idealleri için kullanmaktan çekinmeyen Protestan Amerikan misyonerleri, Harput ve çevresinde Sağlık Misyonunu çok etkin bir şekilde kullanarak üzerinde yoğunlaştıkları Ermeni azınlığı kendi emelleri doğrultusunda yönlendirdiklerini görüyoruz.

3.1.5. Misyoner Okulları Sonrası Yerel Ermeni- Müslüman İlişkileri

19. yy.da Doğu Türkiye Misyonunun etkili olduğu Harput ve uç istasyonlarda yaşayan halkın genel yaşamı:

*“Türklerin bürokratik görevleri yerine getirdikleri, zengin tüccarların (özellikle Ermeniler) ticari bağlantıların kurdukları, Ermenilerle Türklerden oluşan zanaatkârların ise kasabalarda nüfusun bir bölümünü oluşturan vasıfsız işçi komumundaki topluluklarla ilişkiye geçtikleri bir ortakyaşam düzenlemesine dayanıyordu.”*³⁴⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nun Hıristiyan nüfusu, erken bir dönemden sonra Amerikan misyonerlerinin hedefi durumuna gelmiştir. Doğu Türkiye Misyonu bünyesinde çalışan ve diğer misyoner guruplarının aktif çalışmaları sonucunda dinî, siyasi ve etnik farklılıkların ortaya çıkarılması yönünde verilen eğitim ve yönlendirmelerin etkisiyle farklı din ve etnik unsurlar arasında kıpırdanmalar oluşmaya başladı. Özellikle bu bölgede “Müslüman-Hıristiyan ilişkileri hızla

³⁴³ Erol Güngör., a.g.e., s. 65.

³⁴⁴ M. Halidi- Ö.Ferruh, a.g.e., s.69.

³⁴⁵ Hulki Cevizoğlu, a.g.e., s. 165.

³⁴⁶ Şerif Mardin, B. Said Nursi Olayı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 101.

kötüleşmeye”³⁴⁷ başladı. Layard’ın ifade ettiğine göre 1843 yılında Bitlis’te meydana gelen olaylarda Botan Emirliği Kürtleri, Tiyari kasabasında yaşayan Hıristiyanlara yönelik olarak yaptıkları katliamı misyonierlerin burada kale gibi okul ve yatakhane inşa ederek yaptıkları tahriklerin sonucunda meydana geldiğini söyler. Bu olayların müsebbibinin Botan Emiri Bedirhan Beyin sarayında yaşayan Şeyh Taha isimli bir Müslüman âlimin, Botan Kürtleri arasında Misyonier çalışmalarına duyulan tepki sonucunda yaymış olduğu Hıristiyan aleyhtarı duyguları neden olmuştur.³⁴⁸

Doğu Türkiye Misyonunun faaliyet alanında “Osmanlı yönetimi üzerindeki nüfuzları dikkatlerden kaçmayacak olan Avrupalı güçlerin Müslümanlara karşı yerel Hıristiyan guruplarla işbirliğine yöneldikleri yolundaki söylentiler ve korkular, kaçınılmaz biçimde, Kürtlerle Hıristiyan guruplar arasındaki gerilimin daha da artmasına yol açtı...”³⁴⁹

Misyonier Gates, Ermeni olaylarının, Müslümanların Ermenilere kötü davranmalarından çıkmadığını söylemektedir. Bu olaylar çıkmadan önce Müslüman ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin gayet iyi olduğunu ifade eden Gates, bu ilişkilerin bozulmasına “büyük devletlerin Ermenileri kışkırtmaları sebep olmuştur”³⁵⁰ demektedir.

Misyonierler aracılığıyla Amerika ve Avrupa ülkelerini arkalarına alan Ermeniler arasında filizlenen bağımsızlık düşüncesi ve ardından bazı yerlerde Müslüman halkı taciz etmeleri sonucunda bölgede yaşayan Müslüman halktan Ermenilere karşı ciddi tavır alındı. Şarki Anadolu’yu muhtariyet yönetimine götürmek isteyen Ermeniler karşısında halkın tepkisi üzerine, bu durum 1878 yılında Berlin anlaşmasının 61. maddesinde, Avrupalılarca gündeme getirilerek Ermenileri koruyucu maddeler oluşturmuşlardır. “*Babiâli, ahalisi Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların icap ettirdiği ıslahatı bila tehir-i icra ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder*”³⁵¹ek Avrupa ülkelerinin Ermenileri korumalarına yönelik olarak ortaya koydukları irade Ermenilere yeni kazanımlar sağlıyordu.

---

³⁴⁷ Şerif Mardin, a.g.e., s. 102.

³⁴⁸ Şerif Mardin, a.g.e., s. 102.

³⁴⁹ Şerif Mardin, a.g.e., s. 104.

³⁵⁰ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 156.

³⁵¹ Necdet Sevinç, a.g.e., s. 270.

Rusya’da yaşayan Ermeniler bağımsız Ermeni devletinin kurulması yolunda yapmış oldukları çalışmalar, ve Berlin Kongresi’nin ardından Ermeni ihtilalci örgütleri faaliyetlerini artırdılar. Önemli ölçüde Hıristiyan nüfusunun yaşadığı Türkiye’nin doğu bölgelerinde kanun ve düzenin gün geçtikçe bozulması karşısında burada yaşayan Hıristiyanların durumu barış anlaşması görüşmelerinde ön plana çıkan bir konu olma özelliği kazanmıştır. Amerikan Board ve diğer misyoner grupların Ermeniler arasına yaydıkları dinî ve etnik duyguların harekete geçmeye başlamasıyla hem bölgede güven problemi yaşanmaya ve hem de bu sorun uluslararası arenada kendine yer bulmaya başlamıştır. Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Osmanlı’nın toplumsal yapısında ve azınlıklar üzerinde misyonerlerin etkisi büyük olmuştur.

Misyonerlerin çalışmalarıyla belli bir düzeye taşınmış olan Ermeni meselesi Müslüman halk arasında huzursuzluğa neden olmuştur. 1893–1894 yıllarında açıkça ortaya çıkan Ermeni ihtilalci faaliyetleri “belirli bir plana ve eş güdüme sahip oldukları yolunda açık belirtiler taşımaktadır.” Sason’da meydana gelen olaylar çok sayıda can kaybına yol açmıştır.

“Ermeniler Kürtlere haraç ödemeyi reddetmişler ve kendilerini silahla geri çevirmişlerdi. Bunun yanı sıra Ermeniler, şeyhlerin propagandalarının bir sonucu olarak aşiretler arasında oluşmaya başlayan dayanışmadan da ürkmüşlerdi. Sason olayının hemen ardından çıkan sonuç, yerel Müslüman halkın faaliyetlerinde çarpıcı bir canlanma oldu.”³⁵²

1895 yılına gelindiğinde olaylar Harput ve çevresine de sıçramaya başladı. 6 Ekim 1895 tarihinde Ma’muratü’l-Aziz Vilayetine bağlı Eğin kazasında, 4 Kasım’da Malatya sancağında, 7 Kasım’da ise Harput’a sıçramıştır. Bu olayın çıkış nedeni olarak görülen Fırat Kolejinin 11 Kasım 1895 yılında ateşe verilmesi üzerine okulun iki kısmı yanmış, diğer binalar da zarar görmüştür. Bu olaylar olurken Harput Misyonunun başında bulunan Dr. Calep Frank Gates olayların içinde kalmıştır.³⁵³ Amerikan misyonerlerinin kışkırtmalarıyla çıkan olaylardan sonra bozulan toplumsal ilişkiler misyonerlerin eseri olduğu görülmüştür.

Misyonerlerin aşıladığı milliyetçilik duygularıyla hareket eden Ermeniler, bu tarihte hiçbir görünür sebep yokken işyerlerini kapatarak, kiliselerde toplanıp

³⁵² Şerif Mardin, a.g.e., s. 106.

³⁵³ Erdal Açıksees, a.g.e., s. 114 - 115.

aldıkları karar gereği yoldan geçen Müslümanları öldürüyorlardı. Türklerin bu olaylara karışmama yönünde gösterdikleri davranışlar üzerine bundan cesaret alan Ermeniler Höseynik köyünde bir müfrezeyi pusuya düşürüp bir onbaşı ve birkaç er'i şehit etmişlerdir. Bu olaylara müdahale etmek isteyen Müslüman halka silahlı kuvvetler müdahale ederek Ermenilerin zarar görmesini önlemişlerdir. 1895 olayları ağır bir bilânçoyla noktalanmıştı. 1896 yılı sonunda Türklerden 498 ölü, 174 yaralı, Ermenilerden ise 754 ölü, 187 yaralı olduğu belgelerden anlaşılmıştır.³⁵⁴

Bu olaylar üzerine mali yöneticiler çeşitli tedbirlere başvurarak “*Ermenilerin üzerinde ve evlerinde hiçbir silah bulundurmamaları*” yönünde talimat vermişlerse de, yapılan aramalarda vilayet merkezinde 5000’den fazla silah, 300 civarında bomba, 40 kg. bomba fitili, 200 paket dinamit ve 5000 adet dinamit misketi bulunmuştur. Bu patlayıcılar ve silahlar tüm şehri havaya uçurmaya yetecek miktardadır.³⁵⁵ Müslüman halka ve Osmanlı devletine karşı Ermenilerde başlayan bu nefretin Misyonerlerin gelişiyle beraber başlamış olması, bu silahlanma çabasında misyonerin yardımcı olması ve misyoner kurumlarının depo olarak kullanılması gösteriyor ki bu olaylar Board misyonerinden kaynaklanmaktadır.

Harput’ta faaliyetlerini artıran misyoner destekli Ermeniler silahlanma konusuna önem veriyorlardı. Ele geçirilen bir mektupta, “112 adet silah, hepsi de en iyisi seçilmiş olarak önce Sivas’a oradan da Harput’a gönderilecektir.” Bütün bunlar, aralarında hiçbir husumetin olmadığı iki milletin arasına misyonerlerin girmesinden sonra Ermenilerin bir isyan ve katliam hareketine girişeceklerinin delilidir.³⁵⁶

Osmanlı Devletinde Ermenilerin güç duruma düşmeleri, misyonerlerin telkinleriyle silahlanıp komitalar kurmaları nedeni ile olmuştur. Bu komitacılık faaliyetleri önce hayır cemiyetleri adı altında başlamıştı. Çeşitli şekillerde faaliyet gösteren cemiyetler Harput’ta Ermeniler arasında milliyetçilik duygularını yaymak, Ermenileri silahlandırmak, asayiş bozucu olaylar çıkarmak, sonunda da ‘Ermeniler katlediliyor’ iddialarıyla kendilerini kışkırtan devletlerin müdahalesini sağlamak gayesiyle harekete geçmişlerdir.³⁵⁷

---

³⁵⁴ Ergünöz Akçora, *Tanzimat’tan Milli Mücadeleye Harput’ta Ermeniler ve Faaliyetleri*, T.D.V. Elazığ Şubesi Yayınları, Ankara, 1999, s. 140.

³⁵⁵ Azmi Süslü, a.g.e., s. 84.

³⁵⁶ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 136.

³⁵⁷ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 135.

Harput'ta çıkan isyanların hazırlık çalışması Amerika'da hazırlanıyordu. Misyonerlerin öncülüğüyle Amerika'ya giden Artin Vartanyan isimli bir Ermeni Harput'ta oturan Osep Serkisyan'a yazdığı mektupta, "*Van'da olduğu gibi Türk hükümetine karşı koymak için Harput'ta da bir isyan hazırlayınız size aldığım beş bin mavzeri yakında göndereceğiz*"³⁵⁸ diyerek silahların misyonerlerin ülkesinden temin edildiğini ortaya koyuyordu.

Yerel Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ihtilaflar çatışma boyutuna varmaya başlaması karşısında, hükümet tedbir alma yoluna gitmiştir. Bölgede yaşayan Müslüman Kürtleri denetim altında tutabilmek için uğraşan hükümet bu çabasında pek başarılı olamamıştır.

*"Konsolosların hepsi kentlerdeki hâkim saflaşmanın hızla bir Müslüman Hıristiyan saflaşması haline dönüşmekte olduğunu tespit etmişlerdi. Gerçi bu 1870'lerin başından itibaren bir ölçüde doğrudur; ama gene de Ermeni ve Kürt köylüler, Ermeni ve Türk tüccar ve zanaatkarlar, nihayet kentlerdeki üst tabaka insanlar arasında karşılıklı saygı ve işbirliği ilişkisi varlığını halen sürdürmekteydi. Ne var ki 1894 yılına gelindiğinde, artık Ermeniler bir tehdit unsuru olarak görülmeye başlanınca, bu durum hızla değişti... Müslüman nüfus, tüm Avrupa'nın ihtilalcilerle birlikte olduğuna ve yalnızca İmparatorluğun parçalanması ile ilgilendiğine ikna olmuştu."*³⁵⁹

Müslüman halk Misyonerlerin çalışmaları sonucunda bölgede meydana gelen değişimlerin Batılı ülkeler tarafından da desteklenmesini hazmedemiyordu. Tüm gelişmelerin Müslüman halkın zararına olduğu kanaatinde olan Müslüman halk, devletin yapmaya muktedir olmadığı iradeyi ortaya koyarak misyonerlere ve misyonerlerin yönlendirdiği Ermenilere karşı şiddete varan tedbirler alma yoluna gittiler.

I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da misyonerlik çalışmalarında ciddi bir kesinti olmuştur. Ülkeleri Osmanlıya karşı savaşta olan misyonerler, can güvenliğini sağlamak için yurt dışına çıkmışlardır. Yurt dışına çıkmayan misyonerler faaliyetlerini asgari seviyede tutarak tepki almalarını önlemek istemişlerdir. Savaşın öncesinde ve sonrasında misyonerlerin kışkırtmalarıyla isyan eden veya Anadolu'yu işgal eden güçlerle iş birliği yapan Hıristiyan azınlıklarla Müslüman halk arasında

³⁵⁸ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 141.

³⁵⁹ Şerif Mardin, a.g.e., s. 106.

ciddi sorunlar yaşandı. Müslümanlara ihanet ettikleri düşünülen Hıristiyan azınlıklara, Müslüman halk mesafeli durmaya başladı. Asırlarca bir arada yaşayan halklar arasında yarım asır süren misyoner varlığı tüm bölgede olduğu gibi Harput ve çevresinde de büyük huzursuzlukların yaşanmasına ve tehcir olayıyla azınlıkların yurtlarından çıkarılmasına neden olmuştur.

1914 yılına gelindiğinde büyük faaliyetler içinde bulunan Ermenilerin silahlandıkları Edvard isimli bir eczacının ihbarı sonucunda ortaya çıkmıştır. 1915 isyanında Amerikan Board misyonu öğretmen ve doktorlarının büyük desteği olmuş Okullarda isyan fikirleri işlenirken, hastanede isyana katılan Ermeniler için bir sığınak olarak kullanılmıştır. misyonerlerin yaydığı nefret tohumları olayların gün geçtikçe daha da büyümesine neden olmuştur. Askerî hastanede Ermeni doktorlar 100'den fazla hasta ve yaralı askere ilaç yerine zehir vererek ölmelerine neden olmuşlardır.³⁶⁰ Bu acı olay Harput toplumunda yaşanan toplumsal çatışmanın hangi boyutlara vardığını gözler önüne sermektedir.

Yıllarca kilise ve camileri yan yana olan Harput'taki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatlak o kadar büyümüşü ki, Ermeniler, Hogu (Yurtbaşı) köyünde caminin altına kadar tünel kazarak Müslümanların namaz kıldıkları bir sırada camiye havaya uçurma girişimlerinde bulunmak istemişlerdir. Olayının haber alınmasıyla bu girişim güvenlik güçlerince engellenmiştir.³⁶¹

Bir toplumu oluşturan değerleri ele alınırken: “bir madde, ötekisi de şuur olmak üzere iki ana unsurdan oluştuğunu görürüz. Toplumun maddi dayanakları onun toprağı, nüfusu ve maddi olan tüm unsurlarıdır. Toplumun şuru denilince de kolektif şuur adı verilen ve içerisinde toplumun inançları, normları ve değerlerinin dâhil buldukları manevi-ahlaki bütün akla gelmektedir.” Genel olarak toplumu inceleyenler toplumun bu iki yönünün bir birine sıkı sıkıya bağlı bir bütün meydana getirdiklerini ifade ederler.³⁶² Osmanlı ile bütünleşen Ermeni toplumunun hem maddi şuurunun oluşması için hem de Protestan anlayışı doğrultusunda manevi-ahlaki şuurunun oluşması için misyonerler eğitim sürecinde Ermeni cemaati arasında bir Ermeni toplumu oluşturma amacıyla çalışmışlardır. Dinsel bir cemaat teşkil etmenin yanında etnik duygularla hareket eden ve misyonerlerin dayattığı manevi-

³⁶⁰ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 143.

³⁶¹ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 143.

³⁶² Ünver Günay, a.g.e., s. 388.

ahlaki değerlerle bezenmiş bir Ermeni toplumu oluşturma amacı ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Harput'taki misyoner faaliyetleri, dinî bir hareketin aynı zamanda siyasi kaygılarda taşıyabildiğini en açık Şekilde bize göstermektedir.

Harput ve çevresinde her türlü teşkilatlanmada serbest olan Ermeniler bu serbesti sayesinde okul, hastane, kilise ve çeşitli maddi imknlara sahip olmuşlardı. Devletin tüm olanaklarından yararlanmasına karşın Ermeniler, misyonerlerin kışkırtmaları sonucunda komitalar kurup isyana kalkışması önceden haber alındığından bu çabaları sonuçsuz bırakılmıştır. Ermeniler, Amerikan misyonerlerinin yaydığı milliyetçilik duyguları nedeni ile bağımsız bir devlet kurma yoluna girerken tehcir uygulaması ile büyük bir hüsran yaşamışlardır. Tehcir olayı aynı zamanda misyonerlerinde bölgede bağımız bir Ermenistan devleti kurma fikrini sonuçsuz bırakmıştır.

3.2. Misyonerlik Etkisi İle Din ve Mezhep Değiştirenler ve Misyonerliğe Gösterilen Tepkiler

3.2.1. Ermenilerden Mezhep Değiştirip Katolik ve Protestan Olanlar ve Yerel Hıristiyan Mezheplerinin Tepkileri

Board misyonerleri faaliyet gösterdikleri her bölgede tepki ile karşılaşmışlardır. Özellikle azınlıklar kendi mezheplerinden olan insanların Protestan mezhebine geçmeleri karşısında ilk dönemde büyük tepki göstermişlerdir. Bu tepkiler Osmanlı yetkililerini kimi zaman; olaylara müdahale etme noktasına getirmiştir. Misyonerlerin bu çalışmalarına tepkiler cemaatler arasında zıtlaşmaları artırmıştır. Kimi zaman; Osmanlı'nın müdahalesi misyonerleri destekleyen ülkeleri konuya müdahil etmişken, kimi zaman misyonerlere halkın tepkisini önlemek için bu ülkeler müdahil olmuşlardır. Osmanlı azınlıkları misyonerlerin mezheplerine geçişlerini mezhep değiştirme olarak algılamamış, mezhep değişikliğini din değiştirme olarak görmüşlerdir. Bazen bu durum milliyet değiştirme olarak da algılanmıştır.

Misyonerler ilk dönemde Müslümanları Hıristiyan yapmaya çalışmış bunda başarılı olamayacaklarını anlayınca kendi dindaşlarına yönelerek farklı mezhepler arası misyonerlik yapmaya başlamışlardır. Misyonerler hedef kitle olarak seçtikleri Ermeniler üzerine yoğunlaşmalarının ardından Ermenilerin dinî otoritesi olan İstanbul'daki Gregoryan Patrikliği yöneticileri tarafından sert bir tepkiyle karşılanmış ve cemaatin koruyucu vasfıyla da, tedbir almaya gayret göstermişlerdir. Hatta misyonerler faaliyet gösterdikleri bölgelerde kendilerine Müslümanlardan daha çok Gayr-i Müslimlerden tepki gördüklerini, eğer Osmanlı yönetiminden ve kendi devletlerinden korkmasalar Ermeniler misyonerleri öldüreceklerini Boston merkeze gönderdikleri raporlarda görmekteyiz.³⁶³

İstanbul Ermeni patrikliği, Amerikan Board teşkilatının çalışmalarından oldukça rahatsız olmuştur. Misyonerlerin ülkelerine geri dönmelerini ve açmış oldukları okulları Ermenilere devretmelerini isteseler de misyonerler buna pek yanaşmamışlardır. Ermeni patrik sekreteri Baron Nişan daha da ileri giderek Amerikalıların açmış oldukları okullara giden öğrencilerin listesini isteyerek bunların hapsedileceğini söylemiştir. Alınan kararlarla Protestanlaşmanın önüne geçilemeyeceğini gören Ermeni Patrikliği, Protestanlarla ilişki kuranları aforoz ederek sürgüne gönderecek kadar cezaları ağırlaştırmıştır.³⁶⁴

Amerikan misyonerleri 1830'lardan sonra Ermeniler arasında başlatmış oldukları eğitim seferberliği neticesinde "1834 yılında İstanbul Beyoğlu'nda Ermeniler için açılan ilk misyoner okulu, Protestan misyonerler, eğitimle din propagandasını birlikte yürüttüklerinden ve Gregoryan Ermenileri Protestan mezhebine çekmeğe çalıştıklarından, önceleri Ermeni Gregoryan patrikhanesinin direnişiyle karşılaştılar. 1836 yılında İstanbul'da açılan ikinci misyoner okulu, Ermeni kilisesinin direnmesi üzerine iki yıl sonra kapatıldı."³⁶⁵

Harput'ta Protestan mezhebinden olan misyonerlerle rekabet edercesine faaliyet gösteren "Katolik Fransız misyonerlerinin etkisiyle Gregoryan Ermenilerden bazıları, mezhep değiştirerek Katolik mezhebine geçmişlerdir. Ermeni Murahhasası Bedros'un milletin bazılarıyla beraber Katolik mezhebini seçmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti nezdinde şikâyetlerde bulunulmuştur. Şikâyet üzerine

---

³⁶³ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 201.

³⁶⁴ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 201.

³⁶⁵ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 94.

Harput'ta vilayet yetkilileri tarafından ifadeleri alınması istenirken 'Mezhep serbestîsi sebebiyle tarafsız bir şekilde' de bir şart konmuştur. Bu da mezhep serbestîsinin, mezhep değiştiren dönmelerin suç teşkil etmeyeceğini ortaya koymasıyla beraber misyonerlerin çalışmalarında da büyük bir kolaylık göstermesine neden olmuştur.

İlk dönemlerde misyonerlerin çalışmalarıyla Protestan olan Ermenilere gösterilen tepkiler, Katolikliğe geçen Ermeniler için de gösterilmiştir. 1858 yılında Gregoryan mezhebine bağlı kalan Ermeniler, Katolik mezhebine geçenleri Ermeni olarak kabul etmedikleri için cenazelerini Ermeni mezarlığına gömdürmeyerek ve kiliselerine kabul etmeyerek mezhep dönmelerine karşı tavr almışlardır. "Harput'ta ölen bir Protestan Ermeni çocuğun, Ermeni mezarlığına gömdürülmemesi sonucu olaylar çıkmış" ve bu olayların yönetim tarafından engellenmesi istenmiştir.³⁶⁶ Misyonerler ile ilk karşılaştıkları dönemlerde misyonerlere karşı tavr alan ermeniler daha sonraki dönemlerde büyük oranda misyonerlere kucak açmışlardır.

Harput'ta olduğu gibi Osmanlının en ücra yerlerine kadar yayılmış olan misyonerler, kiliseler, hayır cemiyetleri, kolejler, okullar ve hastaneler ve Mustafa Kemal'in 'her türlü tahrikâtın ocağı' olarak tanımladığı konsolosluklar aracılığıyla Ermenileri kendi mezheplerine kazandırmaları karşısında Antep Ermenileri de şikâyetçi olmuştur.

*"Ayıntap naibine Ermeni taifesinden çukur mahallesinde oturan bazı Ermenilerin eski ayinlerini bırakıp kiliselere gelmedikleri ve millet-i Efrenciyanın (misyonerlerin) onlara menfi telkinatta buldukları için bazı Ermenilerin kadı naibine şikâyette buldukları..."*dile getirilmiştir. İstanbul'dan gelen cevabi yazıda *"Millet-i Efrencden kimi kişilerin kılık değiştirerek Anadolu'ya geldikleri, devlete cizye veren Ermeni ve Rumlar arasına girerek ayinlerini ifsat ettikleri ve fesatlık çıkardıkları haber alınmıştır... Bunların yakalanarak tecziyeleri"*³⁶⁷ istenmiştir.

Misyonerler açtıkları okulların dışında azınlıklara açtıkları okullarda da toplumsal nifakı hedeflemişlerdir. Azınlıklar bu okulların açılışından rahatsızlık duymuşlardır. Cemaat liderleri sık sık genelgeler yayımlayarak

³⁶⁶ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 206.

³⁶⁷ Azmi Süslü, a.g.m., s. 28 - 29.

misyonerlerin açtıkları okullarda dil ve ilim öğretmek bahanesiyle kendilerini din ve milliyetlerinden koparmak istediklerine dair yakınmaları olmuştur.³⁶⁸

3.2.2. Müslümanlardan Hıristiyan Olanlar ve Müslüman Halkın Tepkileri

Osmanlı devletinin Harput'a sağladığı imkânlar ile Ermeniler maddi, manevî ve sosyal yönden çok gelişmişlerdir. Müslümanlar, Harput ve çevresinde yaşayan azınlıklara gayet iyi davranıyor ve huzuru sağlıyorlardı. Bu huzur içinde ziraat, ticaret, kuyumculukla uğraşan Ermeniler, kazançları diğer halka göre daha iyi olduğu için daha iyi bir seviyede müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Bunun yanında azınlıklar en iyi okullarda okuyup yetişmişlerdir. Türklerin okuma-yazma oranının düşük olması nedeniyle Ermenilerin birçoğu devlet kademelerine yerleşmişlerdir.³⁶⁹

Azınlıklara ait olan okullarda ve yabancı okullarında okuyan Müslüman öğrencilere yönelik yönlendirme çalışmaları bulunan misyonerler, Müslüman öğrencilerin misyonerlerle doğrudan ilişki kurabilmelerini sağlamak için önce bu öğrencilerin dinî ve milli duygularını hedef alarak bu düşüncelerini ortadan kaldırmak istemişlerdir. Misyonerler Müslüman öğrencilere Batı medeniyetini, 'insanca yaşamın koşulu' olarak dayatmışlardır. Batı medeniyetini, modern, çağdaş, bilimsel ve medeni duygularla donatılmış bir aydının seçmek zorunda olduğu yaşam biçimi olarak lanse ederek, İslâm düşüncesini gözden düşürmeye çalışmışlardır. Bunun yanında Türk toplumunda önemli bir rol alıp, okullarda öğrendikleri değerleri Türk toplumuna anlatmak ve yansıtmak misyonunu aşlamışlardır.³⁷⁰ Buna karşın Müslüman toplum 'Hıristiyan'dır' anlayışıyla misyonerlere karşı tepki göstermiştir. Tepki göstermeyenler de mesafeli durmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devletinde ihtida eden bir Ermeni için, "*papazın, ebeveyninin veya velisinin nasihatleri alınır, ısrar edecek olursa, bu konudaki İslâmî formalite yerine getirilir*"³⁷¹ gibi imtiyazlar tanınmıştır. Bir Ermeni'nin Müslüman oluşu durumunda veli iznini şart koyan Osmanlı hükümeti, misyonerlerin eğitim faaliyetlerine tabi

³⁶⁸ Necdet Sevinç, a.g.e., s. 204.

³⁶⁹ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 128.

³⁷⁰ Halit Ertuğrul, a.g.e., s. 263.

³⁷¹ Azmi Süslü, a.g.e., s. 9.

tutulan bir Müslüman'ın din değiştirmesi durumunda önleyici bir tavır almadığı anlaşılmaktadır.

Misyoner C. Hamlin'in anlattığına göre o günün Osmanlısında Müslümanların Hıristiyanlardan nefret etmelerinin sebebi olarak: “Hz. İsa'ya inandıkları için değil, Hz. Muhammed'e düşman oldukları, resimlere taptikları, ekmeğin Allah oluşuna inandıkları ve o ekmeği yemenin insanı kurtaracağına inanmalarını”³⁷² gösterir.

Misyonerlerin yöntem olarak kullandıkları, çocukları oyuncak, şeker ve yiyeceklerle etkileme biçimini Harput'ta görev yapan misyonerler de kullanmışlardır. İslahat Fermanı'yla beraber gelen özgürlüklerle beraber misyonerler bu rahatlamayı kullanarak yerli yardımcılarıyla beraber “mezheplerine adam kazandırmak için kitap satmak maksadıyla köy köy dolaşmışlar ve aynı maksatla çocuklara şekerle birlikte kitaplar dağıtmaya”³⁷³ başlamaları karşısında halktan büyük bir tepki görmüşlerdir.

Amerikan okullarında az sayıda da olsa öğrenim gören Müslüman çocuğa, “ders kitaplarındaki Türklük aleyhtarı ifadeler sansürsüz olarak Türk tebaasından olan talebeye okutulur, öğretilirdi... Esasen birçok okulun idaresi papazların elinde olduğundan Müslüman talebe Hıristiyanlar gibi kiliseye götürülerek ibadet ettiriliyordu.”³⁷⁴

Protestan misyonerlerin etkisiyle Ermenilerin çıkardığı olaylar gün geçtikçe yükseliyordu. Ermenilerin bazı iddialarda bulunduğu gerekçesiyle teftiş tedbirlerle beraber, yetkililer tarafından inzibat ve propaganda yoluyla da tedbir alınmaya çalışılmıştır. 1890 yılında Zaptiye Nezareti'nden gönderilen bir yazıda,

“Ma'muratül-Aziz fesat merkezinin en önemli üyelerinin öğretmenler ve papazlar olduğu ve Sivas'a gelen Amerika Birlik Devletleri uyruklu Dr. Akbaryan'ın da en çulğun fesatçılardan biri olduğu belirtilerek Akbaryan'ın sınır dışı edilmeye çalışılması, Ma'muratül-Aziz'deki papaz ve öğretmenlerin isimlerinin de vilayete bildirilerek, tedbir alınması”³⁷⁵ istendiği kaydedilmektedir.

Harputlu şair Hacı Hayri Bey'e ait olduğu bilinen Ermenice kelimelerle karışık olarak Türkçe yazılmış olan bir hicviyede,³⁷⁶ 1895 yılında Harput'ta Ermenilerin çıkardığı taşkınlıklar ve sonuçları üzerinde durulmaktadır. Hacı Hayri

³⁷² Süleyman Büyükkarcı, a.g.e., s. 442.

³⁷³ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 82.

³⁷⁴ Necdet Sevinç, a.g.e., s. 207.

³⁷⁵ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 242.

³⁷⁶ Bu şiir, Harputlu Feyzo bey-zade Ahmet Bey tarafından ezbere söylemiş ve Osman Demirtaş tarafından 27.12.1956 da daktilo edilmiştir. Manzume, Abdulkadir Yuvalı tarafından Atatürk Üniversitesinde 8-12 Ekim 1984 teki bir sempozyumda dinleyenlere sunulmuştur.

Bey ağır bir üslupla yazdığı hicviyede Amerikalı misyonerlerin Ermeni toplumu üzerinde oynadıkları oyunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu hicviye o dönemdeki Müslüman ahalinin, misyoner faaliyetlerinin gerçek amacının farkında olduğunu göstermektedir.

Hacı Hayri Bey Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan hayaliyle başlattığı olayların sonucunda, perişanlıklarını şöyle ifade eder:

*“Aşan, Zavak, Dundavrikler hani sizde fedai
Tüfenk sesi işitince hep oldunuz cüdai (ayrı ayrı yerlere kaçıştınız)
Ermenistan olmuş deyu kurarken hülyayı*

Sebepten oldu gözü yaşlı ağzı eğri bok nişan
Beylik gelir deyu sizi böyle etti perişan”³⁷⁷

Ma'muretül-Aziz Vilayetinin yakınında bulunan Mornik Keşişin faal rol oynadığını düşünen Hayri Bey, olayların akabinde o dönem Harput'taki Fırat Kolejinde müdürlük yapan Dr. C. F. Gates bulunmasına rağmen Mister Barnım(Dr. Hernam N. Barnum)'ı ön planda göstermesi ve bu olayları Amerikan yetkililerine şikayet eden kişinin de Dr. Hernam N. Barnum olması, Barnum'un resmi görevlilerin üstünde gayri resmi bir yetkili olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

*“Ateş düştü Mornikteki o cenabet keşişe
Bırakın ki Derder Emo dünyasını değişe*

i. Kınaro Teslimerik haber verin herkese

*Mister Barnım korkusundan kaçıp girmiş kümese
Bacı kunem çışmaret çağaliyan merere*

Fedailer urer Daciklerin şerere” (inanın ki Ermeni fedaileri Müslümanların kundaktaki çocuklarını, annelerini ve bacılarını acımaksızın vururlardı).³⁷⁸

Ermenilerin bu olaylardan önce yaşadıkları rahatlığın ardından düştükleri durumu ifade eden Hacı Hayri Bey:

“Karyolada yatar iken iş kaldı mı hesire(yer sergisi)

Köpek gibi Ermeniler kemik arar kemire

Mister Barnım (Dr. Hernam N. Barnum) yazar ise yazadursun sefire (ABD büyük elçisine)”

Hicviyede anlatıldığı üzere, olay çıkaran Ermenilerin teslim olduklarını ve yıkılan bu binaları kimlerin yapacağını ve dul kalanlara kimlerin sahiplik

³⁷⁷ Naci Onur, Harputlu Hacı Hayri Bey, İzzet Paşa Vakfı Yayınları, Elazığ, 2004, s. 241.

³⁷⁸ Naci Onur, a.g.e., s. 241.

edeceğini sitemle anlatmaktadır. Hacı Hayri Bey, Harput'ta efendi konumunda bulunan, ticaretle zengin ve müreffeh bir hayat yaşayan Ermenilerin içine düştüğü fakirliğin boyutunu ve Okul öğretmenlerinin olayların çıkışına sebep olarak görüldüğünden okullarında oturmalarını ve kendi işleriyle uğraşmaları gerektiğini şu mısralarla anlatıyor:

Hacı Vehbi demedi mi İslâmistan olacak

Ermenistan hülyaları böyle destan olacak

Milletin en zenginleri zir-i destan olacak

Harput içinde düvel-i saire sen idin tek

Ermenistan mı olur sen olasın beg

Belanı buldun pe...k Mektepte otur bo... kek³⁷⁹

(Hacı Vehbi bu yerlerin İslâm toprağı olacağını söyledi, Ermenistan hayalleri de böyle destan olacak, bu milletin en zenginleri de alt seviyeler de ağızdan ağıza dolaşan destan haline gelecek. Harput içinde sadece Ermeniler başka bir devletten idiler, burası Ermenistan olacak sen de buranın beyi mi olacaktın, a teres şimdi belanı buldun, mektepte otur da b.... oyna.)

1895 Ermeni olaylarının Harput'ta yankıları geçmeden Fırat Kolejinin mezuniyet töreninde kolejin müdürü, Dr. Caleb Frank Gates'in "Çok yaşa Ermenistan" diyecek kadar Ermenilere cesaret vermesi ve olaylar sırasında Ermenilerle beraber hareket etmesinden oldukça rahatsız olan halkın, misyonerlere ateş ettiklerini, misyonerlerin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu olayın tetiklediği diğer münferit olaylar üzerine Müslüman halk, kolejin binalarını yakmışlardır fakat bu olaylarda can kaybı olmamıştır.³⁸⁰

Misyonerlerin okullarında ender olarak kayıt yaptıran Müslüman ailelerin çocukları bulunmaktaydı. Cumhuriyetin kuruluşuna doğru güç kaybeden misyonerler kurumları, cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra Mustafa Kemal tarafından kapatılmıştır. Bursa'da faaliyet gösteren Amerikan Kız Koleji öğrencilerinden 3'ünün din değiştirip Hıristiyan oldukları haberlerinin yayılması üzerine bu okul da M. Kemal Atatürk'ün direktifiyle kapatılmıştır.³⁸¹

Misyoner faaliyetlerinin XIX. yy. ve XX. yy.ın başlarında Anadolu'da göstermiş oldukları üstün çaba ve fedakârlık karşısında, toplumumuzun herhangi bir

³⁷⁹ Naci Onur, a.g.e., s. 241.

³⁸⁰ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 265.

³⁸¹ Ş.Gündüz- M. Aydın, a.g.e., s. 39.

çalışma içerisine girmemesi üzerine M. Akif Ersoy bu duruma şöyle sitem etmektedir;

“Misyonerler, gece gündüz devretmedeler,
Ulema vahy-i ilahiyi mi bilmem bekler?”³⁸²

3.2.3. Yönetimin Tepkisi ve Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti, Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı doğu bölgesini hâkimiyeti altına aldığı 16.yy.dan itibaren yerel Ermeni ve Kürt hâkimiyetine önemli ölçüde özerklik tanımışlardır. Bu özerlik sayesinde bölgede oluşan gevşek yetki bağları ancak bir nebze olsun Tanzimat dönemi ile birlikte sıkılaştırılmıştır. Amerikan Board Misyonerlerinin faaliyet gösterdiği dönemde de “bütün bölge karmaşık aşiret ilişkilerinin, gevşek aşiret federasyonlarının, etnik birimlerin ve dinî grupların damgasını taşımaktaydı.”³⁸³ Merkezi yönetimden kopuk olarak yaşayan bölgedeki halklar arasındaki misyoner faaliyetleri etkin bir şekilde kontrol edilmemiştir. Halktan gelen ender şikâyetler üzerine yönetim bazı tedbirler almak istemişse de yönetimin karşısına yabancı devletlere ve vatandaşlarına tanınan imtiyazlardan doğan haklar çıkmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, misyonerlerin faaliyetlerine doğrudan müdahale edememiştir. Misyonerler Osmanlı topraklarında o kadar rahat etmişlerdir ki, Katolik misyoner Emile Lagrand, “Gönül isterdi ki, Katolikler Osmanlı padişahının ülkesinde olduğu gibi Hollanda’da da rahat etsinler”³⁸⁴ demektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda misyoner okulları açıldıkları ilk dönemlerde gayet tedbirli çalıştıklarından hiç şüphe çekmemiştir. 1860’lara gelindiğinde ise bir okulun olduğu yere ikincisi yapılmaya başlanması ile Osmanlı idaresi bu okullar üzerine biraz daha eğilerek konuyu ele alıp siyasi faaliyetlerin boyutlarının farkına varmıştır. Bu fark edişten sonra misyonerlere karşı tedbir alınması için devletin yapabileceği bir şey kalmamıştır. Zaten misyoner faaliyetlerine karşı her hangi yasal bir müeyyide de bulunmamaktadır.³⁸⁵

Misyoner okullarının siyasi faaliyetlerin farkına varan yöneticiler mevcut olan müfettişliklere “*Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları*” müfettişliği ilave

³⁸² Mehmet Akif Ersoy, Safahat, Feza Gazetecilik, İstanbul, s. 334.

³⁸³ Şerif Mardin, a.g.e., s. 73.

³⁸⁴ Necdet Sevinç, a.g.e., s.206.

³⁸⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, TDV. Yayınları, Ankara, 1996, s.28–29.

etmişlerdir. Bu kurum sayesinde yabancı okulları denetleyerek bu okulların zararlı faaliyetlerine engel olmak istemişlerdir.³⁸⁶

Amerikan Protestan misyonerlerinin okullardan mezun olan öğrencilerin Ermeni olaylarında önde sırada yer almaları Osmanlı devletini bazı tedbirler almaya yöneltmiştir. Ermeni olaylarının önlenmesi için sadaret makamı;

“Protestan okullarının buldukları kazaların kaymakamlarının lisan bilenlerden alınması ve bu vilayetlerin periyodik teftişi için bir veya iki müfettişin tayini özel okulların teftişi maddesiyle ilgili nizamnamenin, maksadı sağlayacak şekilde tanzim edilerek, sefaretlerinde muvafakatını alarak yürürlüğe konması, Protestan Misyoner Okulları'nın sıkı kontrolü ile bunların kapatılmasını gerektirecek delillerin toplanması, mülkiye mekteplerinden Rum, Ermeni ve Arap lisanlarından birinin kaymakam adaylarından mecburi olarak öğretilmesi dışardan gelen zararlı yayınların yurda sokulmaması, basımehlerinin teftişine ait yapılan fakat bazı maddelerine sefaretlerinin itiraz etmeleri üzerine geri kalan nizamnamenin, yeniden ele alınarak kısa sürede yürürlüğe konulması...”³⁸⁷ nı istemektedir.

Tanzimat fermanından sonra yabancıların açacağı okullar izne tabi tutulmuştur. Fakat bu uygulanamadığı gibi buna pek uyan da olmamıştır. 1860'larda Gümrük Nizamnamesi'ne okullara gelen araç-gerecin kontrol edilmesi şartı konmuştur. Kontrollerin başlaması misyoner okullarının denetimi açısından olumlu bir gelişme olarak görülse de, bu ancak 1895 yılında uygulanabilmiştir. Bu tarihte Avrupalı ülkeler bir araya gelerek gümrüklerden okullara gelen araç-gerecin kontrol edilmesi şartını kaldırması için Osmanlı devletini protesto etmişlerdir. Bu protestoda Osmanlı'nın aldığı karardan vazgeçmesi için 'Israrlı davranılırsa savaş çıkabilir, aramızda her türlü siyasi ilişki kesilebilir' denmektedir. Bu protesto kararını Osmanlıda Okulu bulunmayan Belçika ve Hollanda'da imzalamıştır.³⁸⁸

Osmanlı Devleti, misyoner okullarına gelecek her türlü araç ve gereği kontrol etme yönünde ortaya koyduğu kararlılığı uygulamada gösterememiş veya göstermesine baskılarla engel olunmuştur. Amerikalı misyonerlere Erzurum gümrüğüne üç sandık kitap gelmiştir. Burada bu kitapları kontrol edebilecek kimse olmadığından Mersin gümrüğüne gönderilmiştir. Burada bir hafta depoda bekletilen

³⁸⁶ Hidayet Vahapoğlu, a.g.e., s.128.

³⁸⁷ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 246.

³⁸⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.m., s. 28 - 29.

kitapları almaya gelen Amerikan misyonerlerinin depodan kitapları alıp valiye çıkmaları üzerine, Vali daha önce İngilizce bilen birini bulup kitapları kontrol ettirmiştir. Kontroller sonucunda zararsız olarak tespit edilen kitaplar misyonerlere teslim edilmiştir. Misyonerlerin yabancı kaynaklardan beslenmelerini engellemek isteyen Osmanlıdan, misyonerler kitap talebinde bulunmuşlardır ama Osmanlı devletinin böyle bir talebe cevap verecek yayını bulunmadığından Osmanlı'nın diyecek bir şeyi kalmamıştır.³⁸⁹

1892–1898 Doğu Anadolu'daki Ermeni olaylarının sorumlusu olarak gördükleri Amerikalı misyonerlere ve kurumlarına Müslüman halk tarafından saldırılar olmuştur. 1895 yılında Harput ve Maraş'ta halkın Board'ın mülklerini yakması üzerine Amerika, misyonerleri korumak için üç harp gemisini Türk karasularına göndermiştir. Bunun karşısında Amerikan konsoloslarının çıkardıkları zarar faturalarını gecikme faiziyle beraber misyonerler Osmanlı hükümetinden tanzim etmişlerdir.³⁹⁰ Misyonerleri destekleyen ülkelerin savaşı göze alacak şekilde koruma refleksi göstermeleri karşısında Osmanlı geri adım atmak zorunda kalmış ve bu durum misyonerleri daha da cesaretlendirmiştir.

Misyonerlerin Osmanlı topraklarında faaliyete başladığı ilk dönemlerde Osmanlı hükümeti misyoner faaliyetlerine seyirci kalmıştır. Misyonerler faaliyetlerinin başladığı dönemde Türkiye Misyonunu kurmakla görevlendirilmiş olan misyoner William Goodell ile İstanbul Maslahatgüzarı C. David Porter aynı evi paylaşmışlardır. 1831 tarihinde Amerika ile Osmanlı arasında ilk resmi ilişkiyi başlatan İstanbul Maslahatgüzarı C. David Porter ile II. Mahmud arasındaki sıkı ilişkiler sayesinde misyonerler ilk gelişleriyle beraber padişa kadar rahatça ulaşabildiğini göstermektedir.³⁹¹

Misyonerler eğitim kurumlarını azınlıkların nüfus yoğunluğunun olduğu yörelerde açmışlardır. Faaliyetlerinde azınlıklara önem vererek onları desteklemeleriyle azınlıklar sorununun çıkmasında önemli rol oynamışlardır. Özellikle Ermenilere olan yardımları ve Ermeni sorununa olan etkileri sonucunda bir asırlık bir problem ile Türkiye'yi baş başa bırakmışlardır. Bu

³⁸⁹ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.m., s. 29 - 31.

³⁹⁰ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 158.

³⁹¹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 33.

problemin çıkışında eğitim kurumlarının oynadığı rol büyük olmuştur.³⁹² Eğitim kurumların büyük çoğunluğu ruhsatsız ve denetimsiz olduğundan dolayı misyonerlere istedikleri biçimde hareket etme kolaylığı sağlamıştır.

Harput'taki Fırat Kolejinde 1878'den 1892 yılına kadar okulun müdürlük görevini C. H. Wheeler yaptığı halde ruhsatsız olarak görev yaptığı ve herhangi bir denetime tabi tutulmadığı için işleyişi ve yönetimi hakkında resmi kayıtlarda müdür olarak Harput misyonunun en faal üyesi olan Dr. Herman N. Barnum olarak görülmüştür. Fırat Koleji "Amerikalılar tarafından tesis edilmiş olan cesametli bir Protestan mektebi" olarak resmi kayıtlarda görülmüş ve istatistiklere dahil edilmiştir.³⁹³ Okulun varlığından haberdar olan Osmanlı yöneticilerinin okul müdürünü bilmemeleri müessesenin denetime tabi tutulmayışının en güzel örneğidir.

Amerikan yetkililerinin misyonerlere hazırlattıkları raporlarda, "heyetlerin genellikle mahalli idarelerle aralarının iyi olduğu, okullaşmaya bir engel bulunmadığı ve son beş yıl içinde açılan okullarını bir Amerikalının gizlice idare ettiği, mahalli idareler tarafından Amerikalılara düşmanca bir tavır alınmadığı,"³⁹⁴ şeklinde söylemeleri gösteriyor ki Amerikan Board teşkilatının bünyesinde çalışan misyonerler Osmanlı yönetimiyle çok ciddi bir olumsuzluk yaşamamışlardır. Hatta olumsuzluk yaşadıkları devlet kademesindeki bazı görevliler misyonerlerin şikâyeti üzerine zor duruma düşmüşlerdir.

*"Müslümanların kendilerinin kalemlerinden (şikâyetlerinden) korktuklarını ve Amerikalı misyonerlerin dolaylı olarak bir Avrupalı konsolosun etkisine sahip olduğunu, İngiliz-Amerikan işbirliği neticesinde İstanbul İngiliz Elçisi Henry Loyard ile haberleştiğini ve bir müddet önce kendilerine kötü davranan bir paşanın İstanbul'dan keskin bir azar işittiğini"*³⁹⁵ belirten Board yetkilileri etkilerinin ne kadar büyük olduğunu dile getiriyordu.

Babıâli tarafından yerel yöneticilere gönderilen yazıda, Harput'taki Amerikalıların on beş bin lira para sarf ederek yüz yirmi odalı büyük okullar yapıldığını, bazı günler okulun inşaatında yüz yirmi işçinin çalıştığı belirtilmiştir. Padişahın emri dışında bir çalışmaya girdikleri anda bu okulun

³⁹² İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 144.

³⁹³ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 103.

³⁹⁴ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 110.

³⁹⁵ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 110.

inşaatının derhal durdurulması istenmektedir. “Anadolu’nun göbeği demek olan Harput’ta” bu Amerikan okulunun bulunması hoş bir durum olarak görülmemiştir. ‘İslâm ahâlisinin çocuklarının -Allah korusun- dinî akidelerinin bozulmasına sebep olacağından’ bu okullara ruhsat verilmemesi gerektiği belirtilir. Harput’taki okulların ihtiyaca cevap vermemesi durumunda yeni okulların derhal yapılması istenerek Müslüman çocuklarının bu okullara gitmelerini İstanbul hükümeti engellemek istemiştir.³⁹⁶

Amerikan Board misyonerleri 1891 yılında Fırat Kolejine ek bina yapılması konusunda mahalli yöneticilerden izin talebinde bulunmuşlardır. Mahalli yöneticiler okulu vergiye tabi tutmuşlardır. Bunun üzerine misyonerler elçiliklerine şikâyet ederek vergiden muaf tutulmalarını istemişlerdir, “*Amerikan elçisi konuyu Bab-ı Ali’ye bildirerek Harput’taki Amerikan Okullarına yapılan ek bina için mahalli makamlarca konulan verginin kaldırılması için bir ferman buyurulmasını arz ederler.*”³⁹⁷ Daha sonra vergi şartı kaldırılarak okulun ek binasının yapılmasını sağlamışlardır.

1895’te yaşanan olaylardan kısa süre sonra faaliyetlerini eski düzeye getirmeyi başaran Amerikan Misyonerleri Ma’muratü’l-Aziz Vilayetinin köylerinde de okul açma girişiminde bulunmuşlardır. 1897 yılında Mornik Köyünde okul açmak isteyen misyonerlere mahalli yöneticiler tarafından 95 olaylarının çıkışından misyonerleri sorumlu tuttıkları ve okul açılması için izin istenen yerlerin ahâlisinin çoğunlukla Müslümanlardan olmasından dolayı izin vermeyerek mevcut okulların yeterli olduğunu bildirmişlerdir. Bu olaylardan sonra misyonerlerin faaliyetleri sıkı bir denetime tabi tutularak faaliyetlerinin engellenmesi için çalışılmıştır.³⁹⁸

Osmanlı yönetimi, Ermeni halkının dinî ibadetlerini yapmalarını sağlamak için 25 Mart 1857 yılında Harput’a bağlı Yenice köyünde kilise yapma kararı almıştır. Yine 1846 yılında Harput’a gönderilen fermanda; Ermenilerin ayinlerine davet için tahta çalmaları öteden beri bir adet iken bazı Müslümanların müdahalesi karşısında patriğin İstanbul’a yazdığı arz

³⁹⁶ Erol Güngör, a.g.e., s. 118 - 119.

³⁹⁷ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 112.

³⁹⁸ Erdal Açıkse, a.g.e., s. 121.

doğrultusunda Ermenilerin ayinlerine herhangi bir surette müdahale edilmemesi istenmektedir.³⁹⁹

Amerikalı Misyonerler sıkıntı yaşamamak için ABD yönetimiyle ve dışişleri bakanlığıyla işbirliği yapıyor görünmemeye özen göstermişlerdir. Ancak ABD senatosu aracılığıyla da Osmanlı yönetimi üzerinde her türlü baskıyı ve yaptırım gücünü kullanmaktan da geri durmamışlardır. Amerikalı misyonerler başta kendilerini ilgilendiren konular olmak üzere pek çok alanda ve değişik platformda siyasi yaklaşımlar göstermişlerdir. Misyonerler o kadar ileri gitmişlerdir ki, Osmanlı devletinin bir iç meselesi olan Hıristiyan azınlıklardan olanların askerlikten muaf tutulması konusunda değişik platformlarda çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar gösteriyor ki Misyonerlerin faaliyet alanları okul veya hastane gibi kurumlarda okuma yazma bilmeyenlere okuma yazma öğretme veya hastaları tedavi etme gibi amaçların dışında azınlıkları, özelde ise Ermenileri Amerikanın çıkarları doğrultusunda yönlendirmektir.⁴⁰⁰

Osmanlı devleti itilaf devletleri tarafından işgal edildiğinde ilk olarak bu devletlerin askerleri misyonerlerin açtıkları okullara ulaşarak buraları kendileri için karargâh olarak kullanmışlardır. Fransızlar Antep'e geldiklerinde Anadolu Kolejine yerleşmişlerdir. Antep'ten çekilmek zorunda kalınca en son otuz kadar askerleri bu okulda kalmıştır. Son Fransız askerlerinin ayrılışından sonra halk intikam alırcasına Anadolu Kolejine saldırıp taş üzerinde taş bırakmayarak yerle bir etmişlerdir. Amerikalıların Harput'tan ayrılışında da aynı manzaranın yaşanmış olması halkın misyonerlere ve misyoner kurumlarına duydukları nefretin bir göstergesidir.⁴⁰¹

Misyonerlerin etkin olduğu Doğu bölgesinin gün geçtikçe karışması Osmanlıyı tedirgin etmiştir. 1892 yılında Osmanlı yönetimi, Doğu bölgelerinde halkın misyonerlere meyletmesi konusunda kaygılanması üzerine Kürt halkı üzerinde söz sahibi olan aşiret reislerinin ve toplumda kabul gören kişilerin çocuklarını okutmak için "Aşiret Mekteb-i Hümayun'u " kurmuştur. Bu okul

---

³⁹⁹ Ergünöz Akçora, a.g.m., s. 133.

⁴⁰⁰ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 19.

⁴⁰¹ Hidayet Vahapoğlu, a.g.e., s. 148.

sayesinde önde gelen Kürt ailelerinin çocuklarının misyonerlerin ağına düşmelerine engel olunmak istenmiştir.⁴⁰²

Sultan II. Abdulhamid yüzde doksanının ruhsatlarını verdiği Protestan okullarına daima endişe ve şüphe ile bakmıştır. Bu okulları ciddi tehlike olarak gören II. Abdulhamid, “*Ermeni harekâtında tertip olmadığını söylemek gülünç olur. Bu harekât, Merzifon’daki dinî mektebin kuruluşundan sonra başlamıştır. Bu mektebi bitirenler Ermenileri bir millet halinde birleştirmek gayesiyle komiteler teşkil etmişlerdir*”⁴⁰³ demektedir. Sultan II. Abdulhamid Osmanlı’nın son dönemlerinde çıkan olayların kaynağında misyoner teşkilatlarını görmüş olmasına rağmen misyoner kurumlarını destekleyen ülkelerin siyasî, ekonomik ve hatta askerî tedbirler almaya kalkışmaları karşısında bu kurumların faaliyetlerini engellemek için ciddi bir yaptırım uygulayamamıştır. Sadece misyoner teşkilatlarının açmış olduğu müesseselere ruhsat vererek bu kurumların belli bir disiplin altına alınmasını amaçlamıştır.

ABD’nin misyonerleri en üst seviyede desteklemiş olmaları yadırganacak bir durum değildir. Bu destekle ABD bir bakıma kendi nüfuzunu genişletmiş oluyordu. ABD ve diğer Avrupa ülkeleri misyonerler konusunda Osmanlı’yı sıkıştırıyorlardı. Osmanlı Devletinin misyonerlere karşı tutumu da bundan sonra değişmiş oluyordu. “Türkler bazı misyoner okullarını kapatmak istediler. Fakat misyonerlikle hiçbir ilişkisi bulunmayan bir siyasi baskı karşısında geri adım atmak zorunda kaldılar.”⁴⁰⁴

3.3. Misyonerlik Sonrası Göç

1850’li yıllara kadar ne Harputlular Amerika ve Amerikalıları ne de Amerikalılar Harput ve Harputluları tanırlardı. Görünüş itibariyle hümanist ama aslında emperyalist bir düşünce ile Harput’a gelen misyonerler Harput’u Amerikalılara tanıttı. Amerikan misyonerleri, Harput’a büyük ilgi duymuşlardır.

⁴⁰² Hidayet Vahapoğlu, a.g.e., s. 129.

⁴⁰³ Süleyman Kocabaş, a.g.e., s. 144.

⁴⁰⁴ M. Halidi - Ö. Ferruh, a.g.e., s. 149.

Bunun en büyük göstergesi, ömrünü Harput ve çevresinde tamamlamış yaklaşık 23 misyonerin bu topraklarda gömülmüş olmasıdır.

“XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Amerika’da bir Ermeni varlığı yoktu. Ondan sonra yüzyılın ikinci yarısında azar azar ermeni göçleri başladı. ...Türkiye’den Ermeni göçünü öncü misyonerler başlattı. Misyonerler önce, verdikleri eğitim-öğretimle Ermeni çocukları arasında Amerika özlemi yarattı. Yenidünyayı gidip görme arzusunu kamçılادılar. Misyonerlerin eğitiminden geçen her Ermeni çocuğu birer Amerika hayranı olup çıkıyordu.”⁴⁰⁵

Misyonerler okullarında eğitim gördükten sonra Amerikan hayranı olan Ermenilerin Amerika’ya göçü Osmanlının başını uzun zaman ağrıtmıştır. İlk dönem göçlerin ardından Amerika’da oluşan Ermeni lobisinin başlattığı ‘Ermeniler katlediliyor’ propagandası sayesinde Berlin Anlaşmasında Ermeniler Batılı ülkelerin himayesine girmiş oluyordu. Amerika’ya yerleşen Ermeniler Anadolu’yla irtibatını koparmayarak çetelere maddi-manevî destek sağlamışlardır. Harput’tan gizlice Amerika’ya giden ve orada Protestan papazlığı yapan Sisan adlı bir Ermeni’nin para toplayarak Anadolu’ya göndermesi bunun en güzel ispatıdır.⁴⁰⁶

1840’lardan başlayarak misyonerler Amerika’ya Ermeni öğrenciler göndermeye başladılar. Misyonerler kendi istikballerini düşünerek Ermenileri Amerika’ya öğrenci olarak gönderirler. İlk gönderilen öğrenciler papaz adayı öğrencilerdi. Giden öğrenciler orada Teoloji yüksek okullarına yerleştiriliyordu. Amaçları, öğrenimini tamamlayarak dönecek olan papazları Protestan kiliselerinde görevlendirmektir. Bunlar kendilerine yardımcı olacak ve bunlar aracılığıyla Türkiye’de Protestan mezhebi yaşamış olacaktı. Bu gidenlerden geri dönenler arasından Türkiye Protestan kilisesinin başına geçenler oldu. Daha sonra Kudüs Ermeni patrikliğine yükseltilen Harution Vahabedyan bunlardandır.⁴⁰⁷

Amerika’ya İkinci kuşak göç edenler genel olarak küçük tüccar kesim idi. Bunlar ya birkaç yıl misyoner okullarında okumuş yahut onların yanında uşak, postacı gibi ayak işlerine bakanlardı. Harput’tan Amerika’ya ilk göçenlerden biri olan “Agop Bobogian, misyonerlerin yanında uşak olarak çalıştıktan sonra, 1876 yılında Amerika’ya gitmiş, tutunamayıp geri dönmüş, bu defa papaz yamağı olarak misyonerlerin

⁴⁰⁵ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 103.

⁴⁰⁶ Erdal Açıkşes, *Amerika’dan Harput’a Harput’tan Amerika’ya Göç*, Dünü Bugünüyle Harput, TDVEŞY., C. 1, Ankara, 1999, s. 149.

⁴⁰⁷ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 103.

yanında çalışmaya başlamış, misyonerin biriyle kavga edip ayrılmış ve tekrar Amerika'ya gidip halı dükkânı açmıştı.”⁴⁰⁸

Harput'tan Amerika'ya göç çok revaçta olmuştur. Önceleri çalışma maksadıyla gidilmiş, daha sonraları ailelerini de yanlarına aldırılmışlardır. Gidenlerin ekseriyeti bekârlardan oluşuyordu. “*Sonraları bunlara Ermeni kızları gönderiliyordu. Harput'taki Amerikan konsolosluğunun yazdığına göre 1890 yıllarında Harput'tan her yıl evlenmek üzere 100 kadar Ermeni kızı Amerika'ya gönderiliyordu.*”⁴⁰⁹

Misyonerlerin gelişleriyle Amerika'ya doğru hızlanan göç dalgası Osmanlı yönetimini hem nüfus, hem de itibar kaybı nedeniyle rahatsız etmiştir. Bu nedenle Osmanlı yetkilileri bu göç dalgasına engel olmanın yollarını aramışlardır.⁴¹⁰

Harput'tan Amerika'ya yoğun bir şekilde Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşların göçü yaşanmıştır. Özellikle “Fırat kolejinin kuruluşundan sonra bu sayı oldukça artış göstermiştir.”⁴¹¹ Fırat Kolejinde müdür olarak görev yapan Henry Riggs ve diğerleri fırsat buldukça halkı ve öğrencileri devlet aleyhine organize edip kışkırtmışlardır. Bunun sonucunda Harput'ta çıkan Ermeni isyanında etkin rol oynayan bu papaz ülkeden sürülmüştür. Daha sonra birçok Ermeni hocaları da Amerika'ya göç eder, her biri değişik Amerikan Üniversitelerinde görev alır, her fırsatta Ermenilerin katliama uğradığı yönünde yazılar yazar ve Amerika'da lobi çalışmaları yaparak destek bulmaya çalışırlardı. Fırat Koleji mezunu olan Haçabed Benniyanın, Amerika'da Goşnak (kilise çanı) isimli gazetenin yönetiminde Osmanlı aleyhine olumsuz yayınlar yapmıştır. Bugün Türkiye'nin her fırsatta önüne koyulan Ermeni meselesini dünya kamuoyunda kabul görmesini sağlayanlar, misyoner okullarının eğitiminden geçerek Amerika ve Avrupa'ya göç edip yerleşen Ermenilerdir.⁴¹²

Osmanlıda suç işleyen Ermeniler yargılanmamak için de Amerika'ya göç etmişlerdir. Göç eden Ermenilerden, oradan silah temin ederek geri dönenler olmuştur. Geri dönen Ermenileri engellemek isteyen Osmanlının limanları sıkı kontrol etmesinin ardından uzak limanları kullanarak Harput'a ulaşmaya çalışmışlardır. Bunların bir kısmı Mısır limanını kullanmayı tercih etmişlerdir.⁴¹³

---

⁴⁰⁸ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 103.

⁴⁰⁹ Bilal Şimşir, a.g.m., s. 104.

⁴¹⁰ Erdal Açıkşes, a.g.m., s. 149.

⁴¹¹ Erdal Açıkşes, a.g.e., s. 196.

⁴¹² Necmettin Tozlu, a.g.e., s. 88.

⁴¹³ Erdal Açıkşes, a.g.m., s. 149.

Liverpol'a kadar giden Ermenilerle görüşen Osmanlı elçisi, Harput'tan göç edenlerin genellikle Harput'a bağlı köylerden olduklarını, Mersin limanındaki adamları sayesinde kayıklarla Marsilya adası veya İngiltere'ye giden gemilere bindirerek para karşılığında kaçırları kolaylaştırdığını öğrenmiştir.⁴¹⁴

Amerika'ya göç eden Ermenilerin her türlü ihtiyaçları “Fırat Koleji mezunları, Harput Protestan Kilisesi Birliği ve Amerikalıların Harput'taki kolonisi tarafından karşılanmıştır.” Bu çalışmalarda Harput Amerikan Konsolosluğunun büyük katkısı olmuştur. Osmanlının değişik yerlerinden Amerika'ya ticaret, eğitim vb. sayesinde oldukça büyük oranda göç yaşanmasına rağmen Harput'tan yapılan göç rekor sayıdadır. Harput Protestan Kiliselerinin organizasyonu sonucunda bir yılda Board misyonerlerinin merkezi olan Boston şehri ağırlıkta olmak üzere göç edenlerin sayısı yaklaşık 3000 dir. Bu rakamın bütün Osmanlı topraklarından göç eden Ermenilerin yüzde 25'i oranında olması Harput'tan olan göçün büyüklüğünü göstermektedir.⁴¹⁵

Osmanlı devletini göçlere yönelik tedbir almaya iten sebep ise sadece Harput'ta Amerikan vatandaşlığına geçmiş 260 Ermeni bulunmasıdır. Bunlar Amerika'ya gidip vatandaş olarak dönenlerdir. Osmanlı topraklarında ise bu rakamın toplam olarak 70 000 olduğu düşünülürse olayın hangi boyutlara vardığı daha iyi anlaşılabilir olur. Amerika'ya göçler sadece Ermenilerden değil Harput'ta yaşayan Müslümanlardan da olmuştur. Müslüman halktan iş ve ticaret için Amerika'ya göç başlaması üzerine yöneticiler “*bunların Memalik-i Şahanaden huruçlarının suret-i kat'ide men edilmesi*” şeklinde bir irade ortaya koyarak Müslümanların göçlerini engellemek istemişlerdir. Amerika'ya yerleşmiş olan Tophaneliyan isimli Ermeni bir mektupta bu göçlerin amaçlarını “*Amerikalı Misyonerler Anadolu'daki bazı Müslümanları iş bulmak vadiyle göç ettirip Hristiyan yapmak istemeleri*” olarak ifade etmektedir.⁴¹⁶

Müslüman halktan da Amerika'ya göç olması üzerine Babîali Amerika'da bir araştırma yaptırır. Yapılan araştırma sonucunda, Washington Osmanlı büyükelçiliği tarafından hariciye nezaretine “*ABD'de Müslümanlardan takriben iki yüz göçmenin bulunduğu, bunların fakir, basit işçiler olduğu, servet edinmek gayesiyle geldikleri,*

---

⁴¹⁴ Erdal Açıkşes, a.g.m., s. 150.

⁴¹⁵ Erdal Açıkşes, a.g.m., s. 150.

⁴¹⁶ Erdal Açıkşes, a.g.m., s. 151.

*ileride din deęiřtirirler dűřuncesiyle misyonerler tarafından bu yola itildiklerini”*⁴¹⁷ ifade eder.

Amerikan misyonerleri, 1915 olaylarına karıřan Ermenileri Fırat Kolejinin mahzeninde, bazılarını da kuru bir laęımda saklamıřlardır. Amerikan misyonerlerinin sakladığı Ermenileri daha sonra gece karanlıęından faydalanarak kırk paund karřılıęında Műslűman kıyafeti giydirilip, Műslűmanlar aracılıęıyla Dersim űzerinden Rusya’ya kaęmaları saęlanmıřtır. Bu durum 1917 yılına kadar devam etmiřtir. Misyonerler suęlu Ermenileri yurt dıřına kaęırmakla kalmamıř, olaylara karıřtıęından dolayı tutuklanan Ermenileri hapishaneden kurtarma giriřiminde de bulunmuřlardır. Yetkililerle gűrűřerek serbest bırakılmalarını istemelerinin yanında, hapishaneye ziyarete gidip kesici aletler vererek Ermenilerin kaęmalarına yardımcı olmak istemiřlerdir. Tehcir olayı sırasında Harput’u terk eden Ermenilerin geride bıraktıkları malları satarak parasını Amerika’ya gűnderme iřini de Amerikan misyonerleri saęlamıřlardır. Bu olaylardan sonra Osmanlı yűnetimi misyoner kurumlarında arama yapmıř, Kolejin telefonunu sűkműř, olaylara karıřan yerli űęretmenleri tutuklatmıřtır. Daha sonra Ordu kolejin erkek bűlűműne de el koymuřtur.⁴¹⁸

1918’e gelindięinde Osmanlı toprakları űzerinde Hıristiyanlıęı yaymak ięin faaliyette bulunan farklı űlkelerden 1 000’den fazla misyoner okulu ve bu okullarda yaklařık olarak 25 000 űęrenci eęitim gűrűyordu. Bu okullarda yetiřmiř olan Rum ve Ermeni asıllı űęrenciler Amerika bařta olmak űzere biręok Avrupa űlkesine gűę etmiř ve buralarda Tűrk dűřmanlıęı yapmıřlardır. Bugűnűn Tűrkiyesi’nin karřılařtıęı azınlık sorunlarının oluřmasında misyonerlerin ve misyonerlerin eęitim anlayıřıyla yetiřerek gűę eden azınlık mensuplarının yoęun ęalıřmaları etkili olmuřtur.⁴¹⁹

1000’den fazla okul ve 25 000 űęrenci kapasitesi ile Osmanlı topraklarında kűk salmıř misyoner eęitimciler adeta Anadolu topraklarını kuřatmıřlardır. I. Dűnya savařından sonra can gűvenlięi nedeni ile Osmanlı topraklarından ayrılan misyonerler, savař sonrasında kısmen dűnműřlerdir. Mondros műtarekesinden sonra Milli Kuvvetlerin hűkim olduęu yerlerindeki misyonerler yurt dıřına sűrűlműřlerdir. Lozan’a gelindięinde ise bu konu taraflarca bařlı bařına bir bařlık altında ele alınıp

⁴¹⁷ Erdal Ağıkkses, a.g.e., s. 286.

⁴¹⁸ Erdal Ağıkkses, a.g.e., s. 308 - 309.

⁴¹⁹ Aytunę Altındal, Vatikan ve Tapınak řűvalyeleri, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57.

konusulmuştur. Amerikanın gözlemci olması nedeni ile konu hakkında fikir beyan etmemiştir. Fransa konuyu sahiplenerek misyonerlerin gönüllü savunucusu olmuştur. Amerika Lozan'da taraf olmamakla beraber Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması için mektup yazarak fikir beyan etmiştir. Lozan'da Fransa, İngiltere ve Fransa'ya 30 Ekim 1914 gününden önce tanınmış olan din, eğitim, sağlık ve yardım kurumlarının varlığını tanımış ve Amerika'da bu şartlardan yararlandırılmıştır.⁴²⁰

TBMM'nin aldığı en önemli kararlardan biri olan misyoner okullarını da devletin denetimi altına alan 430 sayılı ve 3 Mart tarihli Tevhid-i Tedrisat kanununun 1. maddesindeki "Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekaletine merbuttur." Hükmü ile tüm okullar tek merkeze bağlanmıştır. Böylelikle misyonerlerin eğitim kurumları kontrol altına alınmıştır.⁴²¹

SONUÇ

XIX. yy. Harput misyonerliğinin sosyolojik bakımdan incelendiği bu çalışmada, misyonerliğin Osmanlı toplumsal yapısında ve o yapıyı oluşturan azınlıkların zihniyetinde çok ciddi değişikliklere neden olduğu tespit edilmiştir.

Her ne kadar misyonerler başa dine mensup olanları kendi dinlerine çekmek üzere görevli yada kendilerini böyle niteleyen kişiler olarak görseler de XIX. yy. Harput misyonerliğinin bu alanda ciddi bir başarısından söz etme imkanlarına sahip

---

⁴²⁰ Erdal Açıkses, a.g.e., s. 313 - 314.

⁴²¹ Hidayet Vahapoğlu, a.g.e., s. 151.

değiliz. Ancak misyonerler öngördüğü toplumsal değişim ve dönüşümü sağlamışlardır.

Osmanlı devleti, bünyesinde bulundurduğu Gayr-i Müslim azınlıklara, özellikle Ermeni cemaatine insanca yaşamının gereği olan din, vicdan ve eğitim özgürlüğünü en geniş şekilde tanımıştır. Osmanlı devletinde yaşayan azınlıklardan Ermeniler, Osmanlının hoşgörüsünden en fazla yararlanan cemaat olmuştur. Bu özgürlük alanı misyonerlerin hareket alanını alabildiğine genişletmiştir. Osmanlı devleti tarafından 'Millet-i Sadıka' olarak anılan Ermeniler yoğun şekilde Misyonerler faaliyetlerine tabi tutulmuşlardır. Bu misyoner faaliyetlerinden sonra Osmanlı toplumunda Ermeni cemaati tarafından çıkarılan isyan ve yapılan katliamların Misyonerlerin çalışmaları sonucunda meydana geldiği anlaşılmıştır.

Osmanlı toplumunun özelde ise Harput'un gerek okul, gerek eğitim ve gerekse sosyo-kültürel yaşantısına birçok yönden etkileri olan Amerikan misyonerleri, kullandıkları araçlar sayesinde Batı düşünce dünyasını, yaşayışını ve sistemli çalışma yöntemini tanıtmışlardır. Bunun yanında ekonomik anlayışın da değişmesinde çok büyük rol oynamışlardır. Amerikalı misyonerler dine ve özellikle Protestan mezhebine 'din kardeşi' kazandırma düşüncesiyle açtıkları eğitim kurumlarında öğrenim gören azınlıklara mensup gençliği milliyetçi duygularla donatmış, hatta silahlanma konusunda yardımcı olmuşlardır. Osmanlıya isyan eden azınlıklara toplanan para yardımlarıyla misyonerlerin, Osmanlının dağılmasına dolaylı yoldan sebep oldukları sonucuna vardık.

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğunun son dönemi ve Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarındaki faaliyetlerinin yakın tarihimizde din, eğitim, kültür, sağlık ve dış politikamıza büyük etkileri olmuştur. Misyonerlerin günümüze kadar iz bırakmalarındaki en büyük etken ise, o günün şartları içinde ileri derecede eğitim veren kurumları olmuştur. Osmanlının son döneminde eğitim anlayışının değişmesinde misyonerlerin eğitim yöntemlerinin büyük etkisivardır. Osmanlı'da bayanlara yönelik eğitim anlayışının gelişmesinde misyonerlerin olumlu katkısı olduğu görülmüştür.

XIX. ve XX. yy.da Amerikan misyonerlerinin akınına uğrayan Osmanlı topraklarında, misyoner okullarında okuyan az sayıda Müslüman çocuğun dinlerini değiştirmedikleri halde büyük kültürel değişimin yaşandığı görülmüştür. Misyonerler

açtıkları farklı kurumlar ile hem Osmanlı toplumsal yapısının bozulmasına sebep olmuşlar hem de Osmanlı kurumlarının gelişmesine de katkı sağlamışlardır. Batıdaki siyasi güçlerin desteğiyle hareket eden misyonerler kendi ülkelerinin resmi kültür anlayışlarının da temsilcileri olmuşlardır.

Misyonerlerin Osmanlı devletinde faaliyette buldukları istasyonlar tesadüfi olarak belirlenmemiştir. Amerikan misyonerleri, Fırat Kolejini Ermeniler için bağımsızlığa giden yolda önemli bir araç olarak kullanmışlardır. Bu kurumlar vasıtası ile yüzlerce yıl farklı din, dil, ırk ve kültürden insanın bir arada yaşadığı Harput toplumunda yarım asırda iki düşman taraf yaratmışlardır. Bu durumu kendi emelleri için kullanmak istemişlerdir. Amerikan misyonerleri kısa sürede Harput toplumunun huzurunu bozmayı başarmışlardır. Bunun yanında kurulmasını istedikleri bağımsız Ermenistan devleti, Osmanlı devletinin tehcir kanununu uygulamasıyla gerçekleşmemiştir.

Harput'ta faaliyet gösteren farklı ülkelere mensup misyonerler misyon faaliyetlerinde büyük oranda ortak hareket etmişlerdir. Türkiye'de özellikle azınlıklar üzerinde misyoner faaliyetlerinde bulunan Amerikan misyonerleri Harput misyonunda aynı anlayışla hareket etmenin yanında dinî anlayışları farklı Müslüman kesimlerle de ilgilenmişlerdir. Harput çevresinde Alevilere Hıristiyan inancını aşılama için gayret gösteren misyonerlerin bu bölgeyi terk etmesinden kısa bir süre sonra Alevilerin sorun teşkil ettikleri görülmüştür. Ayrıca az sayıda olsa da Kürtlere yönelik olarak faaliyetlerde bulunmaları karşısında Kürt meselesinin çıkmış olması da misyonerlerin sadece dinî bir kaygıdan ziyade geleceğe yönelik geliştirilen stratejiler için aracı olduklarının da göstergesidir.

Amerikan misyonerlerinin Doğu misyonununun faaliyet alanında, çıkan olayların altında yatan en büyük etken misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Bugüne kadar çözümsüzlüğe mahkûm edilen bu sorunların iyi anlaşılabilmesi için misyoner faaliyetlerinden bağımsız olarak düşünülmemesi gerekmektedir.

Osmanlı devletinin son dönemlerde zayıflamasıyla birçok kurum işlevini yapamayacak duruma düşmüş ve eğitim kurumları kendini yenileyememiştir. Bu alanda oluşan büyük boşluk misyonerlerin eğitim alanında kısa bir sürede büyük bir gelişme göstermesine sebep olmuştur. Harput'ta Azınlıklara yönelik olarak Amerikan Board misyonerleri açtıkları ilköğretim kurumları, Fırat koleji ve Teoloji

Okulu ile eğitim alanında oluşan boşluğu doldurmaya çalışmışlardır. Bu okullarda okuyan azınlıkların kısa bir süre sonra silahlanıp Harput'ta kardeşçe yaşadıkları Müslümanları katletme girişiminde bulunmalarının, misyoner okullarında aşılana etnik milliyetçilik duygusunun bir sonucu olduğu kanaatine vardık.

Amerikan misyonerlerinin bölgede en önemli merkezleri olan Harput misyonunun görünürde dinî bir faaliyet yürütüyor olmasının yanında Amerikanın ekonomik ve siyasi nüfuzunun yayılması için bir görev üstlendikleri görülmektedir. 'Gelecek neslin liderlerini yetiştirecek' olan bu misyoner eğitim kurumları bu neslin efendilikten köle durumuna düşmesine neden olmuştur. Ermenilerin içine düştüğü durumun mimarı Amerikan misyonerleri olmuştur. XIX. yy.ın sonu ve XX. yy.ın başlarında Harput ve çevresinde oluşan kargaşa ve olaylara Amerikan misyonerlerinin çalışmalarının sebep olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı devletinin son döneminde toplumsal değişim sürecinin yaşanmasında, Batıyı tanıma ve Batıya yönelme eğilimlerinin görülmesinde Batılı değerleri temsil eden misyoner grupların büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinin son bir asrında adeta ülke misyonerler tarafından işgal edilmiştir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra M. Kemal Atatürk'ün ortaya koyduğu irade ile misyoner ve yasal düzenlemelerle faaliyetleri sona erdirilmiştir.

Osmanlı devletinin dış müdahalelere açık hale gelmesini sağlayarak Batılı ülkelerin Osmanlının içişlerine karışmasına ortam hazırlayan, müdahalelerle azınlıkları destekleyip Osmanlıdan kopmalarına dolaylı yoldan misyonerler sebep olmuştur. Osmanlının toplumsal yapısının bozulmasının yanında Harput'ta da toplumsal yapının büyük yara almasında ve Ermenilerin tehcir kanunu çerçevesinde sürülmelerinde yine misyonerlerin etkili olduğu görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- AÇIKSES, Erdal, **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- , *Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç, Dünü ve Bugünüyle Harput* C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Ankara, 1999,

s. 145–168.

AKSIN, Ahmet, **19. Yüzyılda Harput**, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ, 1999.

-----, *Osmanlı Döneminde Harput Şehrının Demografik Yapısı, Dünü ve Bugünüyle Harput* C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Ankara, 1999, C. I, s. 77-92.

AKÇORA, Ergünöz, *Tanzimat'tan Milli Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faaliyetleri*, **Dünü ve Bugünüyle HARPUR** C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Ankara, 1999, s. 127-143.

ALTINDAL, Aytunç, **Vatikan Ve Tapınak Şövalyeleri**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002.

ARDIÇOĞLU, Nureddin, **Harput Tarihi**, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1997

ARSLANTÜRK, Zeki, M.T. Amman, **Sosyoloji**, Çamlıca Yay., İstanbul, 2001.

AYDIN, Mehmet, *Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye*, **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 7–19.

-----, *Katolik Misyonerliğinin Dünü Ve Bugünü*, **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri** (İsav), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 93–122.

BULAÇ, Ali, **Zaman Gazetesi**, 9 Şubat 2005.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, **Türkiye'de Amerikan Okulları**, Yelken Yayınları, Konya, 2004.

CEVİZOĞLU, Hulki, **Misyonerlik ve Siyasal Hıristiyanlık**, Ceviz Kabuğu Yay. Ankara, 2005.

CİLACI, Osman, *Tarih Boyunca Anadolu'da Yaşayan Gayr-i Müslimlere Genel Bir Bakış*, **Diyanet İlmî Dergi**, C. 35, S. 4. s. 19–28.

-----, **Hıristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri**, DİB Yay. Ankara, 2005.

ERBAŞ, Ali, **Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

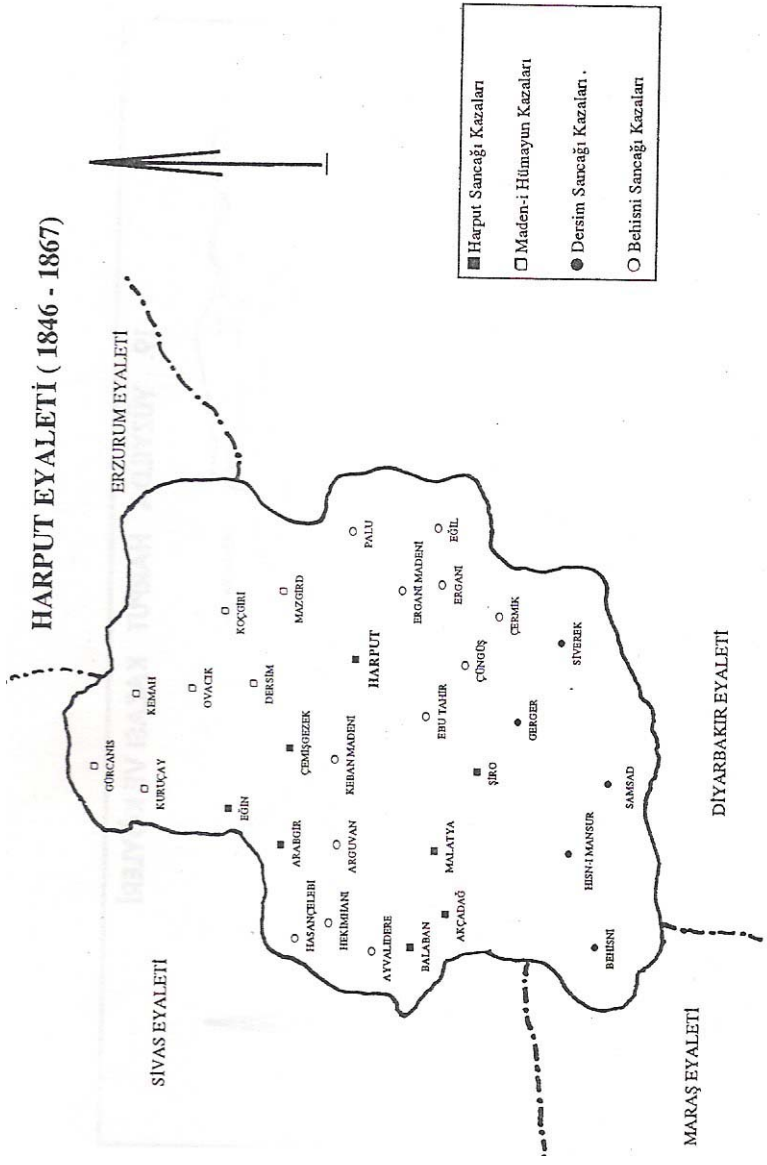
-----, *Hıristiyan misyonerliğine genel bir bakış*, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 7/2003, Misyonerlik Dosyası, s. 1–21.

- ERDOĞAN, Dilşen İnce, *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, 16–17 Ekim 2003, **Bildiriler**, Elazığ, 2004. s. 293-306.
- ERTUĞRUL, Halit, **Kültürümüzü Etkileyen Okullar**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003.
- WHITE, George E. (Tercüme: Cem Tarık Yüksel), **Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- ERSOY, Mehmet Akif, **Safahat**, Feza Gazetecilik, İstanbul.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, **Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Dinî Siyasallaşması ve Hıristiyan Misyonu*, **İslâmîyat**, C.5, S.3, 2002, s. 49–72.
- GÜNDÜZ, Şinasi, Aydın, Mahmut, **Misyonerlik**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÜNGÖR, Erol, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
- HALİDİ, Mustafa, Ferruh, Ömer, (Çev. Osman Cilacı), **İslâm Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm**, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, İmaj Baskı, Ankara, 2003.
- HARMAN, Ömer Faruk, *Genel Olarak Misyonerlik*, **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri (İsav)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 25–36.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri*, **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996. s. 21–35.
- İNCİL, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 1999.
- KESKİN, Yahya Mustafa, **Kırsal Kesim Aleviliği Elazığ Sünköy Örneği**, İlahiyat, İstanbul, 2004.
- KOCABAŞ, Süleyman, **Türkiye'de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler**, Vatan Yayınları, İstanbul, 2002.

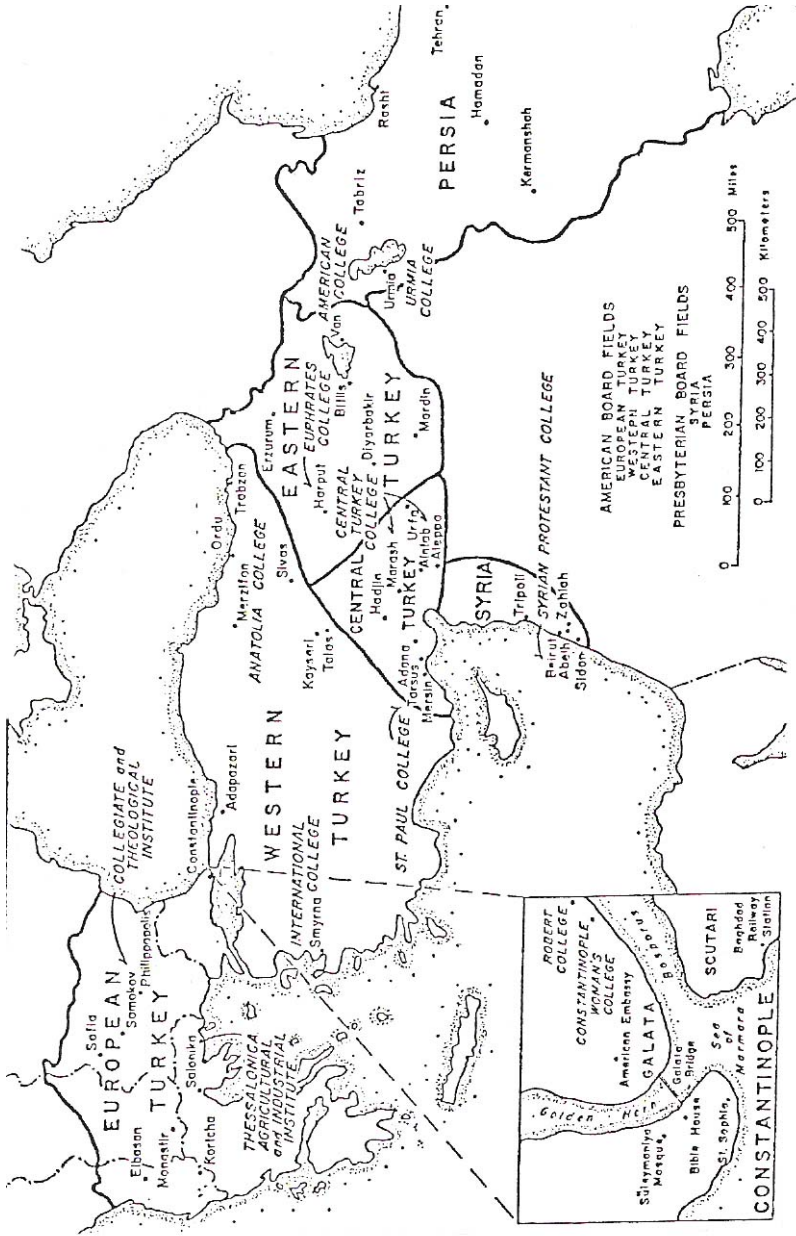
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Anadolu'daki Amerika**, İmge Kitabevi Ankara, 2000.
- , **Yoktur Zulme Rızamız**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.
- KUR'AN-I KERİM MEALİ, D.İ.B., 4. Baskı, Ankara, 2003.
- KUZGUN, Şaban, *Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu*, S.1, E.Ü.İ.F.D., Kayseri, 1983, s. 59-82.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Misyonerlik ve Türkiye*, **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996. s. 37-51.
- MARDİN, Şerif, **B. Said Nursi Olayı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim-Sanat yay., Ankara, 1999.
- MANNHEİM, Karl, **İdeoloji ve Ütopya** (Çev: Mehmet Okyayuz), Epos Yayınları, Ankara, 1995.
- OKUMUŞ, Ejder, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- ONUR, Naci, **Harputlu Şair Hacı Hayri Bey**, İzzet paşa Vakfı Yayınları, Elazığ, 2004.
- ÖZEMRE, Ahmet Yüksel, **Din ve Misyonerlik**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.
- SEVİNÇ, Necdet, **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri**, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.
- SEZEN, Yümni, **Sosyolojik Açıdan Din**, M.Ü. İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 2002.
- SEZER, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- SUNGUROĞLU, İshak, **Harput Yollarında**, C. 1-2, İstanbul, 1956-1959.
- SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, YÜ. Rektörlüğü Yayını, No: 5, Van, 1990.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Düzenleyen: Atatürk Üniv. 8-12 Ekim 1984, Ankara, s. 79-124.
- TONKA, Bünyamin Nami, *Harput ta Amerikan Misyoner Okulları*, **Dünü ve Bugünüyle Harput**, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Ankara, 1999, c. I, s.185-191.

- TOZLU, Necmettin, **Kültür ve Eēitim Tarihimize Yabancı Okullar**, Akçaē Yayınları, Ankara, 1991
- Turan, Ömer, **Avrasya’da Misyonerlik**, ASAM, Ankara, 2002.
- TURHAN, Seyfettin, **Atatürk’te Konular Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- VAHAPOēLU, Hidayet, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık Ve Yabancı Okulları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.
- WEBER, Max, **Sosyolojinin Temel Kavramları** (Ter. Medeni Beyaztaş), Bakış Yay. İstanbul, 2002.

EKLER

Harita:1

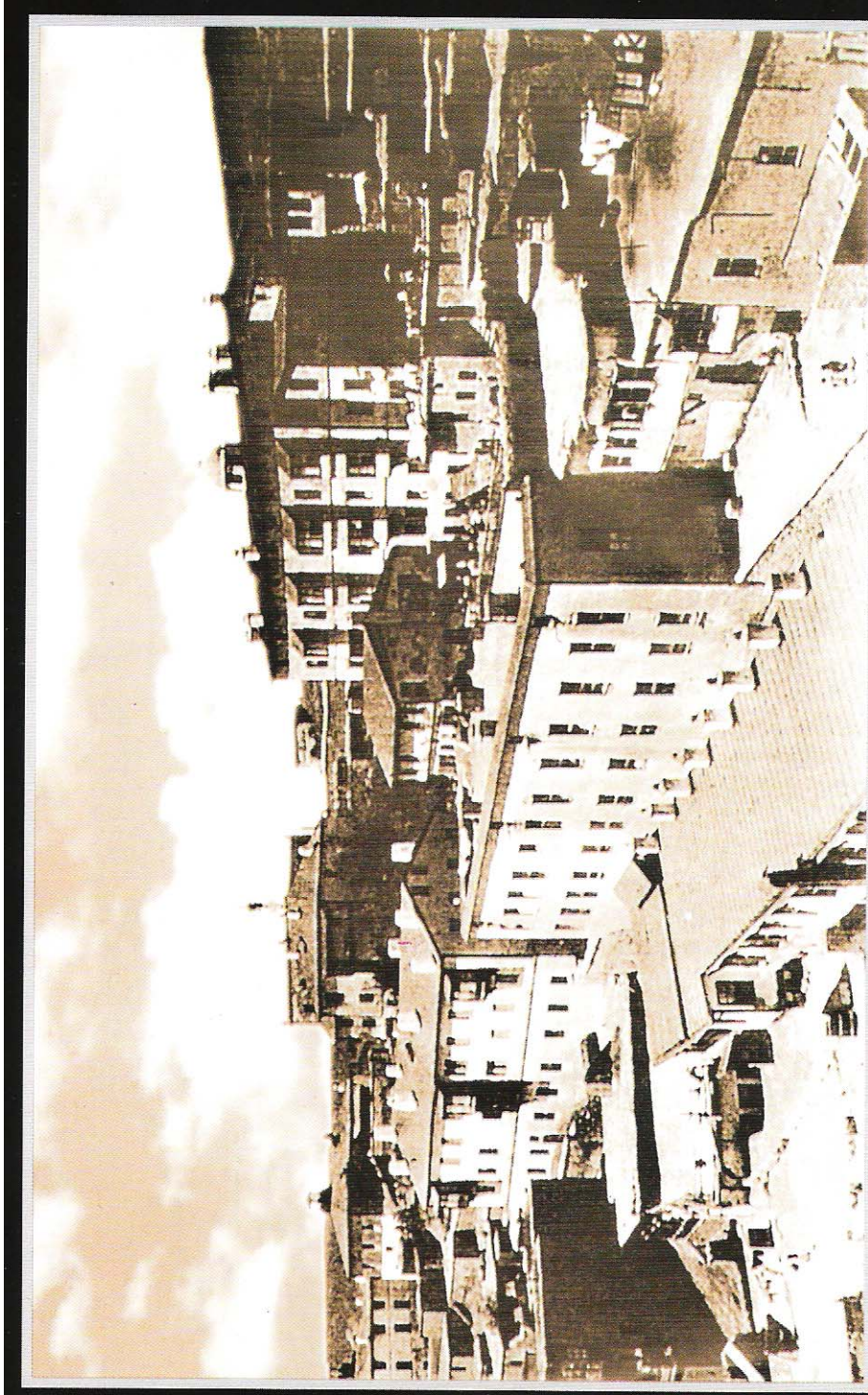
Joseph L. Gebill, Potestant Diplomacy and the Near East Missionary influence on American Policy, 1810-1927 Mineapolis, 1971
 (Amerikan Board'in Türkiye misyonunun faaliyet sahasınıni idare taksimat ve merkez istasyonlarını gösterir harita).

Harita: 2

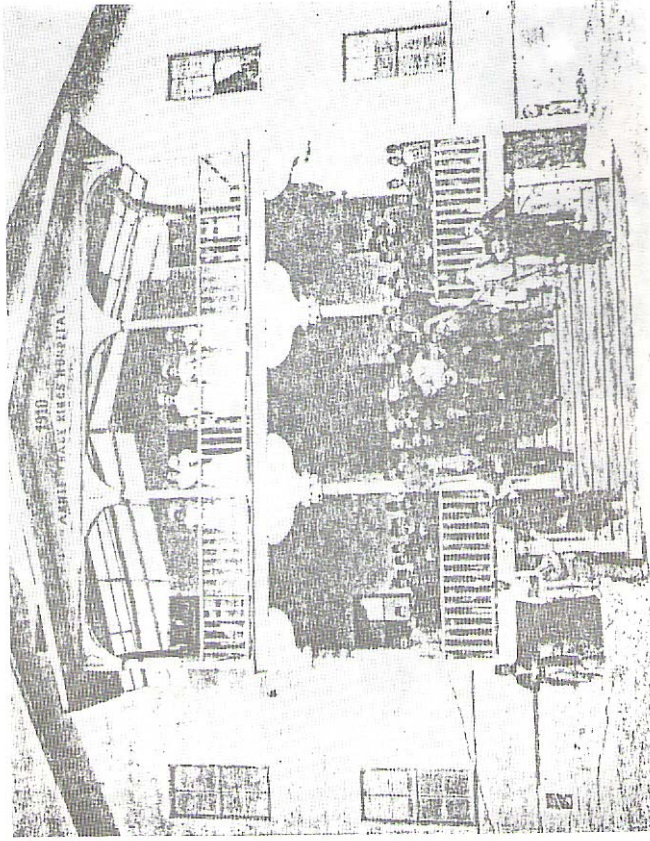

Resim: 1
1800'lü Yılların sonunda Harput Protlar Mahallesiindeki Amerikan Okulları (Fırat Koleji)'nin Görünümü

Resim: 2
Amerikan Okulları Kız Bölümü (Fırat Koleji)

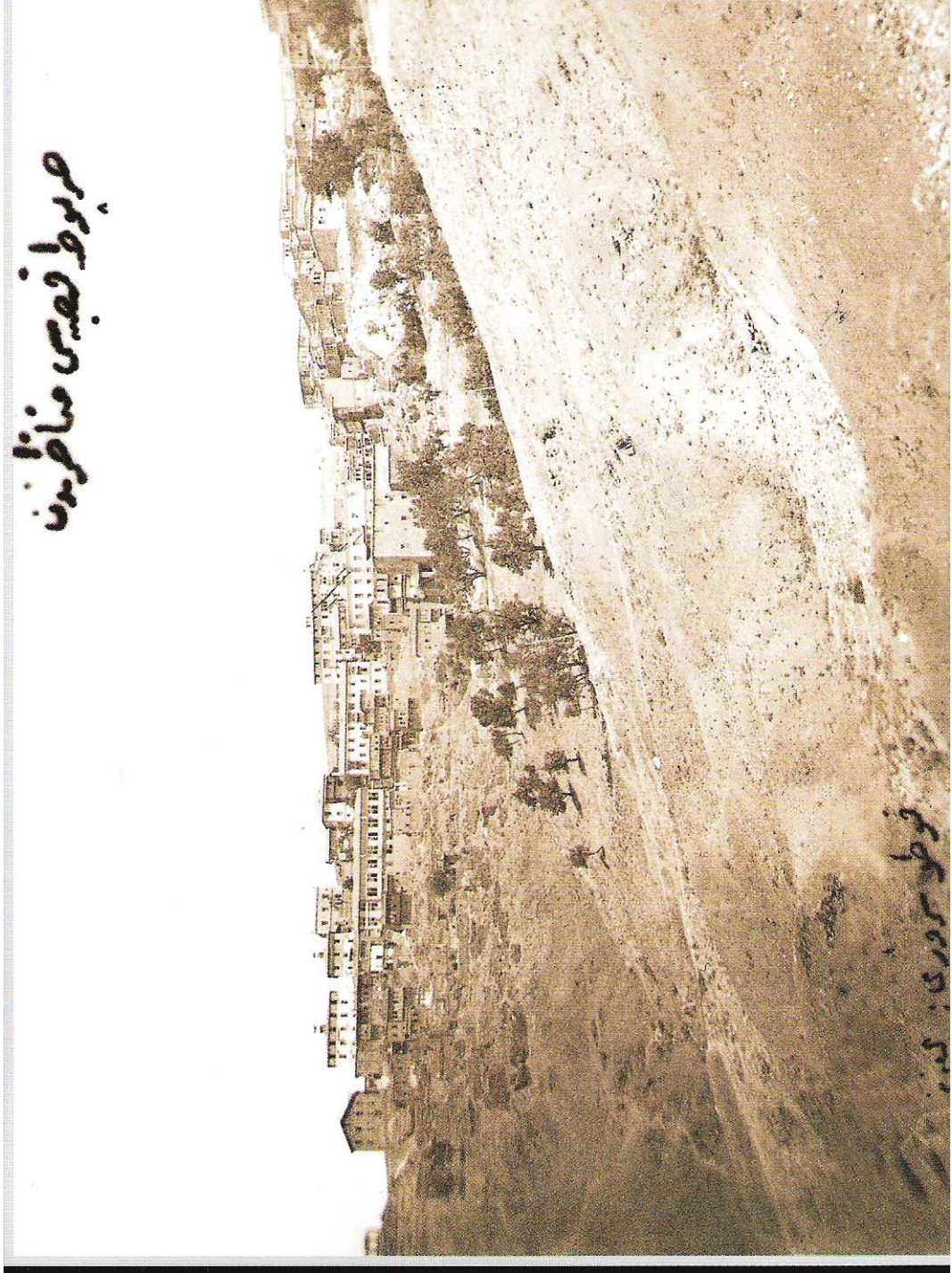

Resim: 3
Annie Tarcy Riggs Hastanesi ve personeli

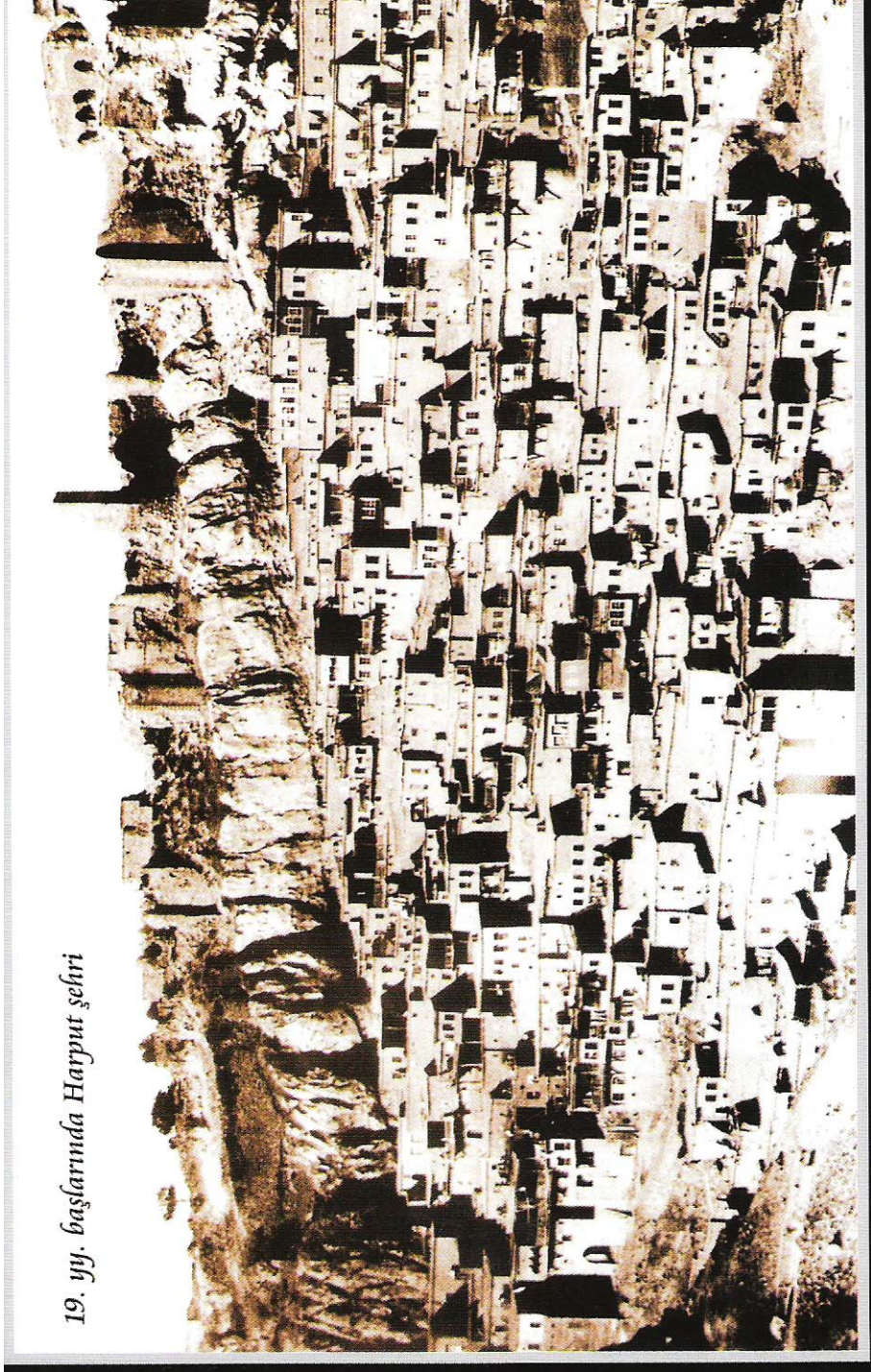
19. yy. başlarında Harput şehri

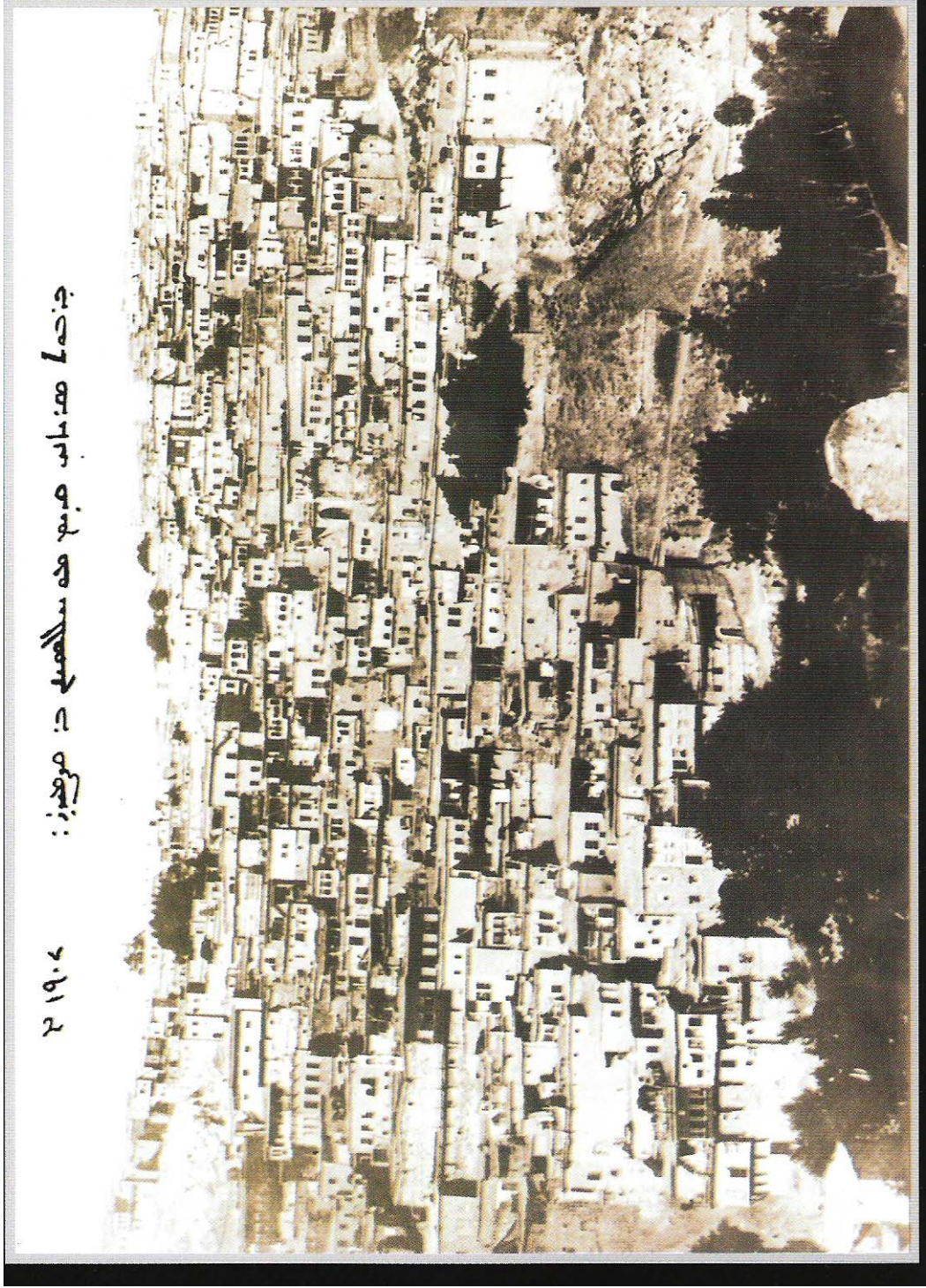
Resim: 4
1900'lü Yıllarda Harput'tan bir görünüm.

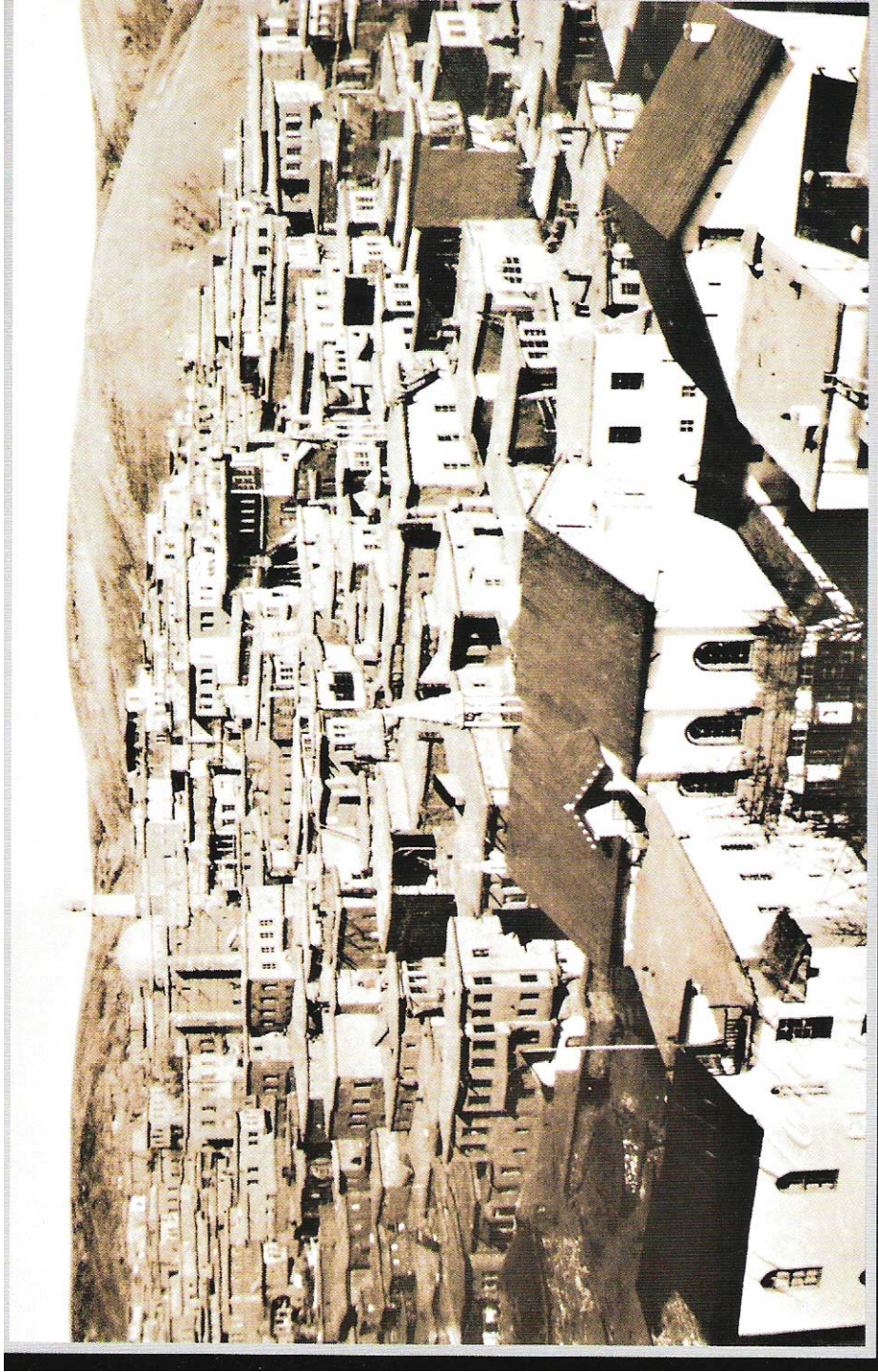
Resim: 5
1800'lü yılların sonuna doğru Amerikan Okullarının güneyden görünümü

Resim: 6
Harput'tan genel bir görüntü.

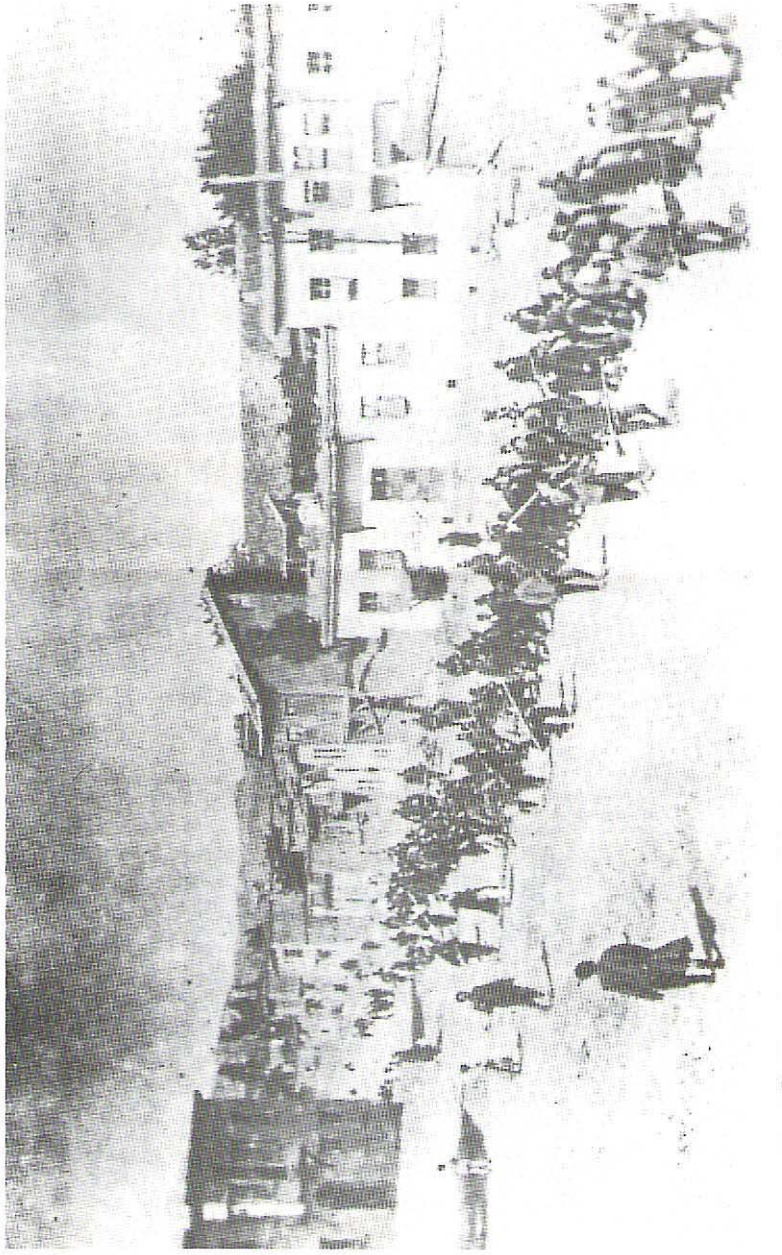

Resim: 7
1902'de Harput Sarhatun ve Grcbey Mahallesi

Resim: 8
Harput'taki Fransız Mektebinin bulunduğu mahalleden bir görünüm

Resim: 9

1915 Ermeni Tehciri sırasında Harput'tan düzenli bir şekilde jandarma gözetiminde tehcire tabi tutulan Ermenileri gösteren fotoğraf

